

**T.C.
ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLÂM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
TEFSİR BİLİM DALI**

**AYINTÂBÎ MEHMED EFENDİ'NİN TİBYÂN TEFSİRİ
VE
OSMANLI TOPLUMUNDAKİ YORUM DEĞERİ**

(YÜKSEK LİSANS TEZİ)

RECEP ARPA

BURSA 2005

**T.C.
ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLÂM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
TEFSİR BİLİM DALI**

**AYINTÂBÎ MEHMED EFENDİ'NİN TİBYÂN TEFSİRİ
VE
OSMANLI TOPLUMUNDAKİ YORUM DEĞERİ**

(YÜKSEK LİSANS TEZİ)

**Danışman
Doç.Dr. Abdulhamit BİRİŞİK**

RECEP ARPA

BURSA 2005

TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
TEFSİR BİLİM DALI

AYINTÂBÎ MEHMED EFENDİ'NİN TİBYÂN TEFİRİ VE
OSMANLI TOPLUMUNDAKİ YORUM DEĞERİ

RECEP ARPA

(Yüksek Lisans Tezi)

Osmanlı halkının okuduğu tefsirlere bakıldığında bunlardaki tasavvufî ağırlık açıkça görülür. İlimiye sınıfı daha çok ilmî tarzda yazılan Arapça tefsirleri okurken, halkın genelde Türkçe'ye tercüme edilen Tefsîrü Ebi'l-Leys es-Semerkindî, Mevâhib-i Aliyye ve Tibyân gibi tefsirleri okuduğunu müşâhede ediyoruz. Bu tefsirlerin en temel özellikleri rivayete ve tasavvufî yorumlara fazlaca yer vermeleridir. Böyle olmayanlar da mütercimlerce bu açılardan zenginleştirilmiştir. Bu çalışma, Ayıntâbî Mehmed Efendi'nin Tibyân Tefsiri'nin metodunu incelemek ve bu tefsirin Osmanlı toplumundaki yerini belirlemek amacıyla hazırlanmıştır. Tibyân Tefsiri, Hıdır b. Abdurrahman el-Ezdî ed-Dimaşkî'nin et-Tibyân fî tefsîri'l-Kur'ân adlı Arapça tefsirinin genişletilmiş ve yeniden düzenlenmiş Türkçe tercümesidir. Padişah IV. Mehmed'in arzusu üzerine Ayıntâbî Mehmed Efendi tarafından yazılmıştır. Osmanlı toplumunun dînî hayatına ve Kur'ân anlayışına büyük ölçüde te'sir eden Tibyân Tefsiri, Muhtevasının Osmanlı toplumunun geleneksel İslâm anlayışıyla paralellik arz etmesi, İlk Türkçe matbu tefsir olması, üslûbunun anlaşılır ve kolay olması, muhtasar ve tam bir tefsir olması gibi çeşitli sebeplerle Osmanlı toplumunda büyük bir rağbet görmüştür. Dokuz defa Arap iki defa da Latin harfleriyle Mısır'da ve İstanbul'da basılmıştır. Tibyân Tefsiri ilmî bir gâyeyle değil de Kur'ân'ın mânâsını halkın anlaması amacıyla "avâmî" bir üslupla yazıldığı için, tefsir ilmine yeni şeyler katma noktasında yetersiz kalmasına rağmen geniş halk kitleleri tarafından büyük rağbet görmüştür. Osmanlıda Tanzîmât'tan II. Meşrutiyet'e kadar en fazla basılan Türkçe tefsir olmuştur.

Anahtar Kelimeler

Osmanlıca, Ayıntâbî Mehmed, Tefsiri Mehmed, Tibyân Tefsiri, Tercüme, Osmanlı toplumu.

Danışmanı: Doç.Dr. Abdulhamit Birışık

Sayfa sayısı:128

AYINTÂBÎ MEHMED EFENDİ'S TİBYAN TAFSEER AND THE VALUATION OF INTERPRETATION IN THE OTTOMAN SOCIETY

RECEP ARPA

Abstract

This study aims to examine the method of Ayıntâbî Mehmed Efendi's Tafseer al-Tibyan and indicate its position in Ottoman society. When one looks at the commentaries on the Qur'an read by Ottoman society, he or she understood that a lot of them were mystical character. While the scholars of Ottoman read Arabic commentaries written in academic way. The people was reading mystic commentaries of Abu al-Lays al-Samarkandi, Mavahib I Aliyyah, Tibyan and several other commentaries. The most important peculiarity of these was that they were written in a narrative and mystic way-interpreters were expanding all the commentaries in this way. Tafseer al-Tibyan is the interpretation of al-Tibyan fi Tafseer al-Qur'an, by Hızır b. Abdurrahman in Arabic language. It was prepared for the wish of ruler (sultan) IV. Mehmed. It became very popular and affected their religious life and understanding of the Qur'an. Because its content is similar with understanding of the Qur'an in Ottoman society, it is the first published Turkish commentary and it could be understood easily because of its clear language, it has been published nine times with Arabic and two times with Latin characters in Cairo and İstanbul. Tafseer al-Tibyan wasn't written for the purpose of that it couldn't contribute new things to Tafseer. It was published numerously from Tanzimat to II. Meşrutiyet.

Key Words

Ottoman Turkish, 'Ayintabi Muhammad, Tefsiri Muhammad, Tafsir-e Tibyan, Translation, Ottoman society.

Advisor: Abdulhamit Birışık, Associate Professor

Number of pages: 128

ÖNSÖZ

Kur'ân, içinde hiçbir şüphe ve çelişki bulunmayan, müttakîler için hidâyet rehberi olarak gönderilmiş bir kitaptır. O gönderildiği andan beri tüm zamanlara hitap eden, her devirde insanların sorularına cevap veren evrensel ilahî bir kaynaktır. Bu sebeple Kur'ân doğru anlaşılmaya çalışılmış; başta Hz. Peygamber ve sahâbe olmak üzere çeşitli devirlerde kendisini bu alana vermiş ehil kişilerce tefsîr edilmiştir. Değişik sebeplerden dolayı insanların Kur'ân'ı anlayış şekilleri her zaman aynı olmamış, zaman ve şartlar değiştikçe buna paralel olarak yeni yeni yorumlar yapılmış ve tefsir kitapları yazılmıştır. XV asırlık İslâm tarihinin azımsanmayacak bir kısmı Türklerin kurduğu büyük İslam devletlerinin etkisi altında geçmiştir. Karahanlılar, Gazneliler, Selçuklular, Babürlüler, Anadolu Beylikleri ve nihayet Osmanlılar hem kendi hâkimiyetlerini genişletmek hem de İslâm'ı bütün kurumlarıyla hayata geçirmek için yoğun çaba sarfetmişlerdir. Selçuklular devrinde iyi bir seviyeye gelen medrese sistemi Osmanlı'da da desteklenmiş ve XV. yüzyıldan itibaren çok iyi ürünler vermiştir.

Osmanlı'da matbaanın kurulması ancak XVIII. asrın ilk çeyreğinde (1726) mümkün olabilmıştır. Böyle olunca eserlerin neşri bu tarihten sonra gerçekleşebilmiştir. Mısır valisi Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın 1821'de Kahire'de kurduğu Bulak Matbaası'nda pek çok Türkçe değerli eser basılmıştır. Bu matbaada basılan ilk tefsir kitabı Ayıntâbî Mehmed Efendi'nin *Tibyân Tefsiri* olmuştur. Bu tefsir yazıldığı zaman da halk tarafından büyük ilgiye mazhar olmuş idi, ancak matbaanın Osmanlı coğrafyasına intikalinden sonra daha fazla rağbet

görmüş ve zamanla en fazla basılan ve toplumda yaygınlık kazanan bir tefsir hüviyetine bürünmüştür.

Osmanlı toplumunun dinî hayatına ve Kur'ân anlayışına büyük ölçüde te'sir eden, bu toplumun son iki yüzyılına damgasını vuran ilk Türkçe matbu tefsir olma özelliğine sahip *Tibyân Tefsiri* ve Ayıntâbî hakkında bir makale düzeyinde dahi olsa ciddi bir çalışmanın yapılmamış olması bu tefsiri tanıma ve tanıtmaya hususunda sevkimizi artırmış ve nihayet konu tarafımızdan yüksek lisans tezi olarak seçilmiştir "Ayıntâbî Mehmed Efendi'nin *Tibyân Tefsiri* ve Osmanlı Toplumundaki Yorum Değeri" ismini verdiğimiz elinizdeki bu çalışma alanındaki boşluğu doldurma amacına matuftur. Osmanlı toplumunda en fazla okunan tefsirlerden biri olan *Tibyân*'ın, Cumhuriyetin ilanına kadar çeşitli yerlerde yapılan 10'dan fazla baskısı, İstanbul ve Anadolu'nun çeşitli kütüphanelerinde 60'ın üzerindeki el yazma nüshası ona gösterilen teveccühün bir göstergesi olarak kabul edilebilir.

Tibyân Tefsiri asıl itibâriyle Hıdır b. Abdurrahman el-Ezdî ed-Dimaşkî'nin (ö. 773/1371) h. 726 tarihinde yazdığı *et-Tibyân fî tefsîri'l-Kur'ân* adlı Arapça tefsirinin Ayıntâbî Mehmet Efendi tarafından yapılan Türkçe tercümesidir. *Tibyân Tefsiri*'nin şöhretinin aksine müellifi Ayıntâbî hakkında bilgilerin az olması, bu konuya özel bir önem verme gereğini doğurdu. Aslına bakılırsa kaynaklardaki bilgiler, genellikle birbirinden nakledilmesi sebebiyle özgün değildi ve yeni bilgiler içermiyordu. Bu konuda en eski ve en fazla istifade ettiğimiz kaynak Şeyhî'nin *Vekâyiü'l-Fuzalâ'sı* olmuştur.

Tez çalışmamız bir giriş üç bölüm ve bir sonuçtan oluşmaktadır. Giriş kısmında konumuzla bütünlük sağlaması amacıyla Osmanlı tefsir tarihinin kısa değerlendirilmesi yapıp Osmanlı müfessirlerine te'sir eden kaynakları açıklandıktan sonra, Tanzîmât'tan II. Meşrutiyet'e kadar neşredilen Türkçe matbu tefsirlerin kısa bir tanıtımı yapıldı. Birinci bölümde Ayıntâbî Mehmed Efendi'nin hayatı, kişiliği, eserleri, hocaları ve talebeleri gibi konular incelenmeye çalışıldı. Çalışmamızın ikinci bölümünde ise *Tibyân Tefsiri* rivâyet ve dirâyet yönünden tetkik edildi. Tefsirin metodu incelenirken müfessirin yararlandığı kaynaklar gözden geçirilerek bunlarla benzeşen ve ayrışan yönleri gösterilmeye çalışıldı. Özellikle Begavî'nin ve Kadı Beyzâvî'nin tefsirleriyle olan ilişkisine bu tefsirlerden getirilen örneklerle dikkat çekildi. Tefsir rivâyet yönünden incelenirken, müfessirin rivâyetlerden nasıl yararlandığı gösterilmeye çalışıldı. Burada âyetin âyetle tefsirine, sünnetle tefsirine, sahâbe tâbiün sözleriyle tefsirine, esbab-ı nüzûl, nâsîh-mensûh ve İsrâiliyat'la

tefsirine örnekler verildi. Tefsiri dirâyet yönünden incelerken ahkam konularına taalluk eden âyetlerin nasıl tefsir edildiği, kelimî konuları ilgilendiren âyetlere nasıl yaklaşıldığı, muhkem ve müteşâbih âyetlere karşı tutumu örnekleriyle sunulmaya gayret gösterildi. Çalışmamızın üçüncü bölümünde ise Tibyân Tefsiri'nin Osmanlı toplumundaki gördüğü rağbeti ve bunun sebepleri incelenmeye çalışıldı.

Çalışmamızda *Tibyân Tefsiri*'nin 1306 tarihli nüshası esas alındı. Tefsiri incelerken verdiğimiz örneklerde dilinin sadeleştirilerek akıcı bir üslupla günümüz insanının anlayacağı şekilde verilmeye gayret gösterildi. Gerekli görüldüğü yerlerde orijinal metni vermekten kaçınılmadı. Özellikle geniş bir şekilde ele alınan fikhî konularda ve İsrâiliyat'la ilgili örneklerde konu bir bütünlük içerisinde özetlenerek sunulmaya çalışıldı. Âyetlerin Türkçe mealleri için Diyânet İşleri Başkanlığı'nın yayımladığı meâl kullanıldı. Asılları Arapça ve Farsça olan kelimelerin ve isimlerin yazımında -başka belirleyici bir kural yoksa- Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA) esasları ölçü alındı. Yaptığımız bu çalışmayla Osmanlı tefsir mirasının karanlık kalan yönlerinin aydınlanmasına bir nebze olsun katkı sağlayabildiysek bu durum bizi bahtiyar etmeye yetecek ve yeni çalışmalara şevklendirecektir. Çalışmayı hazırlarken rehberliğinden yararlandığım danışmanım Doç.Dr. Abdulhamit Birışık'a, bilgi birikimlerinden istifade ettiğim hocalarıma ve arkadaşlarıma ayrıca yazım ve tashih gibi emek isteyen konularda desteğini gördüğüm ve zamanını aldığım eşim ve meslektaşım Ufuk Arpa'ya teşekkürü bir borç bilirim.

Gayret bizden tevfik Allah'tandır.

Recep ARPA

Bursa 2005

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ

KISALTMALAR

GİRİŞ.....	1
A. OSMANLI'DA TEFSİR ÇALIŞMALARINA GENEL BİR BAKIŞ	1
1- Rivâyet-Dirâyet Metoduyla Yazılan Tefsirler ve Osmanlıdaki Takipçileri.....	2
2- İşârî Metotla Yazılan Tefsirlerin Te'sirleri ve Bu Metotla Yazılan Tefsirler	7
3- Hâşiyecilik Ekolünün Te'sirleri ve Osmanlı Müfessirlerinden Hâşiye Yazanlar....	9
B. OSMANLI'DA BASMA TEFSİRLER.....	12
1. İsmâil Ferrûh Efendi ve Tefsîr-i Mevâkib	13
2. Gurabzâde Ahmed en-Nâsîh ve Zübedü Âsari'l-Mevâhib ve'l-Envâr	15
3. Muhammed Hayreddin Han Hindî ve Tefsîru'l-Cemâlî ale't-tenzili'l-Celâlî.....	16

BİRİNCİ BÖLÜM

AYINTÂBÎ VE TİBYÂN TEFSİRİ

A. HAYATI	18
1. İsmi ve Nesebi.....	18
2. Doğum Yeri ve Tarihi	19
3. Tahsil Hayatı ve Şahsiyeti.....	19
4. Vefatı ve Kabri.....	20
5. Hocaları ve Talebeleri	21
a. Hocaları	21
b. Talebeleri	22
B. ESERLERİ	24
C. TİBYÂN TEFSİRİ.....	26
1. Tıbyân'ın Yazma Nüshaları:.....	28
2. Tıbyân'ın Basma Nüshaları.....	32

İKİNCİ BÖLÜM

TİBYÂN TEFSİRİNİN ÖZELLİKLERİ VE METODU

A. TİBYÂN TEFSİRİNİN KAYNAKLARI	34
1. Tefsir Kaynakları	34
2. Hadis Kaynakları	38
3. Tasavvuf ve Ahlakla İlgili Kaynakları	39
B. TEFSİR METODUNA GENEL BİR BAKIŞ	40
C. TİBYÂN'IN RİVÂYET TEFSİRİ YÖNÜNDEN ÖZELLİKLERİ.....	42

1. Kur'ân'ın Kur'ân'la Tefsiri.....	43
2. Kur'ân'ın Sünnet ile Tefsiri	46
a. Âyetlerin Tefsirinde Hadislerden Yararlanması	47
b. Hadisleri Naklettiği Kaynakları Göstermemesi	48
c. Hadislerin Senetlerini Hazfetmesi	50
d. Âyet ve Sûrelerin Faziletine Dair Rivâyetleri Begavî ve Beyzâvî'den Nakletmesi	51
3. Kur'ân'ın Sahâbe ve Tâbiûn Sözleriyle Tefsiri.....	53
a. Âyetleri Sahâbe ve Tâbiûn Rivâyetlerine Uygun Tefsir Etmesi	54
b. Sahâbe ve Tâbiûndan Gelen Rivâyetlerin Kaynağını Belirtmemesi	55
c. Nakillerde Kısaltmalar Yapması ve Senetleri Hazfetmesi.....	57
4. Nesh Problemine Yaklaşımı	59
a. Neshe Konu Olan Âyetleri Tefsir Edişi	61
b. Âyetin Âyetle Neshine Dair Olanlar	61
c. Sünnetin Âyetle Neshine Dair Olanlar.....	64
5. Kur'ân'ın Esbab-ı Nüzûl ile Tefsiri.....	65
a. Zikrettiği Olayın Nüzûl Sebebi Olduğunu Bildirmesi	65
b. Bir Âyet İçin Birden Fazla Nüzûl Sebebi Göstermesi	66
c. Nüzûl Sebepleri ile İlgili Rivâyetleri Begavî'den Nakletmesi.....	67
6. İsrâiliyat'la Tefsir	67
a. Naklettiği İsrâiliyat ile İlgili Görüş Belirtmesi	69
b. Rivâyet Ettiği İsrâiliyat'la İlgili Değerlendirmede Bulunmaması	71
ba. Yaratılışla İlgili Haberlerdeki İsrâiliyat.....	71
bb. Peygamber Kıssalarıyla İlgili İsrâiliyat	73
bc. Geçmiş Milletlere Ait Haberlerdeki İsrâiliyat	75
bd. Nakledilmesinde Fayda Olmayan İsrâiliyat	78
D. TİBYÂN'IN DİRÂYET TEFSİRİ YÖNÜNDEN ÖZELLİKLERİ	80
1. Tibyân Tefsirinin Fikhî Meseleleri İnceleyişi.....	83
a. Tercihle Bulunmadan Sadece İmamların Görüşlerini Nakletmekle Yetinmesi	83
b. Âyetlerden Hiçbir Mezhebe Nispet Etmeksizin Fikhî Sonuçlar Çıkarması.....	85
c. Zamanındaki Güncel Meselelere Değınmesi.....	86
2. Tefsirin Kelamî Konuları İnceleyişi.....	87
a. Mu'tezile'ye Karşı Ehl-i Sünnet'i Savunması	87
b. Hiçbir Mezhebi Anmadan Konuyla İlgili Görüşlerini Sunması	89
3. Muhkem ve Müteşâbih	89
a. Ayıntâbî'nin Muhkem ve Müteşâbih'ten Bahseden Âyetleri Yorumlaması	91
b. Sûrelerin Başında Bulunan Hurûf-i Mukattaaları Tefsir Edişi.....	92
c. Allah İle İlgili Müteşâbih Âyetlerin Tefsiri	93

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

TİBYÂN TEFSİRİ'NİN OSMANLI TOPLUMUNDAKİ YORUM DEĞERİ

A. OSMANLI TOPLUMUNUN DİNÎ YAPISI	96
B. TİBYÂN'IN YORUM DEĞERİ	102
1. Muhtevası	103
2. Basılı Olması	104
3. Dili ve Üslubu	105
4. Muhtasar ve Tam Bir Tefsir Olması	106
SONUÇ	108
BİBLİYOGRAFYA	111

KISALTMALAR

a.e.	: aynı eser
a.g.e.	: adı geçen eser
a.g.t.	: adı geçen tez
a.g.m.	: adı geçen makale
a.mlf.	: aynı müellif
a.s.	: aleyhisselâm
a.y.	: aynı yer
b.	: bin, İbn
bk.	: bakınız
bs.	: baskı, baskısı
c.	: cilt
DİA	: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
D.İ.B.Y.	: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları
h.	: hicri
H.z.	: Hazreti
İA	: Milli Eğitim Bakanlığı İslâm Ansiklopedisi, I-XIII, İstanbul 1940-88
Ktp.	: kütüphâne, kütüphânesi
mlf.	: müellif
MÜ	: Marmara Üniversitesi
nr.	: numara
nşr.	: neşreden, yayınlayan
ö.	: ölümü
s.	: sayfa
s.a.	: Sallallahu aleyhi ve sellem
sy.	: sayı
thk.	: tahkik eden
trc.	: tercüme eden
ts.	: tarihsiz
vrk.	: varak
Yay.	: yayınları, yayınevi

GİRİŞ

A. OSMANLI'DA TEFSİR ÇALIŞMALARINA GENEL BİR BAKIŞ

Tefsir tarihinin "kayıp halkası" olarak vasıflandırılan altı yüz yıllık Osmanlı tefsir mirasını gün yüzüne çıkarma konusunda yapılan çalışmalar azda olsa bir hareketlilik kazanmıştır. Tefsir alanında Baba Nimetullah Nahcıvani¹, Molla Fenârî², Ebüssuûd Efendi³, İbn Kemal⁴, Molla Gürânî⁵, Şihâbuddin Sivâsî⁶, Birgivi⁷, Göğsügür Lütfullah Erzurûmî⁸, Sırrî-i Girîdî⁹ gibi müfessirler ile ilgili müstakil ilmî çalışmalar yapılmışsa da daha geniş bir dönem ele alınarak hazırlanan ilk ilmi çalışma merhum Ziya Demir'e aittir¹⁰. Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan XVI. yüzyılın sonuna kadarki müfessirleri ve tefsirleri tanıtan hacimli doktora çalışması büyük bir boşluğu doldurmuştur. Onun başlattığı bu çalışmanın Osmanlı'nın son dönemine kadar getirilmesi çok faydalı olacaktır. Muhammet Abay'ın Osmanlı müfessirleri ile tefsirlerine kısa atıflar yapan yüksek lisans tezi de mevcudu tespit bakımından titiz bir araştırma ürünüdür.¹¹

-
- 1 Kurt, Yaşar, *Ni`metullah Nahcıvani ve Tasavvufi Tefsiri* (doktora tezi, 1998), 19 Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü; Bayhan, Ramazan, *Ni`metullah b. Mahmut Nahcıvani ve "el-Fevatihu`l-İlahiyye ve`l-Mefatihu`l-Gaybiyye" Adlı Eserinin Tahlili* (yüksek lisans tezi, 1997), Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
 - 2 Durmuş, Zülfikar, *Şemseddin Muhammed b, Hamza el-Fenârî'nin Hayatı ve Aynu'l-A'yân Adlı Eserinin Tahlili* (yüksek lisans tezi, 1992), Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
 - 3 Aydemir, Abdullah, *Ebüssuûd Efendi ve Tefsirdeki Yeri*, Ankara ts.
 - 4 Kılıç, Mustafa, *İbn Kemal Hayatı Tefsire Dair Eserleri ve Tefsirdeki Metodu* (doktora tezi, 1981), Atatürk Üniversitesi İslâmî İlimler Fakültesi.
 - 5 Yıldız, Sakıp, *Fatihin Hocası Molla Gürânî ve Tefsiri*, İstanbul 1987.
 - 6 Güneş, Abdülbaki, *Şihâbuddin Sivâsî, Hayatı, Eserleri, ve Tefsirdeki Metodu* (yüksek lisans tezi, 1994), 19 Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü; Dartma, Bahaddin, *Şihâbuddin es-Sivâsî ve Uyûnu't-Tefâsirdeki Metodu* (doktora tezi, 1994), MÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü.
 - 7 Düzenli, Yaşar, *İmam Birgivi ve Tefsirdeki Metodu* (yüksek lisans tezi, 1987), MÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü.
 - 8 Ören, Halis, *Göğsügür Lütfullah Erzurûmî ve Ramuzu't-Tahrir Adlı Tefsiri* (doktora tezi, 1995), MÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü.
 - 9 Gülşen, Ekrem, *Giritli Sırrı Paşa ve Tefsir İlmindeki Yeri* (yüksek lisans tezi, 1992), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü; Koçkuzu, A. Sâlim, *Giritli Sırrı Paşa ve Tefsirdeki Yeri* (yüksek lisans tezi, 1992), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
 - 10 *Osmanlı Müfessirleri ve Tefsir Çalışmaları- Kuruluşundan X/XVI. Asrın Sonuna Kadar* (doktora tezi, 1994), MÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü.
 - 11 *Osmanlı Dönemi Müfessirleri* (yüksek lisans tezi, 1992), Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Bu çalışma yeni bir düzenleme ile makale olarak da yayımlanmıştır: "Osmanlı Döneminde Yazılan Tefsir ile İlgili Eserler Bibliyografyası", *Divan İlmi Araştırmalar*, sy. 6, İstanbul 1999, s. 249-303.

Osmanlı'da tefsir çalışmalarının kendine özgü bir seyri ve yapısı vardır. Bu seyir ve yapıda etkilenilen kaynaklar ve ekoller öne çıkmaktadır. Genel olarak Osmanlı müfessirlerine te'sir eden üç ana kaynağın varlığından söz edilebilir.¹² Bunlardan birincisi rivâyet-dirâyet metoduyla yazılan tefsirler. İkincisi işârî-tasavvufi metodla yazılan tefsirler. Üçüncüsü müstakil eserleri olmamakla birlikte şerh ve hâşiye yazan şahısların te'sirleri.

1- Rivâyet-Dirâyet Metoduyla Yazılan Tefsirler ve Osmanlıdaki Takipçileri

Bu alanda Osmanlı müfessirlerine te'sir edenlerin başında Zemahşerî, Kâdı Beyzâvî ve Fahreddin Râzî gelmektedir. Kısaca bunları tanıtmakta fayda görüyoruz.

a- Cârullah Mahmud b. Ömer ez-Zemahşerî (538/1144).¹³ Ömer Nasûhi Bilmen'in "Türk zekasının en mükemmel mümessillerinden biri"¹⁴ diye tanıttığı Zemahşerî'nin el-*Keşşâf* adlı tefsiri Osmanlı medreselerinde yüzyıllarca ders olarak okutulmuş,¹⁵ Zemahşerî'nin mutezîlî olması onun tefsirine gösterilen rağbeti azaltmamış, ona çok sayıda şerh, hâşiye ve ta'lika yazılmıştır.¹⁶ *Keşşâf*'taki derin dil zenginliği, fıkıh ve kıraata dair bilgiler, kelami âyetlerin tefsirinde sem'î delilleri kullanmakla beraber hür iradeyi esas almış olması yönüyle Osmanlı müfessirlerini derinden etkilemiştir. Zemahşerî tefsirde akla büyük ehemmiyet ve geniş yer vermiştir. Ona göre sünnet, icma ve kıyas akli delillere dayandığı için akıl onlardan üstün bir yere ve önceliğe sahiptir. Bu sebeple âyetleri tefsir ederken zahiri manasıyla yetinmez, aklını azami ölçüde kullanarak âyetlerin derununa nüfuz etmeye çalışır.¹⁷ Bu özellikleri ile beraber *Keşşâf*'ın şöhretini artıran esas vasfı,

¹² bk. Yıldız, Sakıp, Osmanlı Tefsir Hareketine Toplu Bakış, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. II, Bursa 1987, s. 7.

¹³ Zemahşerî'nin hayatı ve *Keşşâf* hakkında geniş bilgi için bk. ez-Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsü'd-din, *Tezkiretü'l-huffâz*, Haydarâbâd 1377/1958, IV, 1383; ez-Zehebî, Muhammed Hüseyin, *et-Tefsîr ve'l-müfessirîn*, Dâru'l-Kütübî'l-Hadîs, Kahire 1976/1396, I, 429-76; Bergamalı Cevdet Bey, *Tefsir Usûlü ve Tarihi* (haz. Mustafa Özel), Kayihan Yayınları, İstanbul 2002, s. 118-25; Bilmen, Ömer Nasûhi, *Büyük Tefsir Tarihi-Tabakâtü'l-müfessirîn*, Bilmen Yayınevi, İstanbul 1974, I, 464; Cerrahoğlu, İsmail, *Tefsir Tarihi*, Fecr Yayınları, Ankara 1996, I, 315-53; Güneş, Abdülbaki, *Aklî Tefsir Hareketi*, Ahenk Yayınları, 2003 Van, 135-185; Yüce, Nuri, "Zemahşerî", *İA*, XII, 509-14; Özek, Ali, "el-Keşşâf", *DİA*, Ankara 2002, XXV, 329-330.

¹⁴ Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, II, 466.

¹⁵ Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilâtı*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1988, s. 23, 28; Baltacı, Cahit, *XV ve XVI Asırlarda Osmanlı Medreseleri*, İstanbul 1976, s. 42; Bilge, Mustafa, *İlk Osmanlı Medreseleri*, İstanbul 1983, s. 43-44.

¹⁶ bk. Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, II, 469-71.

¹⁷ Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, I, 331, 332.

Kur'ân'ın i'caz özelliklerinin ortaya konulması, ondaki belâgat ve fesâhat unsurlarının geniş boyutlarıyla ilk defa ele alınması ve eserin bu hususta çok kıymetli bilgi birikimine sahip kılınmış olmasıdır.¹⁸

b- Osmanlı müfessirlerine bu alanda te'sir edenlerden biri de Fahreddin Muhammed b. Ömer er-Râzî'dir (ö. 606/1210)¹⁹. Osmanlı müfessirlerine kelam, felsefe ve ilmi tefsir yönünden kaynak olmuş önemli müfessirlerdendir. *Mefâtihu'l-gayb* adıyla telif ettiği ansiklopedik tefsir, Osmanlı dönemi müfessirleri etkileyen eserlerin başında gelir. Tefsir, hadis, kelam, felsefe, tıp, riyaziye, edebiyat vesair akli ve nakli ilimlerde pekçok eser yazmış olup icazet silsilesi birkaç vasita ile İmam Gazali'ye kadar gider.

Osmanlı âlimlerinden Cemâleddin Aksarâyî, Şemseddin Molla Fenari, talebesi Molla Yegân, Simavna Kadıoğlu Şeyh Bedreddin Mahmud, Şair Ahmedî, Râzî mektebine mensup idiler. XV. asırda eserleri Anadolu'ya girerek medreselerimizde okutulan Sadettin Teftazânî (ö. 791/1389) ile Seyyid Şerif Cürçânî (ö. 816/1414) Osmanlı medreselerinde müessir olmuşlar ve Siracüddin Ürmevi kolunu terk edip yine Fahreddin Râzî'ye bağlanan kendi mekteplerini te'sis etmişlerdir ki bundan sonra gelen âlimlerin icâzetnameleri bunlar vasıtasıyla Fahreddin Râzî'ye kadar gitmiştir.²⁰

Tefsir-i Kebir adıyla da bilinen *Mefâtihu'l-gayb*'in oldukça mufassal bir tarzda yazılması, "içinde tefsirden başka herşey var" dedirtecek kadar geniş konulara yer verilmesi, ibaresinin açıklığı ve kolay anlaşılması sebebiyle üzerinde fazla çalışma yapma ihtiyacı hissedilmemiştir. Ondaki istifade etmeyen müfessir hemen hemen yok gibidir.²¹ Osmanlıda *Mefâtihu'l-gayb*'le ilgili birkaç çalışma mevcuttur. Bunlardan ilki II. Murat devri (1421/1451) âlimlerinden Ayasluğ Çelebisi namıyla maruf Mehmed b. Kâdî Ayasluğ'un kendi tasarruflarını da katmak suretiyle meydana getirdiği telhîsi ile mezkur tefsirin üçüncü cildine yazdığı hâşiyedir.²² Yine Osmanlı

¹⁸ Cerrahoğlu, *a.e.*, I, 351.

¹⁹ Katip Çelebi, Hacı Halife Mustafa b. Abdullah, *Keşfü'z-zunûn*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1971, II, 1756; Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, II, 490-96; Cevdet Bey, *Tefsir Usûlü ve Tarihi*, s. 126; Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, II, 212-264.

²⁰ Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilâtı*, s. 76-7.

²¹ Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, II, 261.

²² Mecdî Efendi, Mehmed Mecdî Efendi el-Edirnevî, *Hadâiku's-Şakâik=Tercüme ve Zeyl-i Şakâik-i Numaniyye* (nşr. haz. Abdülkadir Özcan) Çağrı Yayınları, İstanbul 1989, s. 117.

âlimlerinden Vardarî Şeyhzâde Mehmed (ö 1055/1645) Râzî tefsirinin metod ve muhtevasını esas almak suretiyle Mâide sûresine kadar bir tefsir yazmıştır.²³

c- Kâdî Beyzâvî, Nasîruddin Ebu'l-Hayr Abdullah b. Ömer (ö. 685/1286).²⁴ *Envâru't-tenzîl ve Esrâru't-te'vîl* adındaki eseri Osmanlı entelektüelleri ve din bilginleri arasında en fazla okunan ve üzerinde en fazla çalışma yapılan tefsirdir. Osmanlı medreselerinde Zemahşeri'nin *el-Keşşâfı* ile birlikte yüzyıllarca ders kitabı olarak okutulmuştur.²⁵ Beyzâvî tefsirini yazmak için istifa ettiği en mühim kaynaklar Zemahşeri'nin *el-Keşşâfı* ve Fahreddin Râzî'nin *Mefâtihu'l-gaybı* olmuştur. Lafızların ve terkiplerin beyanı, manalardaki nükteleri istihraç ve onların tahlilinde *Keşşâf'a*, Kur'ânî hikmetin ruhunu ortaya koymak için usûlü'd-din, felsefe ve usûlü fıkıh yönünden olan görüşleri de *Mefâtihu'l-gayb'a* dayanır. Dakik bilgilerin işârî nüktelerinde Râgıb el-İsfehânî'nin *el-Müfredâtı*'ndan istifa eder.²⁶ Rivâyet tefsirine de yer verilmekle beraber dirâyet metodunun kemal derecesine ulaştığı bu tefsir, kısa ve özlü olması sebebiyle, muğlak, müphem ve îzâha muhtaç yönleri çoktur. *Keşşâfı*'n Mûtezilî yönünün aksine Ehl-i sünnet itikadına uygun yorumları, bazı bilgileri kısa ve özlü bir şekilde vererek bazı konuları müphem bırakması, onun üzerinde çokça çalışma yapılmasına sebep olmuştur. Yalnız Osmanlı âlimleri tarafından 60'ın üzerinde²⁷ çeşitli ülkelerde ise 250'nin üzerinde şerh ve hâşiye yazılmıştır.²⁸ Bedreddin Münşî'nin şu beyti bu eserin önemini en güzel biçimde yansıtmaktadır: "Akıl sahipleri okunan Kur'ân'ın örtüsünü açabilecek bir şey getiremedi. Ancak Beyzâvî'nin sönmeyecek bir yed-i beyzâsı vardır."²⁹

Tanıtımını yaptığımız bu tefsirlerin dışında Osmanlı müfessirlerine te'sir eden, Kurtubî (ö. 671/1272), Kevâşi (ö. 680/1281), Ebû Hayyân el-Endelüsî (ö. 745/1344) ve Kutbuddin Râzî gibi daha birçok müfessir daha vardır.

²³ Şeyhî Mehmed Efendi, *Vekâyiü'l-fuzalâ* (nşr. haz. Abdülkadir Özcan) Çağrı Yayınları, İstanbul 1989, I, 123.

²⁴ ez-Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, I, 296-304; Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, II, 528; Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, II, 265-281.

²⁵ Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilâtı*, s. 23, 28; Baltacı, *a.g.e.*, s. 40-42; Atay, Hüseyin, *Osmanlıda Yüksek Din Eğitimi*, İstanbul 1983, s. 112-113.

²⁶ Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, II, 267; Yıldız, *a.g.m.*, s, 5.

²⁷ Osmanlı âlimlerinin yaptığı şerh ve hâşiyeler için bk. Katip Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, I, 188-94; Bursalı Mehmed Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, İstanbul 1333-1342, I, 334-6.

²⁸ Cevdet Bey, *Tefsir Usûlü ve Tarihi*, s. 128; Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, II, 267-8.

²⁹ Muhibbî, Muhammed Emin b. Fadlullah b. Muhibullah, *Hülâsatü'l-eser fi a'yâni'l-karni'l-hâdî aşer*, Bulak 1301, III, 401.

Yukarıda, Osmanlı müfessirlerine te'sir eden rivâyet-dirâyet metoduyla yazılan tefsirlerin kısa bir tanıtımı yapıldı. Şimdi de Osmanlıda bu metotla tefsir yazarları kısaca tanıtmak istiyoruz.

Osmanlı müfessirleri içerisinde rivâyet-dirâyet metoduyla ilk müstakil tefsir yazar âlimin Şihabuddin Sivâsî (ö. 860/1456)³⁰ olduğu düşünülmektedir. *Tefsir-i Şeyh* adıyla da bilinen eserin tam adı *Uyûnu't-telefâsîr li'l-fudalâi's-semâsîr*³¹ olup kaynaklardan edinilen bilgilere göre eser kendinden önceki tefsirlerden istifade ile yazılmış, kolaylık, selaset, faydalı olma ve kısalık gibi özellikler göz önünde tutmuştur.³² Tefsirin kütüphanelerde tam ve eksik olmak üzere ellinin üzerinde nüshası mevcuttur. Hacı Selim Ağa Kütüphanesinde (nr. 86) tam bir nüsha kayıtlıdır.³³ Tefsir üzerine bazı ilmi-akademik çalışmalar yapılmıştır.

Hacı Paşa el-Aydinî (ö. 826/1426)³⁴ olarak bilinen Celâluddin b. Hoca Ali de *Mecma'u'l-envâr fi cemâ'i'l-esrâr* adlı tefsirinde bu metodu takip etmiştir. Kâtib Çelebi tefsirin birkaç büyük ciltten meydana geldiğini söyler.³⁵ Tefsirin, Süleymaniye Kütüphanesi (Carullah nr. 94) ve İstanbul Üniversitesi Merkez Kütüphanesi'nde (Arapça Yazmalar nr. 1794) kayıtlı eksik yazma nüshaları vardır.

Yine bu alanda tam tefsir yazarlar, Molla Gürânî³⁶ (ö. 893/1488) *Gâyetü'l-emânî*, Ebussuûd Efendi³⁷ (ö. 898/1493) *İrşâdü'l-akli's-selîm ilâ mezâye'l-kitâbi'l-kerim* adlı tefsirlerinde genel olara *Keşşâf* ve *Envâru't-tenzîl'e* bağlı kalmışlar gerektiğinde onları tenkit etmişlerdir.³⁸ Hatta Ebussuûd Efendi'nin tefsirinin

³⁰ Mecdî Efendi, *Hadâiku's-Şakâik*, s. 55; Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, I, 90-91; Kehhale, Ömer Rıza, *Mu'cemû'l-müellifin: teracimu musannifi'l-kütubi'l-Arabiyye*, Dâru İhyâit-türâsî'l-Arabî, Beyrut 1957, IV, 309.

³¹ Katip Çelebi, *Keşfü'z-Zunûn*, II, 1185; Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, II, 571; Ateş, Süleyman, *İşârî Tefsir Okulu*, Ankara 1974, s. 215.

³² Yıldız, Sakıp, *Molla Gürânî ve Tefsiri*, İstanbul 1987, s. 142.

³³ bk. Demir, *Osmanlı Müfessirleri*, s. 107.

³⁴ Bağdatlı, *Hediyyetü'l-ârifin*, I, 345; Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, II, 586

³⁵ Katip Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, II, 1598.

³⁶ Müstakimzâde, Süleyman Sâdeddin, *Devhatü'l-meşâyih* (nşr. Kazıcı, Ziya), İstanbul 1978, s.10; Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, II, 3; Cevdet Bey, *Tefsir Usûlü ve Tarihi*, s. 144; Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, II, 609; Ateş, Ahmet, "Molla Gürânî", *İA*, VIII, 406-408; Yıldız, *Molla Gürânî ve Tefsiri*, s. 18-20; Özel, Ahmet, *Hanefî Fıkıh Âlimleri*, Türkiye Diyânet Vakfı Yayınları, Ankara 1990, s. 105.

³⁷ *İlmiye Sâlnâmesi*, İstanbul 1334, s. 376; Müstakimzâde, *Devhatü'l-meşâyih*, s. 23; Bağdatlı, İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-ârifin esmâü'l-müellifin ve âsâru'l-musannifin* (nşr. Kılıslı Muallim Rifat-İbnü'lemîn Mahmut Kemal-Avni Aktuç) Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1951-1955, II, 253; Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, I, 225; Cevdet Bey, *Tefsir Usûlü ve Tarihi*, s. 156; Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, II, 652.

³⁸ Yıldız, *Molla Gürânî ve Tefsiri*, s. 138.

onlardan üstün yönleri olduğunu söyleyenler olmuştur.³⁹ *İrşâdü'l-akli's-selîm* evrensel bir şöhret kazanarak herkes tarafından müracaat edilen bir eser olma hüviyeti kazanmış, Ezher ve Libya üniversitelerinde ders kitabı olarak okutulmuştur. Ancak bütün bu özelliklerine ve Osmanlı topraklarında ilk büyük müstakil tefsir olmasına rağmen, tefsir Osmanlı ulemâsı arasında gereken ilgiyi görmemiştir. Bunun başlıca sebebi, ulemânın çoğunun *Keşşâf* ve *Envâru't-tenzîl* hâşiyeciliği alışkanlığından kurtulup öz kaynaklarına yönelememiş olmasıdır.⁴⁰ Cevdet Bey tefsirin müellif nüshasını Fatih Kütüphanesinde okuduğunu söyler.⁴¹ Bundan başka değişik kütüphanelerde eksik ve tam nüshaları mevcuttur.⁴² Bu metodla tefsir yazan Şeyhülislâm İbn Kemal'in (ö. 940/1534)⁴³ de *Tefsîru'l-Kur'ân* adında Saffat sûresine kadar olan tefsirinin çeşitli kütüphanelerde 150'nin üzerinde nüshası mevcuttur.⁴⁴

Bu metotla tefsir yazanlardan biri de Münşî olarak bilinen Muhyiddin Mehmed b. Bedreddin Saruhânî'dir.⁴⁵ (ö. 1001/1593) *Nezîlü't-tenzîl* adındaki tefsiri Celaleyn Tefsiri tarzında yazılmış, "tefsirlerin özü" olarak görülmüştür.⁴⁶ Cevdet Bey bu tefsirin Hasan Rıza Paşa Kütüphanesindeki nüshasını incelediğini söyler.⁴⁷ Çeşitli kütüphanelerde pek çok yazması mevcuttur.⁴⁸

Bu tarzda yazılan tefsirlerden kısa tanıtımını yaptıklarımızın sonuncusu Göğsügür Lütfullah Erzurûmî'nin (ö. 1202/1788)⁴⁹ *Râmûzu't-tahrîr ve't-tefsîr* adlı eseridir. Yegâne nüshası Süleymaniye Kütüphanesi'nde (Halet nr. 20) olan bu tefsir 1197/1783 tarihinde müsvedde olarak bırakılmış ve Nakibüleşrâf Seyyid İbrahim

³⁹ Cevdet Bey, *Tefsir Usûlü ve Tarihi*, s. 156.

⁴⁰ Aydemir, a.g.e., s. 123.

⁴¹ Cevdet Bey, *Tefsir Usûlü ve Tarihi*, s. 156.

⁴² Mesela bk. Hacı Selim Ağa Ktp., nr. 55, 56.

⁴³ Hayatı ve eserleri için bk. *İlmiye Sâlnâmesi*, s. 346; Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, I, 223; Cevdet Bey, *Tefsir Usûlü ve Tarihi*, s. 154; Atsız, Nihal, "Kemal Paşaoğlunun Eserleri", *Şarkiyat Mecmuası*, İstanbul 1966, VI, 71; Turan, Şerafettin, "Kemalpaşazâde", *DİA*, Ankara 2002, XXV, 238-240; Çelebi, İlyas, "Kemalpaşazâde: Eserleri", *DİA*, XXV, 245-247.

⁴⁴ Meselâ bk. İ. Ü. Ktp., Arapça, nr. 1895.

⁴⁵ Bağdatlı, *Hediyetü'l-ârifîn*, II, 260; Süreyyâ, Mehmed, *Sicill-i Osmânî*, İstanbul 1308-1315, IV, 130; Muhibbi, *Hülâsatü'l-eser*, III, 401; Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, II, 20-21; Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, II, 674.

⁴⁶ Cevdet Bey, *Tefsir Usûlü ve Tarihi*, s. 158.

⁴⁷ Cevdet Bey, *Tefsir Usûlü ve Tarihi*, aynı yer.

⁴⁸ Meselâ bk. Süleymaniye Ktp., Ayasofya, nr. 282, Hamidiye, nr. 117; Hacı Selim Ağa, nr. 101.

⁴⁹ Bağdatlı, *Hediyetü'l-ârifîn*, I, 840; Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, II, 12; Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifin*, VIII, 155; Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, II, 730.

İsmet'in (ö. 1222/1807) vasıtasıyla 1221/1806'da temize çekilmiştir. Erzurumî, tefsirini tamamen Beyzâvî tefsirini takip ederek yazmış, zaman zamanda işârî ve ilmî tefsire girmiştir. Erzurumî'den sonra bütün Kur'ân'ı bu tarzda tefsir eden bir eser elimize ulaşmamıştır.⁵⁰

2- İşârî Metotla Yazılan Tefsirlerin Te'sirleri ve Bu Metotla Yazılan Tefsirler

Osmanlı müfessirlerine te'sir eden ikinci bir kaynak da işârî metodla yazılan tefsirlerdir. İşârî tefsir alanında etkili olan şahsiyetlerin başında Kuşeyrî (ö. 465/1073)⁵¹ gelmektedir. 410/1019 yılında te'lif ettiği *et-Teysîr* ve 434/1042 yılında te'lif ettiği *Letâifü'l-işârât* adında iki tefsiri vardır. Özellikle *Letâifü'l-işârât* bu alanda tefsir yazarlara vazgeçilmez bir kaynak olmuştur.⁵²

İşârî tefsir alanında Osmanlı müfessirlerine etki edenlerden biri de İbnü'l Arabî'dir (ö. 638/1240).⁵³ Onun fikirlerini Anadolu'ya getiren ilk şahıs, Sadreddin Konevî'dir (672/1247)⁵⁴. Konevî'nin *İcâzü'l-beyân* adında işârî metodla yazılmış, anlaşılması güç bir Fâtiha sûresi tefsiri vardır.⁵⁵ İbnü'l Arabî'yi Osmanlı topraklarına yayan kimse ise yazdığı "Şerhu Fusûsu'l-Hikem"⁵⁶ adlı eseriyle Sadreddin Konevî ekolünden gelen Davud-ı Kayserî (ö. 751/1351) olmuştur. Onun tefsire dair bir risâlesi mevcuttur.

Yine bu alandaki etki eden müfessirlerden biri de Necmeddîn Dâye'dir. (ö. 654/1256)⁵⁷ *Bahrü'l-hakâik ve'l-me'ânî fi tefsîri's-seb'î'l-mesânî*⁵⁸ adındaki tefsiri zahiri manalara da yer vermekle birlikte baştan başa işâri tefsirlerle doludur.

⁵⁰ Abay, Osmanlı Döneminde Yazılan Tefsir ile İlgili Eserler Bibliyografyası, s. 256.

⁵¹ Hayatı hakkında bk. Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, I, 421.

⁵² Demir, *Osmanlı Müfessirleri*, s. 86.

⁵³ Hayatı hakkında bk. ez-Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, II, 400-415; Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, II, 503.

⁵⁴ Hayatı hakkında bk. Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, II, 523; Ateş, *İşârî Tefsir Okulu*, s. 192-6.

⁵⁵ Yıldız, *Molla Gürânî ve Tefsiri*, s. 141.

⁵⁶ Katip Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, II, 1262.

⁵⁷ Hayatı ve tefsiri hakkında bk. ez-Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, II, 393-98; Okuyan, Mehmet, "Necmüddin Daye ve Tasavvufi Tefsiri", *OMÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 8, Samsun, 1996, s. 113-114; a. mlf., "Bahru'l-Hakâik Tefsiri ve Müellifi Üzerine", a.e., sy. 12-13, Samsun, 2001, s. 97-129; Algar, Hamid, "Bahru'l-Hakâik ve'l-Meânî", *DİA*, İstanbul 1991, IV, 515-516; Okuyan, Mehmet, *Necmüddin Daye ve Tasavvufi Tefsiri*, İstanbul 2001, s. 65-123.

⁵⁸ Eseri Necmeddîn Kübra'ya atfedilenlerde olmuştur. bk. Cevdet Bey, *Tefsir Usûlü ve Tarihi*, s. 127; ayrıca bk. Ateş, *İşârî Tefsir Okulu*, s. 140; Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, II, 499.

Osmanlı döneminde yazılıp da işârî manalara yer veren her tefsirde bu eserin ismini görmek mümkündür. Osmanlı dönemi işârî tefsir anlayışının en temel kaynağı olup tefsir eserlerinde yer alan nakillerin çoğu ona dayanmaktadır.⁵⁹ Halen yazma olan tefsire ait dünya kütüphanelerinde çok sayıda nüsha bulunmaktadır.⁶⁰ Dâye'nin tefsirinin özeti Şah Muhammed b. Ahmed b. Ebussuud es-Siddîkî el-Manastirî (ö. 1052/1642) tarafından *Nehrü'd-dekaik fî tercemeti Bahri'l-hakâik* adıyla Türkçe'ye çevirilmiştir.⁶¹

Bu alandaki etkili son müfessir Kemaleddin Abdürrezzak Kâşânî'dir. (ö. 730/1329)⁶² *et-Te'vîlâtü'l-Kâşâniyye*⁶³ adındaki işârî metodla yazılan bu tefsir kendinden sonra gelen pek çok müfessiri etkilemiştir.

Osmanlı müfessirlerinden bu metodla tefsir yazanlara gelince, bu alanda ilk eser veren *Tefsiru'l-Kur'ân*⁶⁴ (*Tefsîru Kutbuddin*) adlı eseriyle Kutbuddîn İznîkî (ö. 821/1418)⁶⁵ gelmektedir. *Aynu'l a'yân fî tefsîri'l-Kur'ân* adlı Fâtîha tefsiriyle Molla Fenârî (ö. 834/1431)⁶⁶ gelmektedir. Sadreddin Konevî ekolünün müdâfii olan Fenârî, Konevî'nin *Î'câzü'l-beyân fî keşfi ba'di esrâri Ümmi'l-Kur'ân* adlı Fâtîha sûresi tefsirinin şerhi gibi olan *Aynu'l a'yân* isimli tefsiriyle tasavvufî-felsefî cereyanı devam ettirmiştir. Simavna Kadıoğlu Şeyh Bedreddin'in de (ö. 823/1420)⁶⁷ bu tarzda yazılmış *Nûru'l-kulûb* adlı bir tefsirinin varlığından söz edilir. Ancak bu esere ait herhangi bir nüshaya ulaşılamamıştır.⁶⁸

Baba Nimetullah Nahcivânî'nin (ö. 920/1514)⁶⁹ *el-Fevâtihu`l-İlahiyye ve`l-Mefâtihu`l-Gaybiyye*, İsmail Ankaravî'nin (ö. 1041/1632)⁷⁰ *Fütûhatı Ayniyye*⁷¹ adlı

⁵⁹ Abay, *Tefsir ile İlgili Eserler Bibliyografyası*, s. 252.

⁶⁰ Nüshaları için bk. Okuyan, *Necmüddin Dâye ve Tasavvufî Tefsiri*, s. 96-104.

⁶¹ Birışık, Abdülhamit, *Osmanlıca Tefsir Tercümeleleri ve Hüseyin Vâiz-i Kâşîfî'nin Mevâhib-i Aliyye'si, İslâmî Araştırmalar*, XVII/1, Ankara 2004, s. 60.

⁶² Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifin*, V, 215.

⁶³ Eser hakkında bk. Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, II, 606; Ateş, *İşârî Tefsir Okulu*, s. 204-211.

⁶⁴ Eser hakkında bk. Ateş, *İşârî Tefsir Okulu*, s. 215; Demir, *Osmanlı Müfessirleri*, s. 115-6.

⁶⁵ Müstakimzâde, *Devhatü'l-meşâyih*, s. 3; Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, I, 144; Bağdatlı, *Hediyetü'l-ârifin*, II, 184; Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, II, 587; Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifin*, VIII, 133.

⁶⁶ Cevdet Bey, *Tefsir Usûlü ve Tarihi*, s. 142; Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, II, 590.

⁶⁷ Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, II, 588.

⁶⁸ Bağdatlı, *Hediyetü'l-ârifin*, II, 410; Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, I, 39; Ateş, *İşârî Tefsir Okulu*, s. 216-222.

⁶⁹ Cevdet Bey, *Tefsir Usûlü ve Tarihi*, s. 147; Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, II, 628.

⁷⁰ Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, II, 690.

Fâtiha tefsiri, Abdullah Bosnevî'nin (ö. 1054/1644)⁷² *Sırru'l-feyz ve'n-nûr fî tefsiri Sûreti'l-Asr*⁷³ ve *Tefsîru Sûreti ve'l-Âdiyât*⁷⁴, Niyazi Mısri'nin⁷⁵ (ö. 1105/1694) *Tefsîru Sûreti'l-Fâtiha*⁷⁶, *Tefsîru Sûreti'l-Beyyine*⁷⁷, *Tefsîru Sûre-i Yusuf*, İsmail Hakkı Bursevî'nin⁷⁸ (ö. 1137/1725) *Rûhu'l Beyân fî tefsiri'l Kur'ân*⁷⁹ ve Eşrefzâde İzzeddîn Ahmed Necib'in⁸⁰ (ö. 1202/1788) *Zübdetü'l-Beyân*⁸¹ adlı tefsirleri yine bu metotla yazılan tefsirlerdendir.

3- Hâşiyecilik Ekolünün Te'sirleri ve Osmanlı Müfessirlerinden Hâşiyeye Yazanlar

Osmanlı toplumunda diğer ilim dallarında olduğu gibi tefsir çalışmalarında da hâşiyecilik geleneği hâkimdir. Çünkü İslâm âleminde genelde ilmi çalışma ve eser üretim tarzı budur. Tabiatıyla Osmanlı âlimleri de bu geleneğin dışına çıkamamıştır. Merhum Aydemir'in de belirttiği gibi "Osmanlı imparatorluğu hudutları dâhilinde asırlar boyunca büyük ilmi ve edebî faaliyetler gerçekleşmiştir. Bu arada tefsirle meşgul olan bilginlerin büyük sayıda mevcut olduğu görülmektedir. Ancak Kur'ân-ı Kerim'in tefsirini tam olarak yazanlar azdır. Büyük ekseriyet daha evvelki asırlarda yazılmış tefsirlere hâşiyeye ve talikat vücuda getirmişlerdir."⁸²Tam bu noktada şu soru akla geliyor: "İlmi seviye yüksek olmasına rağmen Osmanlı ulemâsı niçin ilmi mesaisinin büyük bir kısmını müstakil te'lîfe değil de hâşiyeye türü çalışmalara hasretmiştir." Merhum Ziya Demir bunun sebeplerini şöyle açıklar:

⁷¹ Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, I, 24-5.

⁷² Şeyhî, *Vekâyiü'l-fuzalâ*, I, 146; Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, I, 43-4; Kara, Mustafa, "Abdullah Bosnevî" *DİA*, 1988 İstanbul, I, 87.

⁷³ Yazma nüshası için bk. Süleymaniye Ktp., Carullah, nr. 2129.

⁷⁴ Yazma nüshası için bk. Süleymaniye Ktp., Kasidecizâde, nr. 745/1.

⁷⁵ Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, I, 172; Gölpınarlı, Abdülbaki, "Niyâzî", *İA*, IX, 305-7.

⁷⁶ Süleymaniye Ktp., Pertevniyal, nr. 261, 620.

⁷⁷ Süleymaniye Ktp., Pertevniyal, nr. 261.

⁷⁸ Kevserî, Muhammed Zahid, *Makâlâtü'l-Kevserî*, Humus 1388, s. 482-6; Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, I, 28; Cevdet Bey, *Tefsir Usûlü ve Tarihi*, s. 160. Namlı, Ali, *İsmail Hakkı Bursevî-Hayati, Eserleri ve Tarikat Anlayışı*, İnsan Yayınları, İstanbul 2001; a.mf., "İsmail Hakkı Bursevî", *DİA*, İstanbul 2001, XXIII, 102-106; Birışık, *a.g.m.*, s. 61.

⁷⁹ Yazma nüshaları için bk. Bursa Yazma ve Eski Basma Eserler Ktp., Genel, nr. 12-27 (mlf. hattı).

⁸⁰ Bağdatlı, *Hediyetü'l-ârifin*, I, 604; Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, I, 129; Süreyyâ, *Sicill-i Osmânî*, I, 389; Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifin*, V, 281; Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, II, 716.

⁸¹ Yazma nüshaları için bk. Bursa Yazma ve Eski Basma Eserler Ktp., Genel, nr. 994, 995, 996.

⁸² Aydemir, *Ebüssuûd Efendi ve Tefsirdeki Yeri*, s. 23.

"Bilindiği gibi Kur'ân'ı tefsir ederken 'Allah'ın muradına muhalif bir söz söyler de hataya düşerim' endişesi müstakil te'lif yerine, yazılmış tefsirlerin izaha muhtaç yönlerini tavzih çalışmalarına ağırlık vermelerine sebep olmuştur. Bir başka sebep Osmanlı döneminin ilk kuruluş yıllarında henüz müstakil eserler yazılacak bir altyapıdan yoksun olunması. Diğer bir sebep zamanla ilgilidir. İlim adamı hayatının büyük bir bölümünü tefsir ilminde söz sahibi olabilmek için alt kademelerdeki alet ve yüksek ilimlerin tahsiline hasreder. Nitekim çoğu müfessir tefsir yazmaya niyetlendiği halde ömrü yetmemiş, tefsiri yarıda kalmıştır. Diğerleri ise tamamlayamam düşüncesiyle bu işe teşebbüs etmemiş, âyet ve sûre tefsiri yazmış veya hâşiye yapmıştır." Osmanlıda tefsir faaliyetinin hayatiyet kazanması İslâm aleminde hâşiye türü çalışmaların hakim olduğu bir döneme rastlaması tabiatıyla Osmanlı müfessirlerini de bu alana çekmiştir. Son olarak, Osmanlı müfessirlerine gelinceye kadar çeşitli tefsir metotlarıyla kıymetli pek çok eser verilmiş ve ilmi tefsir hariç söylenebilecek hemen her şey söylenmiştir. Bu metotla eser te'lif etme tefsir ilmine orijinal bir keyfiyet kazandıramayacağı için hâşiye çalışmalarına ağırlık vermişlerdir."⁸³

Haşiye türünde eser veren ve Osmanlı müfessirlerine etki edenlerin başında Ekmelüddin el-Baberti (ö. 786/1384)⁸⁴ gelmektedir. *Keşşâf* tefsirinin Âl-i İmrân sûresine kadar yazdığı *Hâşiye ale'l-Keşşâf*⁸⁵ adıyla bilinen hâşiyesi vardır. Bu alanda eser veren bir başka şahıs ise Karaman'da müderrislik yapan Cemâleddîn Aksarayî'dir (ö. 791/1389).⁸⁶ O da Zemahşerî'nin *Keşşâf*'ına hâşiye yazmıştır.⁸⁷ Teftazânî (ö. 793/1391) ve muâsırı Seyyid Şerif Cürcânî (ö. 816/1413) de bu alanda eser verenlerdendir. Teftazânî'nin *Keşşâf*'a yazdığı hâşiye Osmanlı ulemâsı arasında büyük rağbet görmüştür.⁸⁸ Seyyid Şerif Cürcânî de Cemâleddîn Aksarayî'nin şöhretini duyarak Anadolu'ya gelmiş, ancak cenazesıyla karşılaşmış, onunla konuşamamıştır. Daha sonra Cemâleddîn Aksarayî'nin talebesi Molla Fenâri ile tanışarak birlikte Mısır'a gitmişlerdir. Cürcânî'nin *Keşşâf*'a yazdığı hâşiye ancak Bakara sûresinin 26. âyetine kadardır. Bu eser de Osmanlı âlimleri nezdinde makbuldur.⁸⁹

Yukarıda saydığımız isimler Osmanlı müfessirlerine etki eden hâşiye yazarlarıdır. Osmanlı müfessirlerinden hâşiye yazanlara gelince, bunlar oldukça fazladır. Osmanlı toplumunda hâşiyecilik ekolü oldukça gelişmiş, değişik tefsirlere yüzlerce hâşiye yazılmakla beraber bunların çoğu Kâdî Beyzâvî'nin *Envâru't-*

⁸³ Demir, *Osmanlı Müfessirleri*, s. 92.

⁸⁴ Bağdatlı, *Hediyyetü'l-ârifin* II, 171; Nüveyhiz, Âdil, *Mu'cemü'l-müfessirin min sadri'l-İslâm hatta'l-asri'l-hâdir*, Beyrut 1406/1986, II, 618; Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, I, 221; Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, II, 572.

⁸⁵ Yazma nüshaları için bk. Süleymaniye Ktp., Carullah, nr. 198, Çorlulu Ali Paşa, nr. 74, Kara Çelebizâde, nr. 30.

⁸⁶ Süreyyâ, *Sicill-i Osmânî*, II, 182; Bağdatlı, *Hediyyetü'l-ârifin*, II, 166; Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, I, 265; Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, II, 569; Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifin*, XI, 192.

⁸⁷ Yazma nüshaları için bk. Süleymaniye Ktp., Carullah, nr. 208, Fatih, nr. 577.

⁸⁸ Cevdet Bey, *Tefsir Usûlü ve Tarihi*, s. 135-40; Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, II, 574-6.

⁸⁹ Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, II, 582-5.

tenzîl'ine ve Zemahşerî'nin *Keşşâf*'ına yazılmıştır. Yalnız Osmanlı topraklarında *Envâru't-tenzîl*'e yazılan hâşiye sayısı 60'ın üzerindedir.⁹⁰Biz burada bazı önemli hâşiye ve yazarlarını zikretmekle yetineceğiz.

Bu alanın öncülerinden Musannifek'in (ö. 875/1470)⁹¹ *Keşşâf* hâşiyesi, Seyyid Ahmed Kırîmî'nin (879/1474)⁹² *Misbâhu't-ta'dîl fî keşfi Envâri't-tenzîl* adında Beyzâvî hâşiyesi vardır. Yine aynı yolu takip eden Molla Hüsrev'in (885/1480)⁹³ *Hâşiye alâ evâili tefsiri'l-Kadî* adında Bakara 126. âyete kadar Beyzâvî hâşiyesi mevcuttur. Kaynakların en mükemmel hâşiye⁹⁴ diye tanıttıkları eserin kütüphanelerde yazmaları mevcuttur.⁹⁵ İbn Temcid olarak bilinen Muslihuddin Mustafa b. İbrahim (890/1485) de Molla Hüsrev'in hâşiyesi tarzında üç ciltlik muazzam bir hâşiye yazmıştır. Yine Osmanlı'nın en kudretli âlimlerinden Şeyhülislâm İbn Kemal'in (ö. 940/1533) de *Keşşâf* ve *Envâru't-tenzîl*'e hâşiyeleri vardır. Bu eser Seyyid Şerif Cürçânî'ye yönelttiği tenkitler bakımından kıymetlidir. Şeyhzâde el-Kocavi'nin (951/1543)⁹⁶ *Hâşiye alâ tefsiri'l-Beyzâvî'si*⁹⁷ ise Siyalkûtî ve Hafacî'nin hâşiyelerinden sonra en meşhur olanıdır.⁹⁸ Sağır Ahmet lakaplı Ahmed b. Mahmud el-Karamânî'nin (ö. 981/1573)⁹⁹ *Tefsiru'l-Karamânî*¹⁰⁰ adıyla *Keşşâf*'a yazdığı mufassal hâşiye on iki cilt olup müellifin vefatı üzerine Mücâdele sûresinde kalmıştır. İsmail Konevî'nin (1195/1781)¹⁰¹ büyük boy yedi ciltlik Kâdî hâşiyesi

⁹⁰ Osmanlı âlimlerinin yaptığı şerh ve hâşiyeler için bk. Katip Çelebi, I, 188-94; Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, I, 334-6.

⁹¹ Bağdatlı, *Hediyetü'l-ârifin*, I, 735; Süreyyâ, *Sicill-i Osmânî*, III, 486; Cevdet Bey, *Tefsir Usûlü ve Tarihi*, s. 141; Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, II, 598-601; Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifin*, VII, 240; Nüveyhiz, *Mu'cemü'l-müfessirîn*, I, 382; Özel, *Hanefî Fıkıh Âlimleri*, s. 100.

⁹² Mecdî Efendi, *Hadâiku's-Şakâik*, s. 102; Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, I, 397-8; Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, II, 602; Nüveyhiz, *Mu'cemü'l-müfessirîn*, I, 47; Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifin*, I, 297.

⁹³ Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, I, 292; Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, II, 605; Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifin*, XI, 122; Nüveyhiz, *Mu'cemü'l-müfessirîn*, II, 601; Özel, *Hanefî Fıkıh Âlimleri*, s. 102.

⁹⁴ Katip Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, I, 190; Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, II, 606.

⁹⁵ Mesela bk. Süleymaniye Ktp., Reşid Efendi, nr. 1102, 1103.

⁹⁶ Mecdî Efendi, *Hadâiku's-Şakâik*, s. 408-410; Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, I, 334; Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, II, 643; Nüveyhiz, *Mu'cemü'l-müfessirîn*, II, 637; Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifin*, XII, 32.

⁹⁷ Yazma nüshaları için bk. Süleymaniye Ktp., Fatih, nr. 536, 548 (müellif hattı).

⁹⁸ Cevdet Bey, *Tefsir Usûlü ve Tarihi*, s. 150.

⁹⁹ Bağdatlı, *Hediyetü'l-ârifin*, I, 145; Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, I, 225.

¹⁰⁰ Yazma nüshaları için bk. Süleymaniye Ktp., Carullah, nr. 109-117.

¹⁰¹ Süreyyâ, *Sicill-i Osmânî*, I, 369; Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, I, 406; Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, II, 729; Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifin*, II, 294; Nüveyhiz, *Mu'cemü'l-müfessirîn*, I, 94.

vardır. Kâdî'nin zor yerlerini, muğlâk ibarelerini anlamak isteyenler için Konevî'den iyi bir anahtar bulunamayacağı söylenebilir.¹⁰²

B. OSMANLI'DA BASMA TEFSİRLER

Osmanlı'da matbaanın kurulması ancak XVIII. asrın ilk çeyreğinde (1726) mümkün olabilmıştır. Böyle olunca eserler ancak on sekizinci asırdan sonra hatta on dokuzuncu asırda neşredilebilmiştir. Müslümanlar tarafından ilk matbaa Mısır'da kurulmuştur. Mısır valisi Kavalalı Mehmet Ali Paşa (1769-1849) 1821'de Kahire'de Bulak Matbaası'nı kurdurarak Türkçe değerli eserler bastırmıştır.¹⁰³ Bulak Matbaası özellikle 1829-1840 yılları arasında büyük canlılık göstermiştir. Osmanlı Devleti'nin bir eyaleti olan Mısır'da Türkçe'ye önem verildiğinden ilk resmi gazete olan Takvîm-i Vekâyi' 1831'de burada basılmıştır.

Arap harfleriyle ilk Kur'ân-ı Kerim basımı 1281/1864'de Bulak Matbaası'nda yapılmıştır. Osmanlı toplumunda matbaanın kuruluşunda Kur'ân'ın basımı hoş görülmediği için, İstanbul'da Arapça Kur'ân'ın ilk basımı ancak 1288/1871'de yapılabilmıştır.¹⁰⁴ *Tibyân Tefsiri* de 1841 (h. 1257) yılında Mısır'da Bulak Matbaası'nda basılarak ilk matbu Türkçe tefsir olma önceliğini kazanmıştır. Yine Muhammed Hayreddin Han'ın *Tefsîru'l-Cemâli ale't-tenzili'l-Celâli* adlı tefsiri de 1877 (h.1294) yılında burada basılmıştır.

İlk matbaanın tesisi ve matbu tefsirlerle ilgili bu kısa malumatı verdikten sonra, konumuzla bütünlük sağlaması amacıyla XIX. yüzyılda Osmanlı toplumunda var olan Osmanlı Türkçe'si ile yazılmış matbu tefsirlerin kısa bir tanıtımı yapılarak asıl konuya geçilecektir. XIX. yüzyılda tamamlanmış haliyle neşredilen Kur'ân'ın matbu Türkçe çevirileri dört tanedir. *Tibyân Tefsiri*'ni daha sonra genişçe açıklayacağımız için onu sonraya bırakarak diğerlerini basım tarihine göre sıralayarak tanıtmaya çalışacağız. Tercümelerin dil ve üslubunun bir fikir vermesi amacıyla Fâtiha sûresi tercümelerinin verilmesini de uygun görüyoruz.

¹⁰² Cevdet Bey, *Tefsir Usûlü ve Tarihi*, s. 161.

¹⁰³ Bulak matbaası ve bastığı eserlerle ilgili olarak bk. Gündüz, Mahmut, *Matbaanın Tarihçesi ve İlk Kur'ân'ı Kerim Basmaları*, *Vakıflar Dergisi* XII, Ankara 1978, s. 335-350; Kabacalı, Alpay, *Türk Yayın Tarihi*, Gazeteciler Cemiyeti Yayınları, İstanbul 1987, s. 73.

¹⁰⁴ bk. Keskiöğlü, Osman, *Türkiye'de Matbaa Tesisi ve Mushaf Basımı*, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Ankara 1968, XV, s. 121-139.

1. İsmâil Ferrûh Efendi ve *Tefsîr-i Mevâkib*

II. Mahmud devri devlet adamlarından olan İsmail Ferruh Efendi aslen Kırımlıdır. Ferruh İsmâil Efendi diye de anılır. Doğumu ve tahsil hayatıyla ilgili ayrıntılı bilgi bulunmamaktadır. Bazı küçük memuriyetlerden sonra 'Tersane Anbar Eminliği' yapmış ve ardından Rebiü'lâhir 1211 (Ekim 1796) tarihinde 'süvari mukabelesi' payesiyle Londra'ya sefir olarak atanmıştır. Burada muhtemelen 1218'e (1803) kadar sefirlik yapmış dönüşünde Ordu Defterdarlığına getirilmiştir. 1219 yılında bu defa Rumeli Defterdarlığı'na atanmış ve 1221'de uhdesine 'Zahire Anbarları Eminliği' verilmiştir. 1240'tan sonra bir süre de 'Şikk-ı Sâlis Defterdarlığı' yapan İsmâil Ferruh Efendi yaşlı olmasına rağmen dini konularda hassas olmaması gerekçe gösterilerek 1242 yılında Bursa'ya sürülmüştür. Bilahare hazırlamakta olduğu tefsir tercümesini tamamlayabilmesi için Kadıköy'de mecburi ikâmetine izin verilmiştir. 1256'da (1840-1) İstanbul'da vefat eden İsmâil Ferruh Efendi Ortaköy'deki Yahya Efendi Dergahı'nın yanındaki mezarlığa defnedilmiştir. Burası sonradan Sultan II. Abdülhamit tarafından Yıldız Sarayı bahçesine katılmıştır. Ölümü için "Mübarek âdem idi göçtü Ferruh" tarihi düşünülmüştür. Ziver Efendi adında bir oğlu olup, fâzıl, şair ve mütefekkir bir kimse olduğu söylenir.¹⁰⁵ İsmail Ferruh Efendi'nin *Mevâhib-i Aliyye* tercümesinden başka Nahîfî Süleyman Efendi'nin¹⁰⁶ *Mesnevî'sinin* yedinci cildinin manzum tercümesine yazdığı zeyli de vardır.¹⁰⁷

İsmail Ferruh Efendi *Mevâkib* adlı tefsir tercümesinin mukaddimesinde kendisini, küçük yaşlardan beri Arapça, Farsça ve Türkçe tefsirleri mütalaa eden bir kimse olarak takdim etmektedir. Uzun zamandır bir tefsiri tercüme etmeyi düşündüğünü, sonunda Hüseyin Vâiz-i Kâşifî'nin (ö. 910/1505) tefsirini¹⁰⁸ bu iş için uygun gördüğünü bildirmektedir. Bu tefsiri tercüme etmeye niyetlenince ortaya çıkacak tercümeden halkın kolay istifade etmesini sağlamaya çalıştığını ifade eder. İsmail Ferruh Efendi tercümesi için Kâşifî'nin tefsirini esas almakla birlikte ihtiyaç duydukça *Ayıntâbî'nin Tibyân Tercümesinden*, *Beyzâvî'nin Envâru't-tenzîl*,

¹⁰⁵ Bağdatlı, *Hediyyetü'l-ârifin*, I, 223; Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, I, 394-395; Süreyyâ, Mehmet, *Sicill-i Osmani*, İstanbul 1308-1315, IV, 14; Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, II, 740; Birışık, *a.g.m.*, s. 63-64.

¹⁰⁶ Hayatı ve eserleri için bk. Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, II, 455.

¹⁰⁷ Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, I, 394-395.

¹⁰⁸ Hüseyin Vâiz-i Kâşifî'nin Farsça tefsiri *Mevâhib-i Aliye* Osmanlı ulehasının dikkatini çok erken bir dönemde çekmiş ve ilk olarak Ebû'l-Fazl Mehmed Efendi (ö. 926/1520) tarafından Türkçe'ye aktarılmış daha sonra muhtelif Türkçe ve Tatarca tercümeleleri yapılmıştır (bk. Birışık, *a.g.m.*, s. 63-64).

Zemahşerî'nin *el-Keşşâf* ve Hazin'in *Lübâbü't-te'vîl* adlı tefsirlerinden de yararlanmıştı. Bu tefsirlerde bulunan ve halkın yararlanacağını ve hoşlanacağını düşündüğü esbâb-ı nüzûl ve anlamlı hikaye ve öğütleri tercümesine eklemiştir. İsmail Ferruh Efendi yaptığı tercüme hakkında "...ber vech-i ihtisâr kabaca lisânî Türkî üzere ta'bir olunub me'hazi olan *Mevâhib*'e li ecli'l-murâfaka *Mevâkib* ismiyle tesmiye olundu." ifadelerini kullanmaktadır.¹⁰⁹

Mevâkib Tefsiri'nin müellif hattı İstanbul Üniversitesi Merkez Kütüphanesindedir.¹¹⁰ Osmanlı'nın son yıllarında yapılan bu tercüme dili, üslubu, muhtevası sebebiyle büyük ilgi toplamış ve farklı yayınevleri tarafından muhtelif cilt sayısında, çeşitli boy ve şekillerde defalarca basılmıştır.¹¹¹ Baskılarda *Tefsir-i Mevâkib Tercüme-i Mevahib-i Aliyye*, *Mevâkib: Tercüme-i Tefsir-i Mevahib*, *Mevâkib Tefsiri*, *Tercüme-i Tefsir-i Mevahib*, *el-Mevâkib Tercemetü'l-Mevahib* şeklinde isimler kullanılmış ve halk arasında çok yayılmıştır. İsmâil Ferruh Efendi'nin tercümesi Cumhuriyet döneminde Süleyman Fâhir tarafından sadeleştirilmiş ve Latin harfleriyle *Mevâkib Tefsiri Kur'ân-ı Kerim ve Meali* adıyla basılmıştır (I-II, İstanbul 1959). Sadeleştirmede bazı tasarruflarda bulunulmuş ekleme ve çıkarmalar yapılmıştır. Mesela Âl-i İmrân sûresinin başında hurûf-i mukatta ile ilgili yapılan açıklama Süleyman Fâhir neşrinde yoktur. Bakara sûresinin son âyetlerinin (âmene'r-rasûlü) fazileti ile ilgili iki rivâyetten sadece biri alınmıştır.

Tâhirü'l-Mevlevî *Beyânü'l-Hak* dergisinde yazmış olduğu kısa bir makalede Hüseyin Vâiz-i Kâşifî'yi tanıtmış ve *Mevâhib-i Aliyye* ile ilgili bilgiler vermiştir.¹¹² Makalede İsmâil Ferruh Efendi ve tercümesinden de bahsetmiş, ancak tercüme ile

¹⁰⁹ bk. Hüseyin Vâiz-i Kâşifî, *Tefsîr-i Mevâkib* (trc. İsmâil Ferruh Efendi), I-IV, Şirket-i Sahâfiye-i Osmâniye Matbaası, İstanbul 1320 [*Tefsîr-i Tibyân* ile birlikte], mütercimın mukaddimesi, s. 3.

¹¹⁰ Türkçe Yazmalar, nr. 8944 (İstanbul Üniversitesi yazmalar kataloğunda müellif nüshası 8949 numarada kayıtlı görünmesine rağmen kütüphanede bizzat yaptığımız araştırmada bu numarada başka bir eserin kayıtlı olduğunu gördük. Eserin müellif nüshası 8949 numarada değil 8944 numarada kayıtlıdır. Ayrıca diğer nüsha için bk., nr. 7290.

¹¹¹ Baskıları: İstanbul, 1246, 1281/1864, 1282/1865, 1286/1869; İstanbul 1311; İstanbul, 1317; İstanbul 1317, 1318; İstanbul 1318; İstanbul 1320, 1321, 1324 [*Tefsîr-i Tibyân* ile birlikte]; İstanbul 1320, 1323; nşr. Mehmed Mehdî, İstanbul, I-IV, 1323-4 [*Tefsîr-i Tibyân* ile birlikte]; İstanbul 1905. Baskıları için ayrıca bk. A. Bayram-M. Sadi Çöğenli, *Seyfettin Özege Bağış Kitapları Kataloğu*, Atatürk Üniversitesi Basımevi, Erzurum 1978, III, 1128; Hamidullah, Muhammed, *Kur'ân'ı Kerim Tarihi* (trc. Salih Tuğ), Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul 2000 (2. bs.), s. 197.

¹¹² Tâhirü'l-Mevlevî, "Mevlânâ Hüseyin Vâiz ve Tefsîr-i Hüseyinî", *Beyânü'l-Hak*, sy. 41, 21 Şaban 1327/24 Ağustos 1325, 915-917. Makale Zülfikar Güngör tarafından giriş ve dipnot ilavesiyle latin harfleriyle yayınlanmıştır (bk. *Tasavvuf*, yıl 3, sy. 9, Temmuz-Aralık 2002, Ankara, s. 363-369).

ilgili memnuniyetsizliğini ortaya koymuştur.¹¹³ Buna istinaden *Mevâhib-i Aliyye*'yi kendisi de tercüme etmeye başlamış ise de anlaşıldığı kadarıyla tamamlamaya muvaffak olamamıştır.¹¹⁴

Fâtiha Sûresi Tercümesi:

Halka vücud ve hayat bahşedici ve beka ihsan edici ve havfden muhafaza edici Cenab-ı ma'bud-i bilhak hazretlerinin ismi şerifi ile tilavet-i Kur'ân'a bed' ederim.

1- Ezelden ta ebede dek cümle olmuş ve olacak hamd-ü senâ tamam ve kemâliyle cemi alemlerin ins ve cin ve vuhûş ve tuyûr ve siba' ve sair hayvanat-ı berrî ve bahriyi yaratıcı ve besleyici ve işlerini tertip edici Allah-ı azimüşşânadır. 2- İfnadan sonra ahirette tekrar vücut verici ve tekrar merhameten mü'minlere cennet ihsan edici. 3- Mâlik ve hakim-i yevm-i ceza ve kadı-ı adl-i mahkeme-i ibriya ki ol günde kullarına hak üzre hükmedüp ceza ve mükafaatlarını verecektir. 4- Ancak sana ibadet ederüz ki senden gayri ibadete müstahak yoktur ve ibadet ve sair havayicte hassaten senden yardım ve inâyet talep ederiz. 5- Bizi doğru yola hidâyet eyle. 6- Ol kimesnelerin yoluna, anları kendi fadl-ü ihsanıyla muazzez ve mükerrerem kıldın. 7- Anların tariki değil ki anlar mukaddem senin ma'razı gazabında bulunup küfre ikdam eylemişler idi. Ve anların tariki değil ki turûk-u muhtelifeye düçâr olmuşlar.

2. Gurabzâde Ahmed en-Nâsîh ve Zübedü Âsari'l-Mevâhib ve'l-Envâr

Gurabzâde, Ahmed Salih en-Nâsîh b. Abdullah el-Bağdâdî (ö. 1099/1688) ulemâ-i kiramdan bir zat olup, İbrahim Paşa'nın Bağdat valiliği sırasında Abdulkadir Geylânî Câmii vaizi ve nâsîhî idi. 1099/1688'de vefat etti.¹¹⁵

Gurabzâde, vezir İbrahim Paşa'nın isteği üzerine 1095/1684 yılında Yakub b. Osman b. Mahmud b. Muhammed Çerhî'ye¹¹⁶ (ö.850 /1446) ait Farsça tefsirinin Amme ve Tebareke cüzlerini tercüme etmiş ve mezkur paşaya takdim etmişti. Tercümeyi beğenen Paşa, bütün Kur'ân'ı tercüme etmesini müelliften istemiş, o da bu istek doğrultusunda büyük oranda Kâdı Beyzâvî'nin ve Hüseyin Vâiz-i Kâşifî'nin tefsirlerinden yararlanarak hazırladığı *Zübedü (Zübdetü) Âsari'l-Mevâhib ve'l-Envâr* adlı çalışmasını bir sene zarfında 1096'da (1685) tamamlamıştır. Eserin ismi yazılış

¹¹³ Lâkin hazreti müfessir, âyât-ı Kur'ân'ıyeyi kelime-be-kelime tavzîh bazı nükâtı latîfe ile tevşih eylemişken mütercim-i merhûm şu usûle 'ademi riâyetle meâli âyâtı hülâseten tercüme edivermiş ve o nükâtı ne hikmete mebni ise ter geçmiştir. Bundan dolayı tefsir-i şerif-i mezkûrun meslek-i müfessire muvâfık olmak üzere tarafı âcizânemden müstâinen bi'llâh yeniden tercümesine ibtidâr edilmiş ve hulûl-i mi'adında nüsha nüsha neşri mukarrar bulunmuştur. Tâhirü'l-Mevlevî, "Mevlânâ Hüseyin Vâiz ve Tefsîr-i Hüseyinî", s. 915. (Güngör, *a.g.m.*, s. 366).

¹¹⁴ Tahirü'l-Mevlevî'nin bu tercümeyi yarım bıraktığını onun bir okuyucu sorusuna verdiği cevaptan anlıyoruz. "Bendeniz vaktiyle Mevâkib'i Türkçe'ye nakletmeğe özenmiş ve sûre-i Bakara'nın sonuna kadar yazmıştım. Sonra bir takım mâniâlar zuhûriyle tercemeye devam edemedim. (Güngör, *a.g.m.*, s. 366).

¹¹⁵ Hayatı hakkında bk. Bağdatlı, *Hediyetü'l-ârifin*, I, 164; Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, I, 239-40; Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, II, 702.

¹¹⁶ Hayatı hakkında bk. Bağdatlı, *Hediyetü'l-ârifin*, II 546.

tarihi olan 1096 yılını işaret etmektedir. Çeşitli kütüphanelerde yazmaları bulunan¹¹⁷ tefsir iki cilt olarak basılmıştır (Rıza Efendi Matbaası, İstanbul 1292/1875-1294/1877).¹¹⁸ Gurabzâde tefsirini hazırlarken Beyzâvî ve Kâşifî'nin yanında Begavî, Ebüssuûd Efendi, Hafacî tefsirlerinden ve bazı sözlüklerden istifade etmiş, kıraatte Âsım, fıkhıta ise Ebû Hanîfe'nin görüş ve tercihlerine bağlı kalmıştır. *Zübedü Âsârî'l-Mevâhib ve'l-Envâr* ismi daha çok *Envâru't-tenzîl* ile *Mevâhib-i Aliyye*'den istifade etmesi sebebiyle verilmiştir. "Budur Âsâr-ı Ahmet Salih" diyerek tefsirine tarih düşmüştür.¹¹⁹ Gurabzâde'nin tanıttığımız tefsirinden başka, Mevlânâ Ya'kub b. Osman el-Çerhi'ye ait Farsça tefsirinin, Amme ve Tebâreke cüzlerinin Türkçe'ye tercümesi vardır. Eser 1095/1684'te bitirilmiş ve Vezir İbrahim Paşa'ya takdim edilmiştir.¹²⁰

Fâtiha Sûresi Tercümesi:

İbadete müstehak olan Tanrının adıyla başlarım, halk üzere vücut ve hayatla in'âm iden anları beka ile esirgeyüp âfattan hıfz eden. Cümle mevcut ve malum övmekler ve gökçek sıfatlar ezelden ebeye dek Hak Sübhanehu ve Teâla'nın zat-ı bahirussıfatına mahsustur. İns ve melâike ve özgelerin perverde iden ulu nimetlerle tefaddul eden nimetinin gizlisün ihsan iden ruz-ı cezanın iyesi ki ol künde istediği nesneyi tasarruf ider. Sana Hûdâ yalnız taparuz, zira senden gayri bir kimesne ibadete müstehak değildir. Dahî cemi umurumuzda senden yardım isteriz, zira senden gayri bir kimse umura temşiyet vermez. Ahval ve e'âlimizde bize doğru yolu göster, ya sabit it bizi doğru yol üzere ve ol dini İslâm ve sünneti seyyidi'l-en'amdır. Şol kimesnelerin yolını bize göster ki üzerlerine nübüvvet ve risalet ve velâyet ve şehadetle in'am ittin. Ne onların yolu ki üzerlerine hışm olındı ve onlar yehûd gürûhudur, ve ne azgınların yolu onlar nasara kısmıdır.

3. Muhammed Hayreddin Han Hindî ve Tefsîru'l-Cemâlî ale't-tenzili'l-Celâlî

Tefsirin aslı Şah Veliyyullah Dihlevî'nin *Fethu'r-Rahman* adlı açıklamalı Farsça Kur'ân-ı Kerîm tercümesidir. Şah Veliyyullah XVIII. yüzyılın başlarında, -Hindistanın resmi dili Farsça iken- ilk defa olmak üzere Kur'ân'ı Farsça'ya tercüme etmiştir.¹²¹

¹¹⁷ Mesela bk. İstanbul Üniversitesi Merkez Ktp., nr. 2290, 2291, 2104, 7293; Ayrıca Müellif nüshası için bk. Nuruosmaniye Ktp., nr. 313.

¹¹⁸ Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, I, 239; Bayram- Çöğenli, *Seyfettin Özege Bağış Kitapları Kataloğu*, V, 2135.

¹¹⁹ Gurabzâde, Ahmet Salih, *Zübedü Âsârî'l-Mevâhib ve'l-Envâr*, İstanbul 1292, I, 3-4.

¹²⁰ bk. Hediyye, II. 546; Yaşaroğlu, Macit, *Kur'ân'ı Kerim'in Türkçe Tercümelerinin Kronolojik Bibliyografyası*, Yağmur Yayınevi, İstanbul 1965, s. 119; Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, I, 239; Bilmen, II. 702.

¹²¹ Kur'ân'ı Kerim'in Hindistan'da ilk tercümesi olan *Fethu'r-rahman* Şah Veliyyullah ed-Dihlevî tarafından tercüme edilince muâsırı olan âlimler Delhi'de ona suikast düzenleyecek kadar galeyana gelmişlerdi. bk. (Doğrul, Ömer Rıza, *Kur'ân Nedir*, Amidi Matbaası, İstanbul 1927/1345, s. 88).

Şeyh Muhammed Cemaleddin Han Hindî, Kur'ân'ı Kerim'in manasını herkesin anlayabilmesi için *Fethu'r-Rahman*'i Hind ve Afgan dillerine çevirmiş ve oralara göndermiş, bunu gören Türkistanlılar da Kur'ânı kolayca ve güzelce anlayabilmek için onun Türkçe'ye de tercüme edilmesini istemişlerdir. Bunun üzerine Şeyh Muhammed Cemaleddin Han Hindî, Muhammed Hayreddin Han eliyle bu tefsiri Türkçe'ye tercüme ettirmiştir.¹²² Eser bu sebeple *et-Tefsiru'l Cemâlî* ismiyle anılır. Hayreddin Han da bazı ilaveler yaparak tercüme edilen yerlerin başına "te" harfi, tefsir niyetiyle yapılan açıklamaların başına faide başlığı altında "fe" harfi koymuştur. Tefsir 1294/1877 yılında Mısır'da Bulak Matbaası'nda 4 cilt olarak basılmıştır.¹²³

Fâtiha Sûresi Tercümesi:

Esirgeyici başışlayıcı olan Allah'ın adıyla okurum.
Öğmek ol Allahu Teâlâ'ya âlemleri besleyici olan. İnsan âlemi cin âlemi ve mülk âlemi ve kalan âlemlere şamdır. Esirgeyici muhabbet edici. Ceza gününün maliki. Ancak sana taparız ancak senden yardım isteriz. Bizlere göster doğru olan yolu. Anların yolu kim in'am ittin üzerlerine. Üzerlerine gazap olunmuşların ve yolun şaşırılmışların yolunun gayrisi.

¹²² Muhammed Hayruddin Han, *et-Tefsîru'l-Cemâlî ale't-tenzili'l-Celâlî*, Bulak Matbaası, Mısır 1294/1877, IV, 233-4; ayrıca bk. Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, II, 724.

¹²³ Hamidullah, *Kur'ân'ı Kerim Tarihi*, s. 198; Yaşaroğlu, *a.g.e.*, s. 131; Bayram- Çöğenli, *Seyfettin Özege Bağış Kitapları Kataloğu*, V, 212.

BİRİNCİ BÖLÜM

AYINTÂBÎ ve TİBYÂN TEFSİRİ

A. HAYATI

1. İsmi ve Nesebi

Muhammed b. Hamza Ayıntâbî Osmanlı tarihçileri ve âlimleri arasında tefsirle çokça meşgul olmasından dolayı Tefsîrî Mehmed Efendi adıyla şöhret bulmuştur.¹ Genelde Arapça kaynaklarda ismi Muhammed olarak geçerken Osmanlı toplumunda bu isim Mehmed ve Mehmed şeklinde kullanılır olduğundan Türkçe'ye de Mehmed Efendi olarak geçmiştir. Bergamalı Cevdet Bey kitabında 'Ayıntâbî Ahmed Efendi' olarak zikrediyorsa² da bu kullanım hatalıdır. Çünkü kaynakların hepsi isminin Muhammed (Mehmed) olduğunda ittifak halindedir.³ Kaynaklarda doğduğu yere nispetle Ayıntâbî Mehmed olarak da anılır. Ayıntâbî 20 yaşından sonra Sivas'a gitmiş ve ömrünün kalan kısmını genellikle Sivas'ta geçirmiş olduğundan Sivâsî⁴ nisbesiyle de anılır. Hanefi fakihi olması hasebiyle *Hediyyetü'l-ârifin* müellifi Bağdatlı İsmail Paşa tarafından el-Hanefî nisbesi ile,⁵ atalarının deri tabaklama işiyle uğraşmasından dolayı ed-Debbağ⁶ gibi nisbelerle de anılır. Müellif de eserlerinde

¹ bk. Âkifzâde, Abdurrahim el-Amâsî, *Kitâbü'l-Mecmu' fi'l meşhûdi ve'l-mesmu'*, Millet Kütüphanesi (Ali Emiri Arabi), nr. 2527, vrk. 38a; Rıdvan Nafiz-İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Sivas Şehri*, İstanbul 1928/1367, s. 136-7; Bağdatlı İsmâil Paşa, *Îzâhü'l-meknûn fi'z-zeyl alâ Keşfi'z-zunûn an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn* (nşr. Kilisli Muallim Rifat-Şerafeddin Yaltkaya), İstanbul 1972, I, 141; Dağlıoğlu, Hikmet Turhan, *Gâziantep Meşâhiri*, Gâziantep Halkevi Yayınları, Gâziantep 1939, s. 9-11; Murâdî, Ebü'l-Fadl Muhammed b. Halil, *Silkü'd-düerer*, Bulak 1301, IV, 38; Kehhale, Ömer Rıza, *Mu'cemü'l-müellifin: teracimu musannifi'l-kütübi'l-Arabiyye*, Dâru ihyâi't-türasi'l-Arabî, Beyrut 1957, IX, 272; Nüveyhiz, Âdil, *Mu'cemü'l-müfessirin min sadri'l-İslâm hatta'l-asri'l-hadır*, Beyrut 1406/1986, II, 525; Kevserî, Muhammed Zahid, *et-Tahrirü'l-vecîz fimâ yebtegîhi'l-müstecîz*, Mektebü'l-Matbûatü'l-İslâmiyye, Halep 1993/1413, s. 36; *Gaziantep İl Yıllığı*, 1968, s. 168.

² Cevdet Bey, *Tefsir Usûlü ve Tarihi* (haz. Mustafa Özel), Kayıhan Yayınları, İstanbul 2002, s. 161.

³ Meselâ bk. Bağdatlı, *Hediyyetü'l-ârifin*, II, 307; a. mlf., *Îzâhü'l-meknûn*, I, 141; Şeyhî, *Vekâyiü'l-fuzalâ*, II, 158.

⁴ Kehhâle, a.g.e., IX, 272.

⁵ Bağdatlı, *Hediyyetü'l-ârifin*, II, 307.

⁶ Kehhâle, a.g.e., IX, 272.

ismini ve birkaç nisbesini birlikte kullanarak "Sivasî Muhammed Efendi et-Tefsirî ed-Debbâğ" notunu düşer.⁷

2. Doğum Yeri ve Tarihi

Mehmed Efendi tefsirinin dîbacesinde de belirttiği üzere Ayıntab'da (Gazi Antep) doğmuştur.⁸ Kitabü'l-Mecmu' sahibi Âkifzâde onun mevliden Ayıntab muvattinen Sivasî olduğunu söyler.⁹ Doğum tarihi ile ilgili kaynaklarda hiçbir kayda rastlanamamıştır. XVII. yüzyılın ilk çeyreğinde doğmuş olması muhtemeldir. Tefsirinin şöhretinin aksine hayatı hakkında malumat çok azdır.

3. Tahsil Hayatı ve Şahsiyeti

Ayıntâbî Mehmed Efendi ilk tahsilini doğum yeri olan Ayıntab'da yaptı. Daha sonra Sivas'a giderek oraya yerleşti ve ilim tahsiline bir süre orada devam etti. Akli ilimleri Mesudiye Medresesi hocalarından Gürânî Ali Efendi ve Zeynelâbidin Efendilerden tahsil etti. Tefsir ve hadis-i şerifi de Kahire'de Şeyh Ebuzziya ve'n-nur Ali Şebrâmellisî'den okudu. Bunlardan başka Âkif Efendi'nin babası Bayram Efendi'den ve Âmid'deki (Diyarbakır) Mesudiye Medresesi hocalarından dersler aldı,¹⁰ yaklaşık kırk sene ilim kastıyla bir çok şehirleri dolaştı ve o şehirlerdeki büyük âlimlerden dersler okudu ve onların hizmetinde bulundu.¹¹ 1066 (1656) yılında Âmid'den ayrıldı. Yirmi yaşından sonra Sivas'a yerleşti ve bir yandan tahsil hayatına devam etti, öte yandan da burada müderrislik yaptı.¹² Ayrıca Sivas'ta müftülük görevinde de bulunmuştur.¹³ Bir ara Trablusşam ve Dimaşk'ta da ilim tahsili için bulunmuştur.¹⁴ Bütün ilim dallarında kâmil ve mükemmel bir tahsil görmüş,

⁷ Meselâ bk. Tefsîri Mehmed Efendi, *Hâşiye alâ Zadü'l-mütezevvicîn fi şerh Zuhru'l-müteehhilîn*, Bursa Yazma ve Eski Basım Eserler Ktp., Ulucâmi, nr. 2483/5, vrk. 116b.

⁸ Şeyhî, *Vekâyiü'l-fuzalâ*, II, 158.

⁹ Âkifzâde, *Kitâbü'l-Mecmu'*, vrk., 38a.

¹⁰ Âkifzâde, *Kitâbü'l-Mecmu'*, vrk., 38a.

¹¹ *Tibyân*, I, 2.

¹² Âkifzâde, *Kitâbü'l-Mecmu'*, vrk., 38a; Şeyhî, *Vekâyiü'l-fuzalâ*, II, 158.

¹³ Şeyhî, *Vekâyiü'l-fuzalâ*, II, 545

¹⁴ Bağdatlı, *Hediyetü'l-ârifîn*, II, 307; *Îzâhü'l-meknûn*, I, 141.

özellikle çokça tefsirle meşgul olduğu ve bu vasfıyla ön plana çıktığı için Tefsiri Mehmed Efendi adıyla meşhur olmuş ve bu nisbeyle anılır olmuştur.¹⁵

Kur'ân-ı Kerim'e tam anlamıyla vukûfiyet kazanıp bu alanda söz sahibi olduktan sonra, dönemin Şeyhülislâmı Minkârizade Yahya Efendinin (1018-1609/1088-1677)¹⁶yakın ilgisine mazhâr olmuş ve Yahya Efendi Padişah'a ondan övgüyle bahsetmiştir. IV. Mehmed zamanında haftada iki defa Padişah'ın huzurunda yapılan, devlet erkânının ve yüksek tabakaya mensup kişilerin katıldığı 'huzur dersleri'¹⁷ için İstanbul'a davet edilmiş, burada mukarrir ve dinleyici olarak bu derslere katılmış ve bu vesile ile kendisine ikramlarda bulunulmuştur. İstanbul'da 1073/1662 ile 1080/1669 yılları arasında¹⁸ yaklaşık yedi sene ikamet etmiş, kendisinden İstanbul'da kalması istenmişse de o bunu kabul etmemiş, bunun üzerine Şifaiye Medresesine müderris olarak atanınca Sivas'a geri dönmüş ve hayatının geri kalan kısmını burada müderris olarak geçirmiştir.¹⁹

Ayıntâbî Mehmed Efendi, ulemâ arasında sözü dinlenen, âlim, sâlih ve fazıl bir şahıstı. Hanefi mezhebine ve Nakşibendi tarikatına mensuptu. Misafirlerine ikramda gâyet cömert idi. Talebesinden birini ders için bir yere gönderse harcırahını verirdi. Ramazanda talebesini iki kısma ayırarak evinde her gece bir kısmına iftar ettirirdi. Câmide itikâfa girmiş olan talebesini doyurmak gibi güzel adetleri vardı.²⁰

4. Vefatı ve Kabri

Sivas'ta Şifaiye Medresesi'nde müderrislik görevini ifa ettiği sırada h.1111 yılının Rebiü'levvel ayının 22. gecesini (Eylül 1699) vefat etmiştir.²¹ Kabri önce Kabak Yazısı Mezarlığı'nda iken 1. Dünya Savaşı yıllarında Sivas mebusu Mütevellizâde

¹⁵ Şeyhî, *Vekâyiü'l-fuzalâ*, II, 158.

¹⁶ Hayatı ve eserleri hakkında geniş bilgi için bk. Şeyhî, *Vekâyiü'l-fuzalâ*, II, 439; Müstakimzâde, *Devhatü'l-meşâyih*, s. 70; Altınsu, Abdülkadir, *Osmanlı Şeyhülislâmları*, Ankara 1972, s. 93; Develioğlu, Abdullah, *Büyük İnsanlar*, İstanbul 1973, s. 545.

¹⁷ Huzur derslerinin tarifi için bk. Mardin, Ebü'l-Ulâ, *Huzur Dersleri*, İstanbul 1956, I, 13; Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilâtı*, s. 215-26.

¹⁸ Nafiz-Uzunçarşılı, *Sivas Şehri*, s. 136-7; *Gaziantep İl Yıllığı*, s. 168.

¹⁹ Şeyhî, *Vekâyiü'l-fuzalâ*, II, 158; Nafiz-Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 136.

²⁰ Şeyhî, *Vekâyiü'l-fuzalâ*, II, 158 ; Süreyyâ, *Sicill-i Osmânî*, IV, 199.

²¹ Şeyhî, *Vekâyiü'l-fuzalâ*, II, 158.

Ziya Bey'in delaletleriyle Uryan-ı Müslim Mahallesindeki Ali Ağa Câmii haziresine nakledilmiştir.²² Kabir kitabesi şöyledir:

5. Hocaları ve Talebeleri

a. Hocaları

Tefsiri Mehmed Efendi tefsirinin dîbacesinde de bildirdiği gibi yaklaşık kırk sene ilim kastıyla bir çok şehir ve ülke gezmiş, çok sayıda hocadan ders okumuştur. Biz burada kaynaklarda adları geçen hocalarını anmakla kifâyet edeceğiz. Zahid el-Kevserî onun şeyh silsilesini şu şekilde verir: Tefsîrî Mehmed - Ali el Gürânî-Zeynelâbidin el Gürânî - Abdullah el Cezerî - Şeyh Ahmet Mücelî tilmizi Mirzican.²³

1. Ebuzziya ve'n-nur Ali b. Ali eş-Şebrâmellisî el-Kâhirî (998-1087/1589-1677): Ayıntâbî'nin ve hocası Zeynelâbidin Efendinin Tefsir ve Hadis hocasıdır. Mısır'a bağlı Şebrâmellis'de doğdu. Büyük Şâfiî âlimidir.²⁴ Kahire'de Abdurrauf el-Münâvî, Uchûrî, Burhaneddin el-Lekânî, eş-Şemsüş-Şevberi, Süleyman el-Babilî, eş-Şihabü'l-Gamîmî gibi hocalardan ders aldı. Ezher'de imam oldu ve kıraat dersleri verdi. 1677'de Kahire'de vefat etti. Eserleri:*Hâşiye ala Remlî*. Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Hamza er-Remlî'nin (v. 1004/1595) Nevevi'nin *el-Minhâc* adlı eserine *Nihâyetü'l-muhtâc* adıyla yaptığı şerhin hâşiyesidir. Şerh ve hâşiyeleriyle birlikte 8 cilt halinde basılmıştır (Kahire 1286, 1304, 1967. Bulak 1292). *Hâşiye alâ Mevâhibü'l-Iedüniyye*,²⁵ *Hâşiye alâ şerhi's-şemail*, *Hâşiye alâ şerhi'l-Verekât*.

²² Nafiz-Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 136-137.

²³ Kevserî, *et-Tahrirü'l-vecîz*, s. 20.

²⁴ Hayatı ve eserleri için bk. Muhibbî, *Hülâsatü'l-eser*, III, 174; Katip Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, II, 54; Bağdatlı, *Hediyyetü'l-ârifin*, I, 761; Brockelmann, *GAL*, II, 420; *Supplement*, I, 681, II, 443; Kehhâle, *Mucemü'l-müellifin*, VII, 153-4; Bağdatlı, *Îzâhü'l-meknûn*, II, 54, 543, 704; Özel, *Hanefi Fıkıh Âlimleri*, s. 206.

²⁵ Yazma nüshası için bk. İstanbul üniversitesi Merkez Ktp., (Arapça), nr. 2931.

2. Gürânî Ali Efendi (ö. 1094-1683): Ali b. Muhammed el Gürânî eş-Şâfii. Musul'da doğdu.²⁶ Mütakellim ve mantıkçı. Musul'da Cercis Nebi (aleyhisselâm) mescidinde imamdı. 1094'te Musul'da vefat etti ve mescidin bahçesine defnedildi. Tefsiri Mehmed Efendi'nin akli ilimlerdeki hocasıdır. *Hâşiye alâ şerhi'ş-Şemsiyye li'l Kutbi* ve *Hâşiye alâ şerhi akâidü'n-Nesefi li't-Teftazânî* eserlerinden bazılarıdır.

3. Gürânî Zeynelâbidin Efendi (1001-1068/1592-1657): Zeynelâbidin b. Muhyiddin b. Veliyüddin h. 1001 (1592) yılında Mısır'da doğdu.²⁷ İlk tahsilini babasından ve memleketinin önde gelen hocalarından yaptı. Daha sonra Ayıntâbî'nin de hocası olan Ali Şebrâmellisi'ye intisap etti ve hocasının en sevdiği talebelerden biri oldu. Gürânî Ali Efendi ile birlikte Tefsiri Mehmed Efendi'nin akli ilimlerdeki diğer hocasıdır. 1068 (1657)'de Mısır'da vefat etti. Dedesi Kadı Zekeriyya b. Muhammed el-Ensari'nin *el-Futuhâtü'l-ilahiyye* adlı risalesine şerh ve kıratla ilgili *Hâşiye alâ Şerhi'l-Cezeriyye* eserlerinden bazılarıdır.

b. Talebeleri

Ayıntâbî Mehmed Efendi müderrisliği süresince çok sayıda talebe yetiştirmiştir. Ancak biz burada talebeleri arasından meşhur ve velûd olanlarını aktarmakla yetineceğiz. Onun Kazâbâdî gibi, Saçaklızade gibi buldukları devrin zirve isimleri olan talebeleri vardır. Kevserî onun talebelerinin silsilesini şöyle verir: Hâdimî²⁸ (ö. h. 1176) - Kazâbâdî (ö. h. 1163) - Tefsiri Mehmed Efendi (ö. 1111) - Ali el-Gürânî (ö. h. 1094) - Zeynelâbidin el-Gürânî (ö. h. 1068).²⁹ Diğer bir silsile şöyledir: Gelenbevî - Şeyh Osman b. Mustafa b. İbrahim İlyasini (ö. h. 1187) - Ali b. Hüseyin el-Kilisî - Ahmet b. Muhammed el-Kazâbâdî - Muhammed b. Hamza es-Sivasî el ma'ruf Tefsirî - Ali el-Gürânî - Abdullah Cezerî - Ahmet el-Mücelî.³⁰

1. Ahmed b. Muhammed el-Kazâbâdî (ö.1163/1749): Ayıntâbî'nin önde gelen talebelerindendir. Tokat'ın Kazâbâd (Kazova) kasabasında doğdu. Tahsilini Sivas'ta Tefsiri Mehmed Efendi'den yaptıktan sonra kadılık ve müderrislik görevlerinde bulundu. Hadimî (ö. 1176/1762) gibi bir öğrenci yetiştirdikten sonra 25 R. Evvel

²⁶ Hayatı ve eserleri için bk. Muhibbî, *Hülâsatü'l-eser*, III, 203; Bağdatlı, *Hediyyetü'l-ârifin*, I, 762; Kehhâle, *Mucemü'l-müellifin*, VII, 172.

²⁷ Hayatı ve eserleri için bk. Muhibbî, *Hülâsatü'l-eser*, II, 199; Bağdatlı, *Hediyyetü'l-ârifin*, I, 379; Ziriklî, *el-A'lâm*, III, 106.

²⁸ Hayatı hakkında bk. Kevserî, *et-Tahrirü'l-vecîz*, s. 38.

²⁹ Kevserî, *et-Tahrirü'l-vecîz*, s. 20.

³⁰ Kevserî, *Makâlâtü'l-Kevserî*, s. 599.

1163/1749 da İstanbul'da vefat etti. Kabri İstanbul'da Cerrahpaşa Caddesinde Sinekli Bakkal civarındaki cadde kenarındaki kabristandadır.³¹ *Hâşiye alâ Sûreti'l-Fâtiha li'l-Beyzâvî, Hâşiye alâ hâşiyeti Mirzican, Tenvirü'l-besâir, Hâşiyetü'l-Usûl, Netâyicü'l-inzâr, Şerhu fevâidü's-seniyye, Şerhu'l-Feride, Şerhu adâbı Birgivî, Hâşiye-i isbatı vacib, Şerhu nûniye*, eserlerinden bazılarıdır.

2. Muhammed (Mehmed) b. Ebubekir Maraşî (Saçaklızade) (ö. 1145/1732): Osmanlı ulemâsı arasında ilminin genişliğiyle meşhur bir zat olup Maraş'ta doğdu. Babasının adı Mehmed'dir. İlk tahsilini doğduğu yerde yaptı. Daha sonra Tefsîri Mehmed ve Dârendeli Hamza Efendinin derslerine devâm etti. Daha sonra Şam'a giderek Şeyh Abdülganî Nablüsî'den hadîs, tefsîr ve tasavvuf ilmini öğrendi ve icâzet aldı. Tahsîlini tamamladıktan sonra memleketine döndü ve talebe yetiştirmeye başladı. Başındaki saçaklardan dolayı "Saçaklı" diye meşhur oldu. 1145 (1732) senesinde vefât eden Saçaklızade Antep mezarlığına defnedilmiş, türbesi bugün evler arasında kalmıştır.³² *Hâşiye alâ Tefsîri'l-Beyzâvî, Hâşiye alâ Tefsîri'l-Keşşâf, Aynu'l-Hayat fî Beyâni'l-Münasebât fî Sûreti'l-Fâtiha, Gâyetu'l-Burhan fî tefsiri Âyete'l-Kürsî, Risâle fî Ayati'l-Müteşâbihat, Ârâisü fi'l mantık, Teshilü'l-ferâiz, Câmiü'l-künûz, Hâşiye alâ Hayâli* eserlerinden birkaçı olup, otuzun üzerinde eseri vardır.³³

3. Tosyalı Mustafa Efendi: Mustafa b. Ali el-Hayri 1050 tarihinde Tosya'da doğdu.³⁴ Genç yaşlarda İstanbul'a gitti. İlk tahsilini zamanın üstatlarından Mehmed Efendi'den diğer ilimleri dersiâzam Salih Efendi ve Sivas müftüsü Ayıntâbî Mehmed Efendi, Kara Halil Efendi ve Şeyhülislâm Debbağzade Mehmed Efendi gibi üstatlardan tamamladıktan sonra bir süre Fındıklılı Musazâde Abdülbaki Efendi'nin hizmetlerinde bulundu. 1085 tarihinde Kuddusizâde tezkirecisi Muhammed Efendi'nin inâyetiyle Mısır'a gidip sâbık şeyhülislâm Bolulu Mustafa Efendi'den dersler aldı. 1088'de Üsküdarî Şeyh Muhammed Efendizâde es-Seyyid Mustafa Efendinin vasıtasıyla Medine'ye gitti. İbrahim Giridî'den hadis dersleri okudu. Tokat,

³¹ Hayatı ve eserleri hakkında geniş bilgi için bk. *Sicill-i Osmânî*, I. 252; Bağdatlı, *Hediyetü'l-ârifîn*, I. 175; Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, I. 404; Kevserî, *et-Tahrirü'l-vecîz*, s. 37; Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, II, 717; Ziriklî, *el-A'lâm*, I. 242-43; Kehhâle, *Mucemü'l-müellifin*, II. 81; Nüveyhiz, *Mu'cemü'l-müfessirîn*, I. 76; Öz, Mustafa, "Kâzabâdî", *DİA*, Ankara 2002, XXV, 120.

³² Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, I, 325; Bağdatlı, *Hediyetü'l-ârifîn*, II, 122; Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, II, 714.

³³ Eserleri hakkında daha fazla bilgi için bk. Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, I, 325.

³⁴ Hayatı hakkında geniş bilgi için bk. Şeyhî, *Vekâyiü'l-fuzalâ*, II, 545-47.

İzmir, Tarsus gibi birçok şehirde müderrislik görevinde bulundu. 1135 yılı Şevval ayının 28'i cumartesi günü 85 yaşında vefat etti ve Küskün Dede mezarlığına defnedildi.³⁵

4. Darendeli Hamza Efendi: Malatya'nın Darendede ilçesindedir. Ayıntâbî'nin velüd talebelerindedir. Saçaklızade'ye de hocalık yapmıştır. 1167-1753 yılında vefat etmiştir. Eserlerinden bazıları şunlardır: Fıkha dair olanlar, *Bey'* ve *Şira Risâlesi*,³⁶ *Risâle fi muameleti's-şeriyeye*,³⁷ *Vesîle*³⁸, *Hâşiye alâ hâşiyeti'l-İsam ale'l-Fevâidi'z-ziyâiyye*, âdâb'a dair, *Hâşiye alâ hâşiyeti Mir Ebi'l Feth ala şerhi âdâbi'l-Hanefi*,³⁹ *Şerh alâ Risâleti'l-âdâb*,⁴⁰ tefsire dair, *Hâşiye alâ Tefsiri Sûreti'n-Nebe*,⁴¹ kelim'a dair, *Risâle fi beyâni ve'llahü vâhidün la min tariki'l-aded*,⁴² ve *Risâle Hamza Efendi*.⁴³

B. ESERLERİ

Ayıntâbî Mehmed Efendi'nin çalışmamızın da konusunu teşkil eden *Tibyân Tefsiri* Tercümesinden başka fıkıh, akâid, tefsir, mantık, münazara âdâbı gibi değişik alanlarda bir çok eseri vardır. Bunlardan bazısının kısa tanıtımları aşağıda sunulmuştur.

1- *Tercüme-i Tibyân*: Tezin konusu bu eser hakkında ileride geniş bilgi verilecektir.

2. *Hâşiyetü Envârî't-tenzil li'l-Beyzâvî*:⁴⁴ Zâriyat sûresinden nâs sûresine kadar Beyzâvî tefsiri üzerine yazılmış bir hâşiye⁴⁵ olup matbu değildir. Yazma nüshası Atıf Efendi Kütüphanesi 336 numarada kayıtlıdır. Sadece Amme cüzünü ihtiva eden

³⁵ Şeyhî, *Vekâyiü'l-fuzalâ*, II, 547.

³⁶ bk. Beyazıt Ktp., nr. 3189.

³⁷ bk. Süleymaniye Ktp., A. Tekelioğlu, nr. 844.

³⁸ bk. Süleymaniye Ktp., Yazma Bağışlar, nr. 3339.

³⁹ bk. Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, nr. 3039.

⁴⁰ bk. Süleymaniye Ktp., Yazma Bağışlar, nr. 1846.

⁴¹ bk. Süleymaniye Ktp., A. Tekelioğlu, nr. 837.

⁴² bk. Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, nr. 1115.

⁴³ bk. Süleymaniye Ktp., Yazma Bağışlar, nr. 4164.

⁴⁴ Bağdatlı, *Hediyetü'l-ârifin*, II, 307.

⁴⁵ Şeyhî, *Vekâyiü'l-fuzalâ*, II, 158.

nüshalar da mevcuttur.⁴⁶ Beyzâvî'nin tefsirinden cümleleri "kavlühü" diyerek alır ve tefsirini yapar.

3. *Hâşiye alâ şerhi Hâşiyeti'l-Hayâlî li'l-Akâidi'n-Nesefi*:⁴⁷ Hayâlî Ahmed Efendi'nin⁴⁸ (ö. 875/1470) *el-Akâidu'n-Nesefiyye* adlı Nesefî akâidi şerhine, Tefsiri Mehmed Efendi tarafından yazılan hâşiyedir. Arapça olarak yazılan eserin çeşitli kütüphanelerde birçok yazma nüshası mevcuttur.⁴⁹

4. *Hâşiye alâ Hâşiyeti Mir Ebü'l Feth (Âdâb-ı Mirî)*⁵⁰: Adududdin İcî'nin⁵¹ (ö. 756/1355) *Âdâbu Adûdiye/Âdâbu'l bahs* isimli eserine Mir Ebu'l Feth tarafından yapılan hâşiyeye Âyıntabî'nin 1073'te yazdığı hâşiyedir. İcî'nin istidlal yolu ve metotlarını konu alan ve nazar ilminin kurallarını içeren on satırdan ibaret bu risale medreselerde asırlarca okutulup ezberletilmiş üzerine çok sayıda şerh ve hâşiye yazılmıştır.⁵² Ayıntâbî de Mir Ebu'l Feth'in yaptığı hâşiyeden "kavlühü" diyerek cümleyi almış ve açıklamıştır. Arapça yazılan eserin çeşitli kütüphanelerde çok sayıda yazma nüshası mevcuttur.⁵³

5. *Hâşiye alâ Zadü'l-mütezevvicîn fi şerh Zuhru'l-müteehhilîn*: Mehmed b. Ali el Birgivi'nin⁵⁴ (ö. 981/1573) *Zuhru'l-müteehhilîn ve'n-nisâ fi ta'rîfi'l-athâr ve'-dimâ* adlı eserinin yine Birgivi tarafından 979'da (1571) "*Zadü'l-mütezevvicîn fi şerh Zuhru'l-müteehhilîn*" adıyla yapılan şerhe Ayıntâbî tarafından yapılan hâşiyedir.

⁴⁶ Mesela bk. Millet Ktp., Ali Emiri Arabi, nr. 141, Atif Efendi, nr. 3342; Süleymâniye Ktp., Esad Efendi, nr. 244.

⁴⁷ Katip Çelebî, *Keşfü'z-zunûn*, II, 1148; Kehhâle, *Mucemü'l-müellifin*, IX, 272; Bağdatlı, *Hediyyetü'l-ârifin*, II, 307.

⁴⁸ Hayatı ve eserleri hakkında geniş bilgi için bk. Bursalı Mehmed Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, İstanbul 1333-1342, I, 291; Taşköprüzâde, İsameddin Ahmed Efendi, *eş-Şekâiku'n-Nûmâniyye fi ulemâi'd-devleti'l-Osmaniyye*, Beyrut 1395/ 1975, s. 85; Adil Bebek, "Hayâlî", *DİA*, İstanbul 1998, XVII, 3-5.

⁴⁹ Mesela bk. Süleymâniye Ktp., Kasidecizade, nr. 475; Bursa Yazma ve Eski Basım Eserler Ktp., Genel, nr. 1176/1, 4846; Kayseri Râşit Efendi Ktp., nr. 500; İzmir Milli Ktp., nr. 1699.

⁵⁰ Şeyhî, *Vekâyiü'l-fuzalâ*, II, 158.

⁵¹ Hayatı ve eserleri için bk. Görgün, Tahsin, "İcî", *DİA*, İstanbul 2000, XXI, 410-414.

⁵² Şerh ve hâşiyeleri için bk. Taşköprüzâde, *eş-Şekâiku'n-Nûmâniyye*, s. 972; Katip Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, I, 41.

⁵³ Mesela bk. Süleymâniye Ktp., Laleli, nr. 719, 3043, 3051; Köprülü Ktp., Mehmet Asım Bey, nr. 539, Samsun Gazi Kütüphanesi, nr. 281, Bursa Yazma ve Eski Basım Eserler Ktp., Genel, nr. 569/1.

⁵⁴ Hayatı ve eserleri hakkında geniş bilgi için bk. Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, I, 253; Kufuralı, Kasım, "Birgivi", *İA*, II, 634-35; Aynî, Mehmet Ali, *Türk Ahlakçıları*, İstanbul 1939, I, 105; Yüksel, Emrullah, "Birgivi", *DİA*, İstanbul 1992, VI, 191-4; Brockelmann, *GAL*, II, 582,583-6; Atsız, Nihal, *Birgili Mehmet Efendi Bibliyografyası*, İstanbul 1966; Arslan, Ahmet Turan, *Birgivi ve Arap Dilindeki Yeri*, İstanbul 1992.

Kadınların ayhali ve temizliği ile ilgili olan eser Arapça olup, kütüphanelerde yazma nüshaları mevcuttur.⁵⁵

6. *Hâşiye alâ Hâşiyeti's-Seyyid alâ Şerh Muhtasarı İbn Hâcib*: İbn Hâcib'in⁵⁶ (ö. 646/1249) *Muhtasarü'l-Münteha* adlı eserine Adududdin el-Îcî tarafından yapılan şerhin üzerine Seyyid Şerif el-Cürcânî'nin yazdığı hâşiyenin hâşiyedir. İbn Hâcib 734 (1334) yılında yazdığı *Münteha's-sal ve'l-emel* isimli eserini yine kendisi *Muhtasarü'l-Münteha* adıyla ihtisar etmiş, bu eser üzerine bir çok şerh ve hâşiye yazılmış⁵⁷ ve bir çok baskısı yapılmıştır.⁵⁸ Ayıntâbî tarafından bu esere yapılan hâşiye Arapça olup yazma nüshaları mevcuttur.⁵⁹

7. *Risâle fi'l Mantık*: Mantık'a dair yazılmış 7 varaklık küçük bir risaledir. Arapça olarak yazılan eser, Süleymaniye Kütüphanesinde (Kılıç Ali Paşa nr. 658) kayıtlıdır.

C. TİBYÂN TEFSİRİ

Kütüphane kataloglarında *Tercüme-i Tefsir-i Tibyân*, *Tercüme-i Tibyân*, *Tefsîr-i Tibyân* adlarıyla anılan *Tibyân Tefsiri*, Hıdır b. Abdurrahman el-Ezdî ed-Dimaşkî'nin (ö. 773/1371) h. 726 tarihinde yazdığı *et-Tibyân fî tefsîri'l-Kur'ân* adlı Arapça⁶⁰ tefsirinin genişletilmiş ve yeniden düzenlenmiş bir tercümesidir. el-Ezdî'nin zikrettiğimiz tefsirinden başka "*Enîsü'l-munkatiîn*" adlı 6 ciltlik tasavvufî bir eseri daha vardır.⁶¹Bir kısım insan Ezdi'den ne çok uzun ve çok kısa olmayacak orta büyüklükte bir tefsir yazmasını istemiş, müellif de bu isteğe uygun olarak tefsirini yazmıştır.⁶² Fehmi Ethem Karatay ve Ali Rıza Karabulut mezkur tefsirin sahibini

⁵⁵ Mesela bk. Bursa Yazma ve Eski Basım Eserler Ktp., Genel, nr. 4606, Ulucâmi, nr. 2483/5.

⁵⁶ Hayatı ve eserleri hakkında geniş bilgi için bk. Bağdatlı, *Hediyyetü'l-ârifîn*, I, 654; Brockelmann, *GAL*, I, 367, Suppl., I,531; Ziriklî, Hayruddîn, el-A'lâm (Kâmûsu't-Terâcîm), Beyrut 1969, IV, 374.

⁵⁷ Yapılan şerh ve hâşiyeler için bk. Taşköprüzâde, *eş-Şekâiku'n-Nû'mâniyye*, s. 236; Katip Çelebî, *Keşfü'z-zunûn*, II, 1853-57.

⁵⁸ Mesela bk. İstanbul 1307, 1317; Bulak 1306, 1309.

⁵⁹ Mesela bk. Süleymaniye Ktp., Kılıç Ali Paşa, nr. 318, Mihrişah Sultan, nr. 92.

⁶⁰ Bursalı Mehmed Tahir "Mevlana Muhammed Hızır tarafından yazılan bu tefsir lisâni Türkî üzeredir." diyerek tefsirin aslının Türkçe olduğunu söyler ki bu bir hatadır. bk. *Delilü't-tefâsir*, Necmi İstiklal Matbaası, İstanbul 1325, s. 47. Ayrıca Osman Kesioğlu da bu eserin aslını Türkçe olarak göstermektedir. bk. *Kur'ân-ı Kerîm Bilgileri*, Ankara 1989, s. 231.

⁶¹ bk. Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, I, 199, 341; Bağdatlı, *Hediyyetü'l-ârifîn*, I, 345; Brockelmann, Carl, *GAL*, Leiden 1943-9, II, 111; Nüveyhiz, *Mu'cemü'l-müfessîrîn*, I, 172.

⁶² bk. el-Ezdi, Hızır b. Abdurrahman, *et-Tibyân fî tefsîri'l-Kur'ân*, Nuruosmaniye Ktp., nr. 244, vrk. 1a.

Neşvan b. Sa'id b. Ebu Himyer (v. 573/1178), olarak gösteriyorlarsa⁶³ da bu bir yanılgıdır. Neşvan b. Sa'id b. Ebu Himyer'e nispet edilen "*et-Tibyân fî tefsîri'l-Kur'ân*" adında bir tefsir olmasına rağmen bahse konu olan tefsir bu değildir.

Tefsirin mukaddimesinde belirtildiğine göre eser Padişah IV. Mehmet'in isteği üzerine tercüme edilmiştir.⁶⁴ Ayıntâbî Mehmed Efendi haftada iki defa yapılan huzur dersleri⁶⁵ için dönemin Şeyhülislâmı Minkârizade Yahya Efendi tarafından İstanbul'a davet edilmiş, onun yakın ilgi ve alakasına mazhar olmuş ve Padişah'a kendisinden övgüyle bahsedilmiştir. Padişah'ın huzurunda yapılan ve huzur dersleri denilen bu derslere ulemâ vüzera ve yüksek tabakaya mensup kişiler katılırdı. Yine bu toplantıların birinde Padişah IV. Mehmed, Ayıntâbî'den Kur'ân'ı Türkçe'ye tercüme etmesini istemiş, kendisine dört adet tefsir on adet lügat kitabı ve bir çok hediyeler verilmiştir. Mehmed Efendi de bunu bir emir telakki edip *Tibyân Tefsiri*'ni esas almak sûretiyle diğer tefsirlerden de faydalanarak iki yıl içinde kendi el yazısıyla h. 1110⁶⁶ (1698) senesinde iki takım yazmış, birini dönemin hükümdarı IV. Mehmed'e sunmuş diğerini de halkın okuması için vakfetmiştir.⁶⁷

⁶³ bk. Karatay, Fehmi Ethem, *Topkapı Saray Müzesi Kütüphanesi Türkçe Yazmalar Kataloğu*, İstanbul 1961, I, 9; Karabulut, Ali Rıza, *Kayseri Raşid Efendi Kütüphanesi Yazmaları Kataloğu*, Kayseri 1982, s. 126.

⁶⁴ IV. Mehmet tercüme faaliyetlerine büyük önem vermiş, müsbet ilimlerle ilgili pek çok eseri de Türkçe'ye tercüme ettirmiştir. (bk. Adivar, Adnan, *Osmanlı Türklerinde İlim*, Remzi Kitabevi, İstanbul 1970, s. 137.

⁶⁵ Huzur dersleri ve katılanlarla ilgili bk. Ebu'l-Ûlâ Mardin, *Huzur Dersleri, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, sy. 3-4, İstanbul 1950, s. 993-1053.

⁶⁶ İstisnasız bütün kaynaklarda tercüme tarihi 1698 (h. 1110) dir. Müellifi tefsirin bir nüshasını hükümdara (IV. Mehmed) takdim ettiğini bildiriyor. Ancak bu tarihte hükümdar hayatta değildir. O 1648-1687 tarihleri arasında hükümdarlık yapmış ve 1693 de vefat etmiştir. Bu durumda ya müellif eserini hükümdara takdim etmemiş ya da tercüme tarihi yanlıştır. Müellif tefsirin bir nüshasını hükümdara takdim ettiğini tefsirinin dibacesinde bildiriyor. Bu sebeple kanaatimiz odur ki tercüme daha erken bir tarihte yapılmıştır.

⁶⁷ " Ol vakitte bu abd-i aciz kuluna hitab-ı hümayun idip buyurdular ki: "Kavâid-i Arabiyye'ye mutabık bu Kur'ân-ı kâtı'î burhan'ı lisan-ı Arabî'den zebânı Türkî'ye tercüme olmak üzere bir eserdir. Şehvar-i elmas-i fikretinle sufte ve hadika-i cenâinden gunçe-i cenânûş cümlenin küllü muradını şeküfte eylesek, rumuzat-ı meânî ve bedii, zahir ve istiârât ve temsilât letâifi mebâniyesine bâhir olurdu" buyurdularında imtisâlen "lil-evâmiri'l-me'muru ma'zûrun" denilüp der'akap mevcut hazineden dört cilt tefâsir ve on adet kütüb-ü lügat ihrac olunup bu mütercimi fakire ihsan-ı Hümâyun olundukta evvelen Tefsir-i Tibyân ve Kâdi Beyzâvî'ye mütâlaamızın kesreti olmakla ânın Arabi tabirinden hasıl manay-ı şerifi tâbikatü'n-na'li bi'n-na'l Türkî'ye tebdil ve ondan ziyade mecmû-u ehl-i te'vilatin bahisleri iktiza eden âyet-i kerimede ihtimam ve lazım gelen mesâil-i fikh-ı şerifi dahi münasebetiyle zikredüp kendi hattım ile tahririne de bed' ve iki senede iki cildini tamam yazup birini padişahumuza Ebu'l-feth ve'l meğazi Sultan Muhammed el-Gâzi hazretlerine ve birini sair havas ve âvâma vakf eyledikte Terceme-i Tibyân deyu tesmiye kılındı." bk. *Tibyân*, I, 3.

Bağdatlı İsmail Paşa tercümeyi Şeyhülislâm Debbağzade Mehmed'e (v. 1114/1702) nispet etmektedir⁶⁸ ki bu yanlıştır. Tefsîrî Mehmed Efendi'nin kendisinden 124 yıl kadar sonra vefat eden Ayıntâbî Mehmed Münib Efendi (ö. 1238/1823) ile karıştırılması sonucunda kayıtlarda önemli hatalar yapılmıştır. Bu karışıklığa dikkatsizliğin yanında isim, nisbe ve künyelerdeki benzerlik sebep olmuştur denilebilir. Pek çok kütüphane kayıtlarında Tefsîrî Mehmed Efendi'nin Tibyân tercümesi Ayıntâbî Mehmed Münib Efendi'ye nispet edilmiştir.⁶⁹

Tefsir bildiğimiz anlamda bir tercüme değildir. Ezdi'nin "*et-Tibyân fî tefsîri'l-Kur'ân*" tefsiri esas alınmak sûretiyle, özellikle Kadı Beyzâvî'nin "*Envâru't-tenzîl ve Esrâru't-Te'vîl*" adlı tefsirinden ve diğer tefsirlerden yararlanılarak yazılmıştır. Bu Osmanlı ilim hayatında çokça kullanılan bir yöntemdir. Bu sebeple te'lif-tercüme karışımı bir eserdir. Ayıntâbî, tefsir üzerinde bazı tasarruflarda bulunmuş, kısaca geçilen kıssaları uzun uzadıya anlatmış, bazen de el-Ezdî'nin bazı konulardaki görüşlerinin tersine kendi görüşünü vermiştir. Meselâ müteşâbih âyetlerin te'vilini bilme konusunda, el-Ezdî bunların te'vilini yalnız Allah bilebilir derken, Ayıntâbî ilimde râsih olanların da müteşâbihin te'vilini bilebileceğini savunur. Yine Ezdî'nin tefsirinde yer alan lugavî ve nahvî tahliller, îcaz, belâgat, edebî sanatlar ve kıraat farklılıkları gibi konuları tercümeye dahil etmemiştir.

1. Tibyân'ın Yazma Nüshaları:

Kütüphane kataloglarında yaptığımız aramalar sonucunda *Tibyân Tefsiri*'nin çeşitli kütüphanelerde 60'ın üzerinde yazma nüshasıyla karşılaştık. Ulaşamadığımız kütüphanelerde de *Tibyân*'ın yazmalarının olması muhtemeldir. İstanbul ve Bursa kütüphanelerinde bulunan yaklaşık 30 kadar nüshasını bizzat inceleme fırsatı bulduk. *Tibyân Tefsiri*'nin yazmaları bulunan kütüphaneler şunlardır:

Süleymaniye Kütüphanesi nüshaları:

1. Mihrişah, nr. 10, müstensih: Abdullah b. Muhammed Şehri, istinsah tarihi: 1181, 672 varak.

2. Mihrişah, nr. 11, istinsah tarihi: 1203 müstensih belli değildir. 697 varaktır.

⁶⁸ bk. Bağdatlı, *Îzâhü'l-meknûn*, I, 140.

⁶⁹ Mesela bk. Çorum İl Halk Ktp., n 3342/6; Beyazıt Ktp., Veliyyüddin, nr. 260.

3. Pertevniyal, nr. 53, müstensih:Seyyid Osman el-Katip, istinsah tarihi: 1180, 385 varak. Kehf sûresine kadardır.
4. Pertevniyal, nr. 54, müstensih: Mustafa b. Süleyman el-Karamanî, İstinsah tarihi belli değildir. 485 varak.
5. Hüsrev Paşa, nr. 12, müstensih:Hafız Salih, istinsah tarihi: 1177, 544 varak.
6. Hüsrev Paşa, nr. 13, müstensih:Hafız İbrahim b. Mustafa, istinsah tarihi: 1176, 563 varak.
7. Nafiz Paşa, nr. 57, müstensih: Hafız el-Hac Ahmed b. Ahmed, 961 varak.
8. Hüsnü Paşa, nr. 109, müstensih: Salih b. Yakup, istinsah tarihi: 1236, 327 varak.
9. Yazma Bağışlar, nr. 1404, müstensih ve istinsah tarihi belli değildir.
10. Yazma Bağışlar, nr. 1115, müstensih: Ahmet b. İsmail. 332 varak
11. Yazma Bağışlar, nr. 1813, müstensih: Ahmet b. İsmail.
12. Yazma Bağışlar, nr. 2182, istinsah tarihi: 1172, (1. cild 375 varak, 2. cild ise 292 varak toplam 667 varak).
13. Yazma Bağışlar, nr. 2183, Müstensih ve İstinsah tarihi belli değildir. (1. cild 325 2. cild 329 varak).
14. Fatih, nr. 149, müstensih: İbrahim el-Haşimi, 444 varak.
15. Fatih, nr. 151, müstensih: İbrahim el-Haşimi, 261+507 varak.
16. Ayasofya, nr. 82, müstensih: Hafız Ahmet Rüştü, istinsah tarihi: 1237, 297 varak.
17. Ayasofya, nr. 83.
18. Hamidiye, nr. 34, Müstensih ve İstinsah tarihi belli değildir. 727 varak.
19. Yahya Tefvik, nr. 1346, Müstensih ve İstinsah tarihi belli değildir. 378 varak
20. Pertev Paşa, nr. 20, müstensih: Mustafa İzzet, istinsah tarihi: 1241, 586 varak.

21. Halet Efendi, nr. 15, müstensih: Muhammed b. Said b. Mustafa Şakir, istinsah tarihi: 1222, 566 varak

22. Reşit Efendi, nr. 38, müstensih: Muhammed b. Ali İbrahim, 620 varak

23. Yozgat, nr. 12, müstensih: Osman b. Ali Edirnevî, istinsah tarihi: 1203, 685 varak.

24. Saliha Hatun, nr. 45, 399 varak.

İstanbul Üniversitesi Merkez Kütüphanesi Nüshaları:

25. Türkçe Yazmalar, nr. 1183, istinsah tarihi: 1209, 484 varak.

26. Türkçe Yazmalar, nr. 2086, istinsah tarihi: 1257, 822 varak.

27. Türkçe Yazmalar, nr. 7113, 784 varak.

28. Türkçe Yazmalar, nr. 7282, 910 varak.

29. Türkçe Yazmalar, nr. 7283, müstensih: Derviş Ali, istinsah tarihi: 1186, 695 varak.

30. Türkçe Yazmalar, nr. 7288, müstensih: Muhammed Emin Örfi, istinsah tarihi: 1241, 648 varak.

31. Türkçe Yazmalar, nr. 7292, 391 varak.

Beyazıt Devlet Kütüphanesi Nüshaları:

32. Veliyyüddin nr. 129, müstensih:Hafız el-Hac Salih, istinsah tarihi: 1180, 485 varak.

33. Veliyyüddin nr. 289, müstensih: Nasuh b. Salih İzmirî, istinsah tarihi: 1243, 607 varak.

34. Çorum İl Halk Kütüphanesi Nüshası, nr. 3346/2, istinsah tarihi: 1188, 855 varak. (Tercüme Mehmed Münib Efendiye atfediliyor).

35. Kültür Bakanlığı Tire Kütüphanesi Necip Paşa Vakfı Nüshası, nr. 17, istinsah tarihi: 1202.

36. Kültür Bakanlığı Tire Kütüphanesi Necip Paşa Vakfı Nüshası, nr. 18, istinsah tarihi: 1195, (1. cild 279, 2. cild 266 varak).

37. Kayseri Raşit Efendi Kütüphanesi Nüshası, nr. 26, istinsah tarihi: 1205, (Ali Rıza Karabulut mezkur tefsirin müellifini Neşvan b. Sa'id b. Ebu Himyer olarak gösteriyor ki bu bir yanılıdır.)

38. Köprülü Kütüphanesi Mehmet Asım Bey Nüshası, nr. 8, müstensih: Hasan b. Muhammed, istinsah tarihi: 1251, 466 varak.

39. Koca Ragıp Paşa, nr. 38, müstensih: Muhammed b. El Hac Hasan, istinsah tarihi: 1184, 573 varak, (Tercüme Ayıntâbî Mehmed Münib'e atfediliyor ki bu yanılıdır.)

40. Eskişehir Memleket İl Halk Kütüphanesi Nüshası, nr. 252, 214 varak.

41. Eskişehir Memleket İl Halk Kütüphanesi Nüshası, nr. 452, 240 varak.

42. Afyon Gedik Ahmet Paşa Nüshası, nr. 18264, 529 varak.

43. Diyarbakır Umumi Kütüphanesi Nüshası, nr. 4404

Topkapı Sarayı Nüshaları:

44. Bağdat Köşkü, nr. 44

45. Bağdat Köşkü, nr. 45, müstensih: Seyyid Osman el-Kırımî, istinsah tarihi: 1765, (1. cild 358, 2. cild 482 varak).

46. Hırka-i Saadet, nr. 356, Recep b. Muhammed, istinsah tarihi:

47. Hırka-i Saadet, nr. 371, müstensih: Seyyid Osman, istinsah tarihi: 1771

Milli Kütüphane Nüshaları:

48. Milli Kütüphane, nr. 279, 459+5 varak.

49. Milli Kütüphane, nr. 40, müstensih: Mehmet b. Hasan, istinsah tarihi: 1783

50. Milli Kütüphane, nr. 476, 667 varak.

51. Milli Kütüphane, nr. 3495, müstensih: Mehmet Tahir, istinsah tarihi: 1770, 696 varak.

52. Hacı Selim Ağa Nüshası, nr. 46, müstensih: Salih el Katip, istinsah tarihi belli değildir. 488 varak.

53. Orhan Câmii Nüshası, nr. 185, nr. 186, istinsah tarihi:1246-48, Müstensih belli değildir. (Birinci cild kehf sûresine kadar 692 varaktır. İkinci cild ise kehf sûresinde Kurânın sonuna kadar 546 varaktır.)

54. Manisa İl Halk Kütüphanesi Nüshası, nr. 169, 569 varak.

Eksik Nüshalar

55. Veliyyüddin nr. 128, 1182 tarihinde istinsah edilmiş,.Asr sûresi dahil 629 varaktır. Asr sûresinden sonrası eksiktir

56. Bağdatlı Vehbi, nr. 99, müstensih: el-Hac Rafi, 265 varak.

57. Halet Efendi, nr. 16, müstensih: Muhammed b. Said b. Mustafa Şakir, Yalnız birinci cild 285 varak mevcuttur.

58. Esad Efendi, nr. 74, istinsah tarihi: 1187, 295 varak. Eksik nüshadır.

59. Esad Efendi, nr. 75, Sûre-i En'am dahil 161 varaktır. Eksik nüshadır.

60. Millet Kütüphanesi Ali Emiri Şeriyeye 7 numarada kayıtlı Âyete'l Kürsi, Âmenerrasülü, Fâtıha, yâsin, fetih, kâf, zâriyat, tur, necm, kamer, rahman, ve vakia sûrelerinin yer aldığı bir nüsha mevcuttur.

61. İzmir, nr. 59, müstensih: Ahmed b. Mahmud, istinsah tarihi: 1240, Yasin sûresinden Kurânın sonuna kadar 99 varak.

62. Süleymaniye Pertev Paşa, 613 numarada kayıtlı vakıa sûresinin tefsiri vardır. Müstensih: Muhammed Sanâi.

2. Tibyân'ın Basma Nüshaları

Tibyân Tefsiri dokuz kez Arap harfleriyle, iki kez de Latin harfleriyle olmak üzere toplam on bir defa neşredilmiştir.⁷⁰ Hicri takvimi miladiye çevirmedeki bazı zorluklardan dolayı miladi tarihlerde bazı farklılıklar mevcuttur. Biz matbu nüshaların üzerindeki hicri tarihi esas aldık, miladi tarihleri de bilgi mahiyetinde yanında verdik.

Bulak 1257-9/1841-3, I-II, Bulak Matbaası.

⁷⁰ Baskıları için ayrıca bk. Hamidullah, *Kur'ân'ı Kerim Tarihi*, s. 195; Cunbur, Müjgan, *Kur'ân-ı Kerim'in Türk Dilinde Basılmış Tercüme ve Tefsirleri*, Ankara 1961, s. 123; Binark, İsmet-Eren, Halil, *World Bibliography of Translations of The Meanings of The Holy Qur'an/Printed Translations 1515-1980*, İstanbul 1986, s. 466-469.

Kahire 1266/1849, I-IV.

İstanbul 1283/1866-7, I-IV, Matbaatü's-Sultaniyye.

İstanbul 1290/1872, I-IV, Matbaatü's-Sultaniyye.

İstanbul, 1306-7/1889, I-IV, Matbaa-i Amire, Şirketi Sahafiye-i Osmaniye.

İstanbul 1308/1890.

İstanbul 1317-8/1899-1900, I-IV, (iki cilt bir arada), Naşir, Muhammet Tahir-Hasan Hilmi, I-II. cilt Dersaadet, Ahter Matbaası, III. Cilt, İstanbul Alem matbaası Ahmet İhsan ve Şürekası, IV. Cilt, Arif Efendi matbaası, (Mevâkib ile birlikte).

İstanbul, 1320-1/1902-3, Şirketi Sahafiye-i Osmaniye, Yusuf Ziyaeddin ve Ahmet Naili ve Şürekası.

İstanbul 1323-4/1905-6, I-IV, Dersaadet, Arif Efendi Matbaası, (Mevâkib ile birlikte).

İstanbul 1956-63, I-IV, Bütün Kitapevi, (Kur'ân-ı Kerim Meâli ve Tefsiri (*Tibyân Tefsiri*), Süleyman Fahir tarafından Latin harflerine çevrilerek bazı kısaltma ve ilavelerle birlikte dili sadeleştirilerek yayınlanmıştır).

İstanbul 1980-1, I-IV, Sağlam Kitapevi, (Süleyman Fahir'in çevirisinin dili yenilenerek Ahmet Davudoğlu tarafından yayınlanmıştır).

İKİNCİ BÖLÜM

TİBYÂN TEFSİRİNİN ÖZELLİKLERİ ve METODU

A. TİBYAN TEFSİRİNİN KAYNAKLARI

Hemen belirtelim ki *Tibyân Tefsiri*'nin kaynaklarının güçlü ve zengin olduğunu söylemek bir hayli zordur. Tefsirde gerçek anlamda kullanılan kaynak sayısı birkaç taneyi geçmemektedir. Tefsirde sadece bir veya iki defa adı geçen eserler var olmakla birlikte bunları kaynak olarak kabul etmek gerçekten zordur. Bunlar da ikinci el kaynaklar ve menkûbe kitaplarından oluşmaktadır. *Tibyân*'a ciddi anlamda kaynaklık eden Begavî'nin *Meâlimü't-tenzîl* adlı tefsiridir. Bilindiği gibi *Tibyân Tefsiri*, Hıdır b. Abdurrahman el-Ezdî'nin *et-Tibyân fî tefsîri'l-Kur'ân* adlı eserinin Türkçe tercümesidir. Bu sebeple Ezdî'nin tefsirini kaynak olarak zikretmeyi uygun görmedik. Biz şu an elimizde bulunan Ayıntâbî'nin *Tibyân Tefsiri*'ni esas aldık ve ona kaynaklık eden eserlerin kısa bir tanıtımını yapmayı uygun gördük.

1. Tefsir Kaynakları

- *Meâlimü't-tenzîl*: Ebû Muhammed el-Huseyn b. Mes'ud b. Muhammed b. el-Ferrâ eş-Şafîî el-Begavî (ö. 516/1122).¹

Şüphesiz *Tibyân Tefsiri*'nin ana kaynakları arasında en ön sırayı *Meâlimü't-tenzîl* alır. Ondan yararlanmada o kadar ileri gidilmiştir ki, iki tefsir birlikte okuduğunda *Tibyân*, *Meâlimü't-tenzîl*'in muhtasar bir tercümesi mahiyetinde görünür. Bu durum *Tibyân*'ı incelerken verilen örneklerde daha belirgin olarak ortaya çıkacaktır. *Meâlimü't-tenzîl*'de yalan hikayeler, hurafeler, peygamberlerin nezihliğine yakışmayacak kışalar mevcut olduğu için tenkit edilmiştir.² Bunlara ileride temas edeceğiz ancak burada *Meâlimü't-tenzîl*'den nasıl faydalandığını kısaca görelim.

¹ ez-Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, I, 234-8; Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, I, 461; Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, II, 166-183.

² bk. Cevdet Bey, *Tefsir Usûlü ve Tarihi*, s. 125; Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, II, 169.

İsim Belirterek Yaptığı Nakiller

Tibyân Tefsir'inde isim belirtmeksizin *Meâlimü't-tenzîl*'den çok sayıda nakil yapılırken kaynak gösterilerek yapılan nakiller ancak birkaç tanedir. Meselâ Bakara sûresinin başındaki âyetinin ne anlama geldiği ve bu âyet hakkındaki görüşleri Begavî'nin *Meâlimü't-tenzîl*'inden özetleyerek, bu ve diğer sûrelerin başındaki harflerin müteşâbihattan olan hecâ harfleri olduğunu söyler. Allahu Teâlâ'nın onların ilmini bize bildirmediğini, bizim onların zahirine îmân etmemiz ilmini Allah'a havale etmemiz gerektiğini söyler. Daha sonra Hazreti Ebu Bekir'in "Allahu Teâlâ'nın her kitapta bir sırrı vardır ve Kur'ân'daki sırrı sûrelerin başındaki harf hecâdır" sözünü nakleden³ Ayıntâbî, bu rivâyetleri isim tasrîh ederek *Meâlimü't-tenzîl*'den aktarır.⁴

İsim Belirtmeden Yaptığı Nakiller

Yukarıda da belirttiğimiz gibi Ayıntâbî'nin tefsirinde en fazla kullandığı kaynak *Meâlimü't-tenzîl*'dir. Çoğu kere kaynak belirtmeksizin buradan nakilde bulunur. Aşağıda vereceğimiz örneklerde bunu görmek mümkündür.

"Tan yerinde, beyaz iplik siyah iplikten sizce ayırt edilene kadar, yiyin için, sonra orucu geceye kadar tamamlayın"⁵ meâlindeki âyetin tefsiriyle ilgili olarak bir çok nakilde bulunan Ayıntâbî bunların kaynağını belirtmez. Kaynak belirtmeksizin Begavî'nin tefsirinden nakledilen rivâyet *Meâlimü't-tenzîl*'de şöyledir:

6

Konuyla ilgili bir başka örnek ise "*Rabbinin yoluna, hikmetle, güzel öğütle çağır; onlarla en güzel şekilde tartış...*" meâlindeki âyeti "Ya Muhammed! nâsı rabbi celleşanühünün sebine yani din-i İslâm'a davet et makâle-i muhkeme ile ki ol bir delildir ki hakkı izah ider ve onunla şüphe gider" şeklinde tefsir eder ki bu mana Beyzâvî'ye aittir. *Envâru't-tenzîl*'in metni şöyledir:

³ *Tibyân*, I, 26.

⁴ Begavî, Ebû Muhammed el-Huseyn b. Mes'ud b. Muhammed b. el-Ferra, *Meâlimü't-tenzîl*, Daru'l-Ma'rife, Beyrut 1413/1992, I, 44.

⁵ el-Bakara 2/187.

⁶ Begavî, *Meâlimü't-tenzîl*, I, 157.

⁷ en-Nahl 16/125.

⁸. Ayıntâbî âyetin tefsirinin devamında "Ve dahi mev'ize-i hasene ile ki o mevâiz-i Kur'ân'dır veya terġib ve terhible Allahu Teâlâ'ya davettir" diyerek kaynak belirtmeksizin Begavî'den nakilde bulunur. Begavî'nin metni ise şöyledir:

: :
9

Konuyla alakalı vereceğimiz son örnek Âl-i İmrân sûresinin 17. âyetinin tefsiri ile ilgilidir. "Sabredenler, doğru olanlar, gönülden boyun eğenler, infak edenler ve seher vakitlerinde bağışlanma dileyenlerdir" şeklindeki âyetin (seher vakitlerinde istiğfâr edenler) terkinin tefsirinde, bunların seherlerde namaz kılanlar, sabah namazını cemaatle kılanlar veya onların teheccütlerini sehre kadar uzatıp sonra istiğfâr edenler olduğu rivâyetleri yer almaktadır.¹⁰Bütün bu rivâyetler isim belirtmeksizin Begavî'nin tefsirinden nakledilir. Begavî'deki metin şöyledir:

: :
11

(Mücâhid, Katâde ve Kelbî "yani seherde namaz kılanlardır" dediler. Zeyd b. Eslem'den rivâyet edildiğine göre "Onlar sabah namazını cemaatle kılanlardır". Hasan Basrî de bu kişilerin namazlarını sehre kadar uzatıp sonra istiğfâr edenler olduğunu söyledi.)

- *Envâru't-tenzîl ve Esrâru't-Te'vîl*: Beyzâvî, Nasîruddin Ebu'l-Hayr Abdullah b. Ömer (ö. 685/1286)¹²

Ayıntâbî'nin tefsirinin diğer bir kaynağı da Beyzâvî'nin tefsiridir. Osmanlı ilmiye sınıfı arasında ve medreselerde en fazla okunan tefsir olan *Envâru't-tenzîl* halk için yazılan tefsirlere de kaynaklık yapmıştır. Ayıntâbî tefsirinin önsözünde de belirttiği gibi Beyzâvî'nin tefsirinden oldukça faydalanmıştır. Ondan yaptığı nakilleri iki başlık altında inceleyelim:

İsim Belirterek Yaptığı Nakiller

⁸ Beyzâvî, el-Kâdî Nâsıruddîn, *Envâru't-tenzîl ve Esrâru't-Te'vîl*, Dersaadet Yayınları, İstanbul, ts., I, 561.

⁹ Begavî, *Meâlimü't-tenzîl*, III, 90.

¹⁰ *Tibyân*, I, 239.

¹¹ Begavî, *Meâlimü't-tenzîl*, I, 285.

¹² ez-Zehabî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, I, 296-304; Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, II, 528; Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, II, 265-281.

Ayıntâbî özellikle tefsirin baş taraflarında Beyzâvî'yi sık sık anar ve ondan nakillerde bulunur. Genellikle "Kâdî Beyzâvî ider", "Tefsir-i Kâdî'de ider", "İmam Kâdî ider" gibi lafızlarla atıfta bulunulur. Bir örnekle bunu görelim:

Ayıntâbî, "Meleklerle, «Âdem'e secde edin» demiştik, İblis müstesna hepsi secde ettiler, o ise kaçındı, büyüklük tasladı ve inkar edenlerden oldu"¹³ meâlindeki âyetin tefsirinde "Tefsir-i Kâdî'de ider" diyerek iblisin melâikeden olduğu çünkü meleklerle birlikte ona da secde etme emrinin verildiği görüşünü nakleder.¹⁴

İsim Belirtmeksizin Yaptığı Nakiller

Ayıntâbî çoğu defa *Envâru't-tenzîl*'den kaynak göstermeksizin nakilde bulunur. Aşağıda vereceğimiz örneklerde bunu görmek mümkündür.

Meselâ " Allah'ın ipine toptan sarılın, ayrılmayın"¹⁵ âyetinin tefsirini şöyle yapar. "Yoksa aranızda ihtilaf olmasıyla Ehl-i kitap gibi din-i haktan ayrılmayınız veya biri birinizle cahiliyye zamanındaki gibi muharebe ederek ayrılığa düşmeyin ve yahut ayrılığı körükleyen ve muhabbeti izale eden şeyleri söylemeyin".¹⁶ Ayıntâbî, bu mânâyı olduğu gibi Beyzâvî'nin tefsirinden isim belirtmeksizin nakleder. Beyzâvî'nin metni aynen şöyledir:

17

(Yani aranızda vuku' bulan ihtilaftan dolayı Ehl-i kitap gibi ayrılığa düşmeyin. Ya da cahiliyye devrindeki gibi birbirinizle harp ederek ayrılığa düştüğünüz gibi ayrılığa düşmeyin)

Konuyla ilgili vereceğimiz diğer örnek ise "Ey inananlar! Allah'tan, sakınılması gerektiği gibi sakının, sizler ancak müslüman olarak can verin" meâlindeki âyete Ayıntâbî şu manayı verir. "Ya müminler! Allahu Teâlâ'dan hakk-ı takvâ ile ittikâ edin ki o vacibe kıyamda ve sa'yi istifrâg ve haramdan ictinabdır". Bu mânâ Beyzâvî'ye aittir. Ayıntâbî bunu kaynak belirtmeksizin *Envâru't-tenzîl*'den nakleder. Beyzâvî'nin metni şöyledir:

¹³ el-Bakara 2/34.

¹⁴ *Tibyân*, I, 47.

¹⁵ Âl-i İmrân 3/102.

¹⁶ *Tibyân*, I, 278.

¹⁷ Beyzâvî, *Envâru't-tenzîl*, I, 183.

- *Mefâtiḥûl-Gayb*: Fahrüddin Ebu Abdillâh Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-Râzî (ö. 606/1209)¹⁸

Ayıntâbî tefsirinin baş tarafında sık sık Fahrüddin Râzî'ye atıfta bulunur. Bunlar genellikle ilk 20-25 sayfada yer alırken daha sonra hiçbir şekilde Râzî'nin adı geçmez. Genellikle "İmam Râzî ider", "Tefsir-i Râzî'de ider" gibi lafızlarla nakilde bulunulur. Bazen 3-4 sayfa birden nakledildiği de olur. Bir örnekle buna değinelim:

Ayıntâbî, "*Bizi doğru yola eriştir*"¹⁹ âyetinin tefsirinde "Tefsir-i Râzî'de ider. Denirse ki niçin denilmedi de denildi. Ona iki şekilde cevap verilir. Birincisi dua genel olursa icabete daha yakın olur. Bu yüzden bazı ulemâ öğrencilerine derdi ki: Kur'an okumaya başlarken Allah senden ve cemaati müsliminden razı olsun deyin sadece Allah senden razı olsun demeyin. Zira sadece benim için yapılan dua kabul olmayabilir ancak genele yapılan dua kabul olunur. Bu sebeptendir ki duanın başlangıcında ve sonunda Hz. Peygambere selatü-selam getirmek sünnettir" diyerek konuyla ilgili bir görüşü isim tasrih ederek *Mefâtiḥûl-Gayb*'dan nakleder.²⁰

Tibyân Tefsiri'nde yukarıda verdiğimiz kaynaklar dışında, bir defaya mahsus olmak üzere Taberî'nin *Câmiü'l-beyân* adlı tefsiri zikredilir. Yaptığımız taramada *Tibyân*'da bunların dışında bir tefsir kaynağına rastlayamadık.

2. Hadis Kaynakları

Tibyân Tefsiri'nde çok sayıda hadis yer almaktayken hadis kaynakları açısından oldukça zayıftır. Görebildiğimiz kadarıyla bütün tefsir boyunca gösterilen hadis kaynağı yalnızca üç tanedir. Bunlar, Ezkar-ı Nevevî, Sahih-i Buhârî ve Sünen-i İbn Mâce'dir. Bunların dışında adına atıfta bulunulan bir hadis kaynağına rastlayamadık. Bu kaynaklara da yapılan atıf sayısı 10'u geçmemektedir. Hadisler genelde senetleri hafzedilerek bazen direkt Hazreti Peygamber'e (s.a.) dayandırılır, bazen de sadece ilk ravinin adı zikredilir. Tefsirin tamamında izlenen bu usulle tefsirinin muhtasar olması amaçlanmıştır. Hadisler çoğu kere "denildi ki" veya "rivâyet olundu ki" gibi meçhul sîgalarla kaynak gösterilmeden nakledilmiştir. Bu

¹⁸ Katip Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, II, 1756; Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, II, 490-96; Cevdet Bey, *Tefsir Usûlü ve Tarihi*, s. 126; Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, II, 212-264.

¹⁹ el-Fâtiha 1/6.

²⁰ *Tibyân*, I, 19.

durum hadislerin tahricini ve tahlilini oldukça zorlaştırmaktadır. Bununla birlikte tefsir rivâyetlerinde olduğu gibi hadislerin de ekserisi Begavî'nin *Meâlimü't-tenzil* adlı tefsirinden senetler hazfedilerek aktarılmaktadır.

Tibyân Tefsiri'nde 1 defa İmam Buhârî, 1 defa *Sünen-ü İbn Mâce*, bir kaç defa da *Ezkar-ı Nevevî* zikredilmektedir. Aslında bunları kaynak telakki etmek de yanlış olur. Biz burada *Tibyân*'daki isimleri anılan hadis eserleri müellifleriyle birlikte kısaca zikrederek metin içinde verdiği hadis kaynaklarını ve onlardan nakledilen rivâyetlerden örnekler sunacağız:

- el-Câmiu's-sahîh (Sahihü'l-Buhârî):Buhârî, Ebu Abdillâh Muhammed b. İsmail (ö. 256/870).²¹ Kur'ân'dan sonra İslâm'ın ikinci ve en muteber kaynağı kabul edilen Sahihü'l-Buhârî *Tibyân Tefsiri*'nde sadece bir defa "İmam Buhârî ider" denilerek Allah'ın 99 ismini ezberleyen cennete gireceği hadisi nakledilir.

- Ezkâr-ı Nevevî: Nevevi (ö. 676/1277) zikir ve duâya dair hadisleri bir araya getirdiği eseri 665/1266 yılında yazmıştır.²²

- Sünen-ü İbn Mâce: İbn Mâce, Ebu Abdillâh Muhammed b. Yezid (ö. 273/886)²³ Bu eser *Tibyân*'da sadece bir yerde geçmektedir.

âyetinin tefsirinde "Sünen-ü İbn Mâce'de mezkur hadistir ki" diyerek

(Canının her istediği şeyi yemen israftandır) hadisini nakleder.²⁴

3. Tasavvuf ve Ahlakla İlgili Kaynakları

Tibyân Tefsiri'nde tasavvuf ve ahlakla ilgili kaynaklar arasında isimleri zikredilen eserler şunlardır:

- *İhyâü ulûmi'd-dîn*: Muhammed b. Muhammed b. Ahmed Ebû Hâmid Gazali (ö. 505/1111). *Tibyân*'da *İhya*'dan genellikle îmânla ilgili konularla faydalanılır. Yapılan atıf sayısı onu geçmemektedir. Ancak yeri geldiğinde uzun uzadıya (on sayfanın üzerinde) nakilde bulunur.

²¹ Hayatı hakkında bk. Sıddıkî, Muhammed Zübeyr, *Hadis Edebiyatı Tarihi* (trc. Yusuf Ziya Kavakçı), İrfan Yayınevi, İstanbul 1966, s. 90; Koçyiğit, Talat, *Hadis Tarihi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1997, s. 251.

²² Hayatı ve eserleri için bk. Başaran, Selman, "el-Ezkâr", *DİA*, İstanbul 1995, XII, 66.

²³ Sıddıkî, a.g.e., s, 109; Koçyiğit, a.g.e., s, 249.

²⁴ *Tibyân*, II, 65.

- *Levâkîhü'l-envâr*: Abdülvehhab eş-Şa'rani'nin *Levâkîhü'l-envâri'l-kudsiyye* adlı bu eserine birkaç defa atıfta bulunulur ve ondan bazı tasavvufi nükteler aktarılır.

- *Bustânü'l-ârifin* ve *Tenbîhü'l-gâfilin*: Ebu'l-Leys Nasr b. Muhammed b. Ahmed es-Semerkindi'nin (ö. 373/983) tasavvuf ve ahlaka dair iki eseridir.

-*el-Futûhâtü'l-Mekkiyye*: Muhyiddîn İbnü'l-Ârâbî'nin Kur'ân'ın tasavvufi yorumunu esas alan eseri. Ayıntâbî zaman zaman bu esere atıfta bulunur. Mesela "*Rabbimizin mağfiretine ve Allah'a karşı gelmekten sakınanlar için hazırlanmış eni gökler ve yer kadar olan cennete koşuşun*"²⁵ âyetinin tefsirinde cennetin nerede olduğuna dair bir konuda, cennetin felek-i mükevkeb ile felek-i atlas arasında yaratıldığı, felek-i mükevkeb'in cennetin arzı felek-i atlas'ın ise cennetin seması olduğu yorumunu *Futûhat*'tan²⁶ nakleder.²⁷

Ayıntâbî'nin *Tibyân Tefsiri*'nde nadiren kullandığı bazı eserler kaynak vasfını taşıyacak nitelikte olmadığından, bazılarının da belirli bir kategoriye girmediğinden isimlerini vererek yetinelim. *Ceridetü'l-acâib*, *Şir'a*, *Menbâü'l-âdâb*, *Encâz*.

B. TEFSİR METODUNA GENEL BİR BAKIŞ

Ayıntâbî tefsirinin dîbâcesinde belirttiği üzere, Kur'ân-ı Kerim'in belîğ ifadelerini ve fasih manalarını tam olarak anlayabilmek ve onu tefsir edebilmek için, çeşitli ilim ve fenleri liyakatli âlimlerden iyi derecede öğrenmek ve bu alanın temel eserlerini gece gündüz mütalaa edildiği takdirde en az kırk senede meleke kazanılabileceğini söyler.²⁸

Nitekim kendisi de Ayıntâb ve Sivas şehirlerinde bulunan âlimlerden uzun süre çeşitli dersler okumuş, ilim tahsili kastıyla pek çok ülkeye seyahatler yapmıştır. Anadolu'nun çeşitli medreselerinde uzun süreler tefsir dersleri vermiş, Kur'ân'a vukûfiyet kazanmıştır. Kur'ân-ı-Kerim'in te'vil ve tefsirine tam anlamıyla malik olup

²⁵ Âl-i İmrân 3/133.

²⁶ İbn Ârâbî, Muhyiddîn, *el-Futûhâtü'l-Mekkiyye* (trc. Selahaddin Alpay), İstanbul 1977, s. 354.

²⁷ *Tibyân*, I, 290.

²⁸ "Zamâir-i erbab-ı fudalâ ve havâtîr-ı ashâb-ı ulemâ olan ihvan-ı mü'minin ve halân-ı müslimîne mahfi değıldir ki elfaz-ı belâgat-ı Kur'ân'ın meani-i fesahat unvanına tahsili ittıla etmek evvela ulum-u mütenevvia ve funun-u müteaddidenin tekmiline mevkuftur ki hatta istihrâca meleke-i râsiha gele ve mevkûfun aleyh olan tertib-i nüshalarını ala merâtibihim zamanlarda bulunan üstadlardan ahde müdâvemet ve leyl-ü nehar tedrise mülâzemet itmekle ekal mertebe kırk senede bîdâa-i meleke hasıl olur." (*Tibyân*, I, s. 2).

bu alanda şöhret kazandıktan sonra dönemin Şeyhülislâmı Minkârizade Yahya Efendi'nin delaletiyle huzur'u-Hümayunda yapılan tefsir dersleri için İstanbul'a davet edilmiştir. Bu kısa izâhâtı verdikten sonra onun tefsir metoduna geçebiliriz.

Öncelikle *Tibyân Tefsiri* Kur'ân'ın bütün sûre ve âyetlerinin tertip üzere baştan sona kadar sıra ile ele alınıp açıklanması yönüyle Fâtiha-Nâs tefsirleri grubuna girer. Âyetlerin tefsirinde şöyle bir yöntem izlenmiştir. Öncelikle sûrenin Mekki mi Medeni mi olduğu üzerinde durulur ve sûrenin kaç âyetten meydana geldiği söylenir. Âyetler bir mana bütünlüğü içinde parçalara ayrılarak âyetlerin tefsiri bir tercümesi verilir ve çoğu yerde tefsiri yapılmadan tercümeyle yetinilir. Tefsir kısmında konuyla ilgili birçok hadis değişik tarikleri ile ardı ardına nakledilir, diğer tefsirlerden nakillerde bulunulur ve bütün bunlar yapılırken çoğu kere bir görüş belirtilmez ve bir tercih ortaya konmaz.

Ayıntâbî çoğu kez tefsirle ilgili rivâyetlerin aktarımıyla yetinmiş, konuyla ilgili söylenenleri "yahut" "veya" gibi bağlaçlarla peş peşe sıralamış ve birkaç yer dışında şahsi görüşünü belirtmekten kaçınmıştır. Taşdığı bu nakli yoğunluk sebebiyle tipik bir rivâyet tefsirini andırır. Referanslar klasik usulle bazen müellif ismi bazen eser ismi bazen de her ikisi birlikte zikredilir. Çoğu kere kaynak belirtmeye gerek görülmez "denildi ki" diyerek aktarımda bulunulur.

Tibyân'da hadislerin önce Arapça'sı verilir, daha sonra Türkçe meali verilir. Nadiren de Arapça'sı verilmeden sadece Türkçe'si verilir. Hadislerde genellikle rivâyet zinciri terk edilerek hadisler doğrudan Hazreti Peygambere dayandırılır; çoğu kere "rivâyet edildi ki", "dinildi ki" veya "peygamber ider" gibi lafızlarla direkt aktarımda bulunulur, bazen de hadisi rivâyet eden sahâbenin ismi zikredilir. Birkaç yer dışında naklettiği hadislerin kaynağını belirtmez, çünkü bunlar ikinci el kaynaklardan ve tefsirlerden aktarılır. Bu da hadislerin sıhhat derecelerini belirlemede ve kaynaklarını bulmada karşımıza bir zorluk olarak çıkar. Hadislerin sıhhat dereceleri ve ravilerin güvenilirliği ile ilgili hiçbir yorumda bulunulmaz. Bir kısım âyet ve sûrelerin faziletine dair nakledilen zayıf ve hatta mevzu hadislerle, geçmiş milletlere ait kıssalara ve ahiretle ilgili konularda İsrâiliyat'tan sayılan pek çok habere yer verilmiştir. Hadisle ilgili kaynaklar birkaç taneyi geçmemektedir. Sahâbeden hadis nakledilenlerin başında İbn Abbas gelir. Bununla birlikte İbn Mes'ud, Ebu Hüreyre ve Hazreti Ömer'den de çok sayıda hadis nakledilir.

Sûrelerin ve âyetlerin nüzûl sebeplerine, Kur'ân'ın Kur'ân'la tefsirine, Kur'ân'ın hadisle tefsirine, sahâbe ve tabiûndan gelen rivâyetlere de çokça yer verir. Nasih-

mensuh, muhkem-müteşâbih gibi ulumu'l-Kur'ân'a dair konulara da değinilir. Ancak dil tahlilleri, kıraat farklılıkları, mecaz, kinaye ve teşbih gibi edebi sanatlarla ilgili konulara tefsirde yer verilmez. Bununla tefsirin yazılma amacını göz önünde bulundurularak halkın bu gibi konulara dalmaması, varılmak istenen asıl gayenin dışına çıkılmaması amaçlanmış olmalıdır. Çünkü Ezdi'nin tefsirinde kıraat farklılıklarına ve dil tahlillerine yer verildiği halde, Ayıntâbî tefsirin tercümesinde bu konulara yer vermemiştir.²⁹

Tefsirde kelami konularla ilgili tartışmalarda derinlikten ziyâde yüzeysellik hakimdir. Mezheplerin itikâdi tartışmalarından uzak durulmaya gayret gösterilmiş, büyük günahlar meselesi, şefaât ve ru'yetullah gibi itikadi konular Ehl-i sünnet mezhebine uygun bir tarzda açıklanmıştır. Bazen Mu'tezilenin bu konulardaki görüşlerine kısaca değinilmiş, Ehl-i sünnet itikadı savunulmuştur.

C. TİBYÂN'IN RİVÂYET TEFSİRİ YÖNÜNDEN ÖZELLİKLERİ

Ayıntâbî'nin tefsirinde rivâyet metodunu nasıl kullandığına geçmeden önce, bu nevi tefsir hakkında bir ön bilginin verilmesinin faydalı olacağı kanaatindeyiz. Nakle dayanan tefsir (et-tefsir bi'l-me'sûr), Kur'ân'ın yine Kur'ân'la Hz. Peygamber'den gelen tefsir rivâyetleriyle, sahâbe ve tâbiûn sözleriyle açıklanması ve yorumlanması demektir. Nakle dayanan tefsir rivâyet ve tedvin olmak üzere iki aşamadan geçmiştir.³⁰ İlk devirde tefsir, hadisin bir cüz'ü idi. O zamanda hadis ilmi bütün dini ilimleri kapsıyordu.³¹

Rivâyet devrinde ilk olarak, Hz. Peygamber'in ashâba manasını bilmedikleri bazı âyetleri, tefsir ve izah ettiğini görüyoruz. Daha sonra ise sahâbeden bazıları Kur'ân tefsirinde Hz. Peygamber'den gelen rivâyetlerden veya yalnız kendi fikir ve görüşünden bahsetmeye başlamıştı.³² Bundan sonra tâbiûndan bazılarının Kur'ân'ı tefsir etmeye başladıklarını müşâhede ediyoruz. Bu nevi bir harekette bulunanlar Hz. Peygamber'den elde ettikleri rivâyetlere, kendi fikir ve görüşlerini de ilâve ediyorlardı. Tâbiûndan sonra gelenler ise Hz. Peygamber'den nakledilen rivâyetlere tâbiûnun rivâyetleriyle kendi fikir ve görüşlerini de ilâve etmişler, böylece tefsir bir

²⁹ bk. el- Ezdî, *et-Tibyân*, vrk., 5a, 6b.

³⁰ ez-Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, I, 152.

³¹ Cerrahoğlu, İsmail, *Kur'ân Tefsirinin Doğuşu ve Buna Hız Veren Âmiller*, Ankara 1968, s. 110.

³² ez-Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, I, 135.

nesilden bir nesile biraz daha kabarık olarak teslim edilmeye başlamıştır. Rivâyet devrinin kapanmasıyla tedvin devri gelmiş bulunuyordu. Tedvin edilen ilk tefsir nakle dayanan tefsir olmuştur.³³

İlk dönemde rivâyetler şifâhî olarak aktarılıyordu. Rivâyet döneminin kapanıp tedvin devrinin başlamasıyla bu bilgiler sadırdan (kalplerden) satırlara aktarılmaya ve ilk rivâyet tefsirleri te'lif edilmeye başlandı. İsnat zinciri, Taberî, Vâkıdî Begavî ve Sa'lebî gibi müfessirlere ulaşmış, onlar da bu haber ve rivâyetleri tefsirlerine yazmışlardır.³⁴ Bütün rivâyetler yazıya geçirildikten sonra, sadece rivâyete yer veren tefsirler, yerini dirâyete de yer veren tefsirlere bırakmıştır.

Rivâyet tefsiri hakkında bu kısa malumatı sunduktan sonra, burada *Tibyân Tefsiri*'nin bu metodu uygulayış şeklinin bir değerlendirmesini yapıp, her konuyu kendi içinde açıklığa kavuşturarak, bunlardan her birinin nasıl işlendiğini ve takip edilen metodun neler olduğunu örnekleriyle sunmaya çalışacağız.

1. Kur'ân'ın Kur'ân'la Tefsiri

Kur'ân-ı Kerim'in en sağlam ve en iyi tefsir kaynağı yine Kur'ân-ı Kerim olmuştur. Kur'ân-ı Kerim'de bazen herhangi bir mesele mücmel veya müphem olarak ifade edilirken, aynı mesele başka bir yerde daha geniş ve daha açık olarak anlatılır. Kur'ân âyetleri arasında mutlak ve mukayyedleri, umum ve husus ifade edenleri olduğu gibi usûl istilâhınca isimlendirilen başka çeşitleri de vardır. Bunun için Kur'ân'dan bir mesele inceleneceği zaman, o mesele ile ilgili bütün âyetler üzerinde durmak gerekir. Çünkü Kur'ân âyetleri birbirilerini tasdik ve te'yid edici mahiyettedir. Sahâbe bir âyeti tefsir edeceği vakit önce Kur'ân'a müracaat ederdi. Daha sonra bu yolla halledemedikleri konuların çözümü için Hazreti Peygamber'in sünnetine müracaat ederler, orada da bulamadıkları takdirde kendi re'y ve icihadlarına göre meselenin halli cihetine giderlerdi.

Kur'ân'ın Kur'ân'la tefsiri değişik şekillerde olabilir. Bazen tefsir eden âyet tefsir edilenle aynı âyette bulunabilir. Meselâ: Bakara Sûresinin 187. âyetindeki -

lafzının

(beyaz iplik siyah iplikten sizce ayırt

edilinceye kadar) mücmel lafzını açıklaması gibi. Eğer bu âyette "Fecr" kelimesi

³³ ez-Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, I, 135.

³⁴ Cevdet Bey, *Tefsir Usûlü ve Tarihi*, s. 47.

zikredilmemiş olsaydı, beyaz ipliğin siyah iplikten ayırt edilmesinin ne anlama geldiği kapalı kalacak, mecaz ve hakikat manaları üzerinde çeşitli yorumlar yapılacaktı.³⁵

Bazen de tefsir eden âyet tefsir edilenle aynı sûrede bulunabilir. Meselâ: İhlas sûresindeki lafzının tefsirinin, Muhammed b. Ka'b el-Kurazî hemen akabinde gelen (*O doğurmamış ve doğmamıştır. Hiçbir şey O'na denk değildir.*) âyeti olduğunu söyler.³⁶

Bazen de tefsir eden âyet tefsir edilenle ayrı ayrı sûrelerde bulunabilir. Meselâ: Fâtiha sûresinin 4. âyeti olan (*Din gününün sahibi*) nin açıklanışını İnfitâr sûresinin 17-19. âyetlerinde bulmaktayız.

(Din gününün ne olduğunu sen nereden bilirsin? Evet, din gününün ne olduğunu nereden bileceksin? O gün, kimsenin kimseye hiçbir fayda sağlamayacağı bir gündür. O gün buyruk, yalnız Allah'ındır.)

Bu kısa açıklamayı yaptıktan sonra asıl konumuza dönebiliriz. *Tibyân Tefsiri*'nde çok sayıda âyetin başka âyetlerle tefsir edildiğine şahit olmaktayız. Bunlar bazen âyetin manasını tasdik ve te'yid için, bazen de mücmel ve müphemî tebyîn ve tafsîl için bu yönteme başvurulur.

Örneğin "Meleklerle, «Âdem'e secde edin» demiştik, İblis müstesna hepsi secde ettiler, o ise kaçındı, büyüklük tasladı ve inkar edenlerden oldu"³⁷ meâlindeki âyetin tefsirinde, müfessirlerin kendilerine hitap olunan melekler hakkında ihtilaf ettiklerini bildiren Ayıntâbî, bazı müfessirlerin, onların yeryüzünde sakin olan melekler olduğu rivâyetini naklettikten sonra "Lakin esahh olan, "İblis müstesna hepsi secde ettiler" delaletiyle melaikenin cemi idi" diyerek secde etmesi gereken meleklerin yeryüzünde sakin olanlar değil, bütün melekler olduğunu bildirmiştir. Böylece " " kelimesini " " delaletiyle tebyîn etmiştir.³⁸

³⁵ ez-Zerkeşî, Bedreddîn Muhammed b. Abdillâh, *el-Burhân fi Ulûmi'l-Kur'ân* (thk. Muhammed Ebu'l-Fazl İbrahim), Kahire 1391/1972, II, 186.

³⁶ ez-Zerkeşî, *el-Burhân*, II, 186.

³⁷ el-Bakara 2/34.

³⁸ *Tibyân*, I, 47.

Tibyân Tefsiri'nde âyetin âyetle tefsirine bir başka örnek de "Onlar, gaybe inanırlar, namazı kılarlar, kendilerine verdiğimiz rızıktan yerli yerince sarf ederler."³⁹ meâlindeki âyetin tefsiridir. Ayıntâbî bu âyeti tefsir ederken îmân ve İslâm'ın ayrı ayrı şeyler olduğunu, îmânın hakikatinin kalp ile tasdik dil ile ikrar ve rükünleri ile amel etmek olduğunu söyler. İslâm'ın ise boyun eğmek ve teslim olmak anlamına geldiğini, her îmânda İslâm bulunduğunu fakat tasdik bulunmadığı müddetçe her İslâm'da îmân bulunmadığını ⁴⁰ (Bedeviler:

«İnandık» dediler, de ki: «İnanmadınız ama İslâm olduk deyin; inanç henüz gönüllerinize yerleşmedi.) âyetinin delaletiyle açıklama yoluna gitmiştir.⁴¹ Böylece îmân ve İslâm'ın farklı şeyler olduğunu, başka bir sûredeki âyeti delil getirerek açıklamıştır.

Konuyla alakalı diğer bir örnek ise Fâtiha sûresinin (gazaba uğrayanların, ya da sapıtanların yoluna değil.) şeklindeki 7. âyetinin tefsirinde ⁴² (Allah kime lanet ve gazab ederse)

âyetini delil getirerek "lanet ve hızlanla üzerlerine gazap edip İslâm'ı terk edenlerin tarikine değil ki onlar Yahûdilerdir" diyerek âyeti yine başka bir âyetle tefsir etmiştir. Yine aynı âyetteki ⁴³ kelimesini de

⁴³ âyetinin delaletiyle, onların "mütetâbiâtı hevâ ile hüdâdan azmışların tarikine değil ki onlar nasârâdır" diyerek âyette umûmi manada olan ⁴⁴ ve kelimelerini açıklayan hususi mananın Yahûdi ve Hıristiyanlar olduğunu bildiren âyetleri delil olarak nakleder. Taberî de aynı âyetleri delil getirerek Yahûdiler için Mâide sûresi 60. âyeti, Hıristiyanlar için ise aynı sûrenin 77. âyetini delil olarak nakleder.⁴⁴ Ayıntâbî tefsirin devamında

(Gerçeğin dışında sadece sapıklık vardır. Öyleyse nasıl olup da

³⁹ el-Bakara 2/3.

⁴⁰ el-Hucurât 49/14.

⁴¹ *Tibyân*, I, 27.

⁴² el-Mâide 5/60.

⁴³ el-Mâide 5/77.

⁴⁴ et-Taberî, Muhammed b. Cerîr, *Câmiü'l-beyân an te'vîli ayi'l-Kur'an* (nşr. Muhammed Mahmud el-Halebî), Kahire 1388/1968, I, 79.

döndürülüyorsunuz?)⁴⁵ âyetini delil getirmek sûretiyle amellerine kasten halel getiren fâsikların da "mağdubun aleyh" olduğunu söyler.⁴⁶

(Size ne oluyor

ki, Allah size darda kalmanızın dışında, haram olanları genişçe anlatmışken adının üzerine anıldığı şeyden yemiyorsunuz?)⁴⁷ âyetinde haram kılınanların neler olduğu bildirilmemiştir. Ayıntâbî bu âyeti tefsir ederken âyetteki "haram kılınanlar" mücmel lafzını başka bir sûredeki ⁴⁸ âyetini delil getirmek sûretiyle beyân etmiştir.⁴⁹

Konuyla ilgili sunacağımız son örnek Bakara sûresi 228. âyetteki

(Erkeklerin onlar üzerine derecesi vardır.) kısmının tefsirinde erkeğin kadının üzerine ziyadeliğinin şeref ve fazilet yönünden olduğunu söyleyen Ayıntâbî, buna delil olarak (Allah'ın kimini kimine üstün kılmasından ötürü ve erkeklerin, mallarından sarf etmelerinden dolayı erkekler kadınlar üzerine hakimdirler)⁵⁰ âyetini gösterir.⁵¹ Böylelikle âyetteki müphem lafzını başka bir âyeti delil getirmek sûretiyle açıklamıştır.

2. Kurân'ın Sünnet ile Tefsiri

Kur'ân'ı anlamak için ashâbın başvurduğu ikinci kaynak Hazreti Peygamber (s.a.) idi.⁵² O Kur'ân'ı insanlar arasında en iyi bilendir. Kur'ân onu tebliğ ve tebyin ile vazifelendirmiştir.

(Ey Resûl! Rabbinden sana indirileni tebliğ et. Eğer bunu yapmazsan O'nun

⁴⁵ Yunus 10/32.

⁴⁶ Tibyân, I, 22.

⁴⁷ el-En'am 6/119.

⁴⁸ el-Mâide 5/3.

⁴⁹ Tibyân, II, 40.

⁵⁰ en-Nisâ 4/34.

⁵¹ Tibyân, I, 175.

⁵² ez-Zerkeşî, el-Bürhân, II, 156.

elçiliğini yapmamış olursun. Allah seni insanlardan koruyacaktır.)⁵³ İşte bu âyet-i kerime tebliğin Peygamberlik vazifesinin esası olduğunu beyân etmektedir. Yüce Allah yine başka bir âyette : (Sana öğüt

*verici Kur'ân'ı gönderdik ki insanlara ne indirildiğini beyân edesin, onlar da düşünsünler)*⁵⁴ buyurarak Kur'ân'ı tefsir ve beyân vazifesini Hz. Peygamber'e veriyordu. İbn Teymiyye bu âyet hakkında "Hz. Peygamber ashâbına Kur'ân'ın lafızlarını nasıl açıkladıysa mânâlarını da açıklamıştır. Bu âyet hem lafzın hem mânânın açıklanmasını içine alır."⁵⁵ demiştir.

Ayıntâbî de tefsirinde Kur'ân'ın sünnetle tefsirine gereken önemi göstermiş, âyetleri tefsir ederken sık sık Hz. Peygamber'den gelen hadislerden yararlanmış, onun yaptığı tefsiri kendisine rehber edinmiştir.

a. Âyetlerin Tefsirinde Hadislerden Yararlanması

Ayıntâbî, (İyi bilin ki, Allah'ın dostlarına korku
*yoktur, onlar üzülmeceklerdir.)*⁵⁶ âyetinin tefsirinde kavramını Hz.
Peygamber'den nakledilen birkaç hadisle açıklama yoluna gider. Rivayet edildiğine göre Peygamberimiz'e evliyaullahın kim olduğu soruldu. Buyurdular ki: "Onlar görüldüklerinde Allahu Teâlâ hatırlanır". Yine Hz. Peygamber'den (s.a.) rivayet edilen "Allahu Teâlâ dedi ki: Kullarımdan evliyam olan o kimselerdir ki onlar benim zikrimle zikr olunur ben de onların zikriyle zikr olunurum" kutsî hadisini naklederek ayetin hadisle tefsirine güzel bir örnek vermiştir.⁵⁷

Ayetlerin tefsirinde hadislerden yararlanmasına dair diğer bir örnek

(Kendilerine hatırlatılanı unuttuklarında, onlara her şeyin
*kapısını açtık)*⁵⁸ mealindeki ayetin tefsiri ile ilgilidir. Ayıntâbî bu âyetin tefsirini yaparken "Peygamberimiz (s.a.) buyurdular ki: "Görmez misin ki Allahu Teâlâ bir kulunun isteyip dilediği şeyi verir. O kul ise masiyeti üzerine ısrarcı olur. Bil ki o

⁵³ el-Mâide 5/67.

⁵⁴ en-Nahl 16/44.

⁵⁵ İbn Teymiyye, Ahmed, *Tefsir Usûlü* (trc. Güzel, Cemal), Tevhid Yayınları, İstanbul 1996, 26.

⁵⁶ Yunus 10/62.

⁵⁷ *Tibyân*, II, 230.

⁵⁸ el-En'âm 6/44.

verilen şey ona istidrac olur” dedikten sonra âyetini okudu” hadisini naklederek Hazreti Peygamber’in tefsirine muvâfık bir tefsir yapmıştır.⁵⁹

Konuyla ilgili vereceğimiz bir başka örnek ise Fâtiha sûresi (Kendilerine nimet verdiğin kimselerin yoluna.) şeklindeki 6. âyetin tefsiriyle alakalıdır. Bu âyette kendilerine nimet verilenler açıklanmamıştır. Ayıntâbî Hz. Peygamber’den rivâyet edilen “Kendilerine nimet verilenler sıddıklar şehitler ve nebilerdir” hadisine binaen âyeti “Ki ol enbiya ve sıddîkinden ve şühedâ ve salihinden inâm ettiğin dostların tarikidir” şeklinde tefsir ederek âyetin hadisle tefsirine güzel bir örnek vermiştir.⁶⁰

Ayıntâbî,⁶¹ âyetini tefsir ederken kelimesiyle ilgili “İhsan ile emreder ki ol Peygamberimiz’in (s.a.) kavli şerifi mucibince Allahu Teâlâ’ya ibadettir. Keennehu onu görürsün. Eğer sen onu görmezsen o seni görür” diyerek kelimesini Peygamberimiz’den rivâyet edilen “İhsan kendisini görüyormuş gibi Allah’a kulluk etmendir, her ne kadar sen onu görmesen de O seni görmektedir.”⁶² hadis-i şerifiyle açıklamaktadır.⁶³

b. Hadisleri Naklettiği Kaynakları Göstermemesi

Ayıntâbî çoğu kere hadisleri kaynak göstermeden hadis kitaplarından ve tefsirlerden nakletmiştir. Bu durum hadislerin tahricini ve tahlilini oldukça zorlaştırmaktadır. *Tibyân Tefsiri*’nde bir defa İmam Buhârî, bir defa Sünen-ü İbn Mâce, bir kaç defa da Ezkar-ı Nevevî kaynak olarak zikredilmektedir. Hadislerin ekserisi Begavî’nin *Meâlimü’t-Tenzil* adlı tefsirinden senetler hazfedilerek aktarılmaktadır. Bununla birlikte değişik hadis mecmualarından isim vermeden nakillerde bulunur.

⁵⁹ *Tibyân*, II, 15.

⁶⁰ *Tibyân*, I, 20.

⁶¹ en-Nahl 16/90.

⁶² Buhârî, Ebu Abdullah Muhammed b. İsmail, *el-Câmiu’s-sahîh*, İstanbul 1979, “İmân”, 37; Müslim, Ebu’l-Huseyn b. El-Haccac, *Sahih-ü Müslim* (thk. Muhammed Fuat Abdülbaki), Dâru İhyai’l-Kütübi’l-Arabiyye, 1374-5/1955-6, “İmân”, 5.

⁶³ *Tibyân*, II, 386.

Konuyla ilgili örneklere geçecek olursak, Ayıntâbî, "Onlara bir musibet geldiğinde:«Biz Allah'ınız ve elbette O'na döneceğiz» derler"⁶⁴ âyetinin tefsirini yaparken sabır hakkında Ebu Hüreyre'nin Hazreti Peygamber'den rivâyet ettiği bir hadisi nakleder. Ebu Hüreyre'den (r.a.) şöyle rivâyet edilmiştir:"Mü'min erkek ve kadının canına, çocuğuna ve malına sürekli bela iner de böylece günahsız olarak Allah'a varır".⁶⁵ Bu hadisi Tirmizî rivâyet etmiş ve hadis hasen-sahih demiştir. Ancak Ayıntâbî bu hadisi naklederken herhangi bir kaynak belirtmemiştir.⁶⁶

Diğer bir örnek ise şudur: Ayıntâbî, "...sabreden, dürüst olan, huzurda boyun büken, hayra harcayan ve seher vaktinde Allah'tan bağış dileyenler içindir"⁶⁷ meâlindeki âyetin tefsirinde Hz. Peygamber'den rivâyet edilen " Allahu Teâlâ'nın emri her gecenin üçte biri kaldığında yeryüzüne iner ve 'Ben sizin melikinizim, bana duâ edin duânıza icâbet edeyim. Kim benden bir şey isterse ona veririm, kim de benden bağışlanmasını dilerse onu bağışlarım' der" hadisini nakleder.⁶⁸ Bu hadis kaynak gösterilmeksizin *Meâlimü't-tenzîl*'den nakledilmiştir.⁶⁹

"Dizi dizi Rabbine sunulduklarında onlara: «And olsun ki, sizi ilk defa yarattığımız gibi bize geldiniz. Sizi bir yere toplamak için söz vermediğimizi iddia etmişsiniz değil mi?» denir"⁷⁰âyetinin tefsiriyle ilgili

:

hadisini nakleden Ayıntâbî, bu hadisi nerden naklettiğini bildirmemiştir.⁷¹ Ancak diğer hadisler gibi bu hadis de Begavî'den alınmıştır.⁷²

⁶⁴ el-Bakara 2/156.

⁶⁵ Tirmizî, Muhammed b. İsa, *el-Câmiu's-Sahîh*, thk. Ahmet Muhammed Şâkir, Kahire 1962, "Zühd", 45 (2510).

⁶⁶ *Tibyân*, I, 112.

⁶⁷ Âl-i İmrân, 3/17.

⁶⁸ *Tibyân*, I, 239.

⁶⁹ Begavî, *Meâlimü't-tenzîl*, I, 285.

⁷⁰ el-Kehf 18/48.

⁷¹ *Tibyân*, III, 21.

⁷² Begavî, *Meâlimü't-tenzîl*, III, 165.

c. Hadislerin Senetlerini Hazfetmesi

İlk dönem tefsirlerinde isnat zincirlerine büyük önem verilirken, bütün hadislerin kayda geçirilmesi nedeniyle günümüz tefsirlerinde buna gerek kalmamıştır. *Tibyân Tefsiri*'nde de hadisler genelde senetleri hazfedilerek bazen doğrudan Hazreti Peygamber'e dayandırılır bazen de sadece ilk ravinin adı zikredilir. Bununla tefsirin muhtasar olması amaçlanmıştır. Bu şekilde senetlerin hazfedilmesi birçok tefsirde izlenen bir yoldur.

Ayıntâbî, "*Oysa Allah alışverişi helal, faizi haram kıldı*"⁷³ şeklindeki âyetin tefsirinde Hz. Peygamber'den rivâyet edilen meşhur ribâ hadisine yer verir:

"

"

(Altını altınla, gümüşü gümüşle, buğdayı buğdayla, arpayı arpayla, hurmayı hurmayla, tuzu tuzla fazlasını talep ederek veresiye satmayın. Altını gümüşle, gümüşü altınla, buğdayı arpayla, arpayı buğdayla, hurmayı tuz, tuzu hurmayla dilediğiniz gibi satın. İkiside bir cins olduğu takdirde kim artırır veya artırılmasını talep ederse ribâyâ girmiştir. Bu işte alan da veren de birdir.)⁷⁴

Ayıntâbî bu hadisi rivâyet eden ravileri hafz ederek hadisi doğrudan Hz. Peygamber'in ağzından verir.⁷⁵ Oysa Ayıntâbî bu hadisi Begavî'den almıştır. Begavî'de hadisin tariki şöyledir⁷⁶:

Hadislerin senetlerini hazfettiğine dair bir başka örnek de şudur: "*Onlara bir musibet geldiğinde: «Biz Allah'ınız ve elbette O'na döneceğiz» derler*"⁷⁷ âyetinin tefsiri yapılırken Müslim'in Ebu Yahya Süheyb b. Sinan'dan (r.a.) rivâyet ettiği "Mü'minin haline şaşarım. Zira işinin hepsi kendisi için hayırdır. Bu yalnız mü'mine hastır. Kendine bir hayır isabet etse şükreder ve o ona hayır olur. Kendine bir musibet isabet etse sabreder ve bu onun hayırına olur" hadisini nakleder. Bu hadisi

⁷³ el-Bakara 2/275.

⁷⁴ Müslim, "Müsâkât", 82.

⁷⁵ *Tibyân*, I, 221.

⁷⁶ Begavî, *Meâlimü't-tenzîl*, I, 262.

⁷⁷ el-Bakara 2/156.

nakledeken "Peygamberimiz aleyhisselâm ıder" diyerek Hz. Peygamber'den nakledeer.⁷⁸

Son olarak, Bismelenin Fâtiha'dan bir âyet olup olmadığı konusu incelenirken Hazreti Peygamber'den (s.a.) :

(Peygamberimiz (s.a.) buyurdular ki:"Besmeleyle başlamayan her önemli işin sonu ebterdir/kesiktir.") hadisi nakledilir.⁷⁹ Ayıntâbî bu hadisi nereden aldığı ve kimlerin naklettiği ile ilgili bir bilgi vermemiştir.

d. Âyet ve Sûrelerin Faziletine Dair Rivâyetleri Begavî ve Beyzâvî'den Nakletmesi

Muteber hadis mecmualarında belirli sûre ve âyetlerin fazileti ile ilgili Hz. Peygamber'den rivâyet edilen senet ve metin yönünden sahih kabul edilen sınırlı sayıda hadis mevcuttur. Belirli sûre ve âyetlerin fazileti ile ilgili nakledilen hadislerin çoğunun mevzu olduğu bildirilmiştir.⁸⁰ Sa'lebî (ö. 427/1036) ve talebesi Vâhidî (ö. 468/1076) ile tefsire girmeye başlayan muayyen sûre ve âyetlerin faziletiyle ilgili hadislere çoğu müfessir tefsirinde yer vermiş, bunlardan müstağni kalamamıştır. Ayıntâbî de muayyen âyet ve sûrelerin faziletine dair hadislerin bazılarını Begavî'nin, bazılarını da Beyzâvî'nin tefsirinden nakletmek suretiyle bunlara tefsirinde yer vermiştir.

Fâtiha sûresinin faziletine dair Huzeyfetü'l-Yemânî'den rivâyet edilen

" "

(Allah bir kavmin üzerine azap gönderir. Çocuklardan biri Kitap'taki "Elhamdülillâhi Rabbi'l-âlemin" âyetini okur. Allahu Teâlâ bunu işitir ve kırk yıl onların üzerinden azâbı kaldırır.) hadis Beyzâvî'nin tefsirinde yer alır. Bu hadisi Ayıntâbî de aynen nakledeer.⁸¹

⁷⁸ *Tibyân*, I, 112.

⁷⁹ *Tibyân*, I, 8.

⁸⁰ Kandemir, M. Yaşar, *Mevzû Hadisler: Menşei Tanıma Yolları Tenkidi*, Ankara 1987, s. 171; Yıldırım, Enbiya, *Hadis Problemleri*, İstanbul 1996, s. 148.

⁸¹ *Tibyân*, I, 23.

Ayıntâbî, Mülk sûresinin faziletine dair Hazreti Peygamber'den şu hadisi nakleder⁸²:

(Peygamber (s.a.) buyurdular ki: "Kur'ân'da otuz âyetlik bir sûre kıyamet gününde bir adama şefa'at etti. Neticede Cehennem'den çıkarılıp Cennet'e sokuldu. O sûre 'Tebârekellezî biyedihî'l-mülk' sûresidir.)

Ayıntâbî bu hadisi Begavî'den nakleder.⁸³ Aynı hadisi Tirmizî küçük farklarla Ebu Hüreyre'den nakleder ve "hadis hasendir" der.⁸⁴ Hadis değişik hadis mecmualarında da yer almaktadır.⁸⁵

Konuyla ilgili diğer bir örnek ise Duhân sûresinin faziletiyle ilgilidir. Ayıntâbî bu sûrenin fazileti ile ilgili iki tane hadis nakleder. Bunların biri Begavî'den, diğeri de Beyzâvî'dendir. " Kim herhangi bir gecede Duhân sûresini okursa sabaha kadar yetmiş bin melek onun için istiğfar eder"⁸⁶ hadisini Begavî'den nakleder. Begavî bu hadisi Ebu Seleme-Ebu Hüreyre tarikiyle rivâyet eder.⁸⁷ Ayıntâbî'nin Duhân sûresinin fazileti hakkında naklettiği diğer hadis şudur: " Kim Cuma gecesi Duhân sûresini okursa bütün günahları bağışlanmış olduğu halde sabaha erişir"⁸⁸. Ayıntâbî bu hadisi ise Beyzâvî'den nakleder.⁸⁹ Tirmizî Sünen'ine aldığı bu iki hadisin de garib olduğunu zira ravileri arasında hadiste zayıf olan kişiler bulunduğunu söyler.⁹⁰

Haşr sûresinin faziletine dair Ma'kûl b. Yesâr'dan rivâyet edildiğine göre Peygamberimiz (s.a.) şöyle buyurmuştur: " Kim sabahleyin üç defa Eûzü billahi's-sem'î'l-alîmi mine's-şeytânirracim, der sonra Haşr sûresinin sonundaki üç âyeti okursa, Allah kendisine yetmiş bin melek müvekkel kılar. Bunlar akşama değin o kişiye dua ve istiğfar ederler. O gün vefat ederse şehit olur; aynı âyetleri akşam

⁸² *Tibyân*, IV, 272.

⁸³ Begavî, *Meâlimü't-tenzîl*, IV, 373.

⁸⁴ Tirmizî, "Fezailü'l-Kur'ân", 8 (3052).

⁸⁵ Meselâ bk. Ebû Davut, Süleyman b. es-Sicistani, *Sünen*, "Salat", 322; İbn Mâce, Ebû Abdullah el-Kazvini, *Sünen* (nşr. Muhammed Fuat Abdülbaki), Mısır 1953, "Edep", 52.

⁸⁶ *Tibyân*, IV, 125.

⁸⁷ Begavî, *Meâlimü't-tenzîl*, IV, 156.

⁸⁸ *Tibyân*, IV, 125.

⁸⁹ Beyzâvî, *Envâru't-tenzîl*, II, 385.

⁹⁰ Tirmizî, "Fezailü'l-Kur'ân", 7.

okuyan kimsede bu minval üzere olur.⁹¹ Ayıntâbî bu hadisi de Beyzâvî'den nakleder.⁹² Tirmizî bu hadisin "hasen-garip" olduğunu söyler.⁹³

Zilzâl, Kâfirun ve İhlâs sûrelerinin faziletine dair Enes b. Malik'ten nakledilen hadiste: "Kim İzâzülzilet sûresini okursa bu Kur'ân'ın yarısına denktir; kim Kafirûn sûresini okursa bu Kur'ân'ın dörtte birine denktir; kim de İhlâs sûresini okursa bu da Kur'ân'ın üçte birine denktir".⁹⁴ Bu hadis Beyzâvî'de de yer almaktadır.⁹⁵ Tirmizî bu hadisin garip olduğunu ve yalnızca Hasan b. Selm rivâyetinden bilindiğini söyler.⁹⁶

3. Kur'ân'ın Sahâbe ve Tâbiûn Sözleriyle Tefsiri

Hız. Peygamber'den sonra tefsir sahasında en mühim rolü sahâbe üstlenmiştir. Hız. Peygamber'e olan sarsılmaz îmânları, âyetlerin nüzûlüne şahit olmaları, kiminin bizzat vahiy katipliği yapması, anlamadıkları konuları Hız. Peygamber'e sormaları ve onun âyetleri tefsir edişini ilk kaynaktan almaları gibi daha pek çok husus sebebiyle sahâbe, Kur'ân'ı tefsir edecek kimse için vazgeçilmez bir kaynak olmuştur. Mesela İbn Mes'ud, ilâhî vahiy, bizzat onu alan ve telâffuz eden Hız. Peygamber'den öğrenmiştir. Bunun içindir ki o, Kur'ân'ı en iyi bilen, en mükemmel ezberleyen zatlardan idi. Herkes onun bu husustaki bilgisini ve kabiliyetini takdir ederdi; ashâbın hepsi, onun Kur'ân'a olan vukûfiyetini ve bundaki üstünlüğünü kabul ederlerdi.⁹⁷ Hatta İbn Mes'ud "Allah'a yemin ederim ki Kur'an'dan hangi âyet nazil olmuşsa ben onun nerede ve kimin hakkında nazil olduğunu bilirim" derdi. İbn Abbas ise Hız. Peygamberin "Allahım! Onu dinde fakih/derin anlayışlı kıl ve ona te'vili öğret" duasına mahzar olmuş,⁹⁸ ayrıca sahabe tarafından "Tercümânu'l-Kur'ân" lakabıyla anılmıştır.⁹⁹

⁹¹ *Tibyân*, IV, 238.

⁹² Beyzâvî, *Envâru't-tenzîl*, II, 484.

⁹³ Tirmizî, "Fezailü'l-Kur'ân", 21.

⁹⁴ *Tibyân*, IV, 366.

⁹⁵ Beyzâvî, *Envâru't-tenzîl*, II, 614.

⁹⁶ Tirmizî, "Fezailü'l-Kur'ân", 9.

⁹⁷ Buhâri, "Fezâilü Ashâbi'n-Nebi", 37.

⁹⁸ Buhâri, "Fezâilü Ashâbi'n-Nebi", 24.

⁹⁹ ez-Zehebi, *Tezkiretü'l-huffâz*, I, 40; İbn Hacer, Ahmed b. Ali b. Muhammed el-Askalânî, *el-İsâbe fi temyîzi's-sahâbe*, Kahire 1328, II, 330-334; İbn Atiyye, Ebi Muhammed Abdülhak b. Galib el-

Tâbiûna gelince onlar her ne kadar Hz. Peygamber'i görememişlerse de onu gören, onunla birlikte yaşayan sahâbe tarafından yetiştirilmiş, Hz. Peygamber devrindeki olayları bizzat onlardan dinlemişlerdir. Bu bakımdan usul âlimleri sahâbe ve tâbiûnden gelen haberlere itimat edilmesini zaruri kılmış, müfessirin onlardan gelen haberlere yer vermesini rivâyet tefsirinin esasları arasında saymışlardır.¹⁰⁰

Ayıntâbî de tefsirinde sahâbe ve tâbiûndan gelen rivâyetlere gereken ehemmiyeti vermiş, âyetleri tefsir ederken sahâbe ve tâbiûn sözlerini kendine dayanak kabul etmiş, sık sık onların görüşlerinden faydalanmıştır. Bu hususta takip ettiği metot şöyledir.

a. Âyetleri Sahâbe ve Tâbiûn Rivâyetlerine Uygun Tefsir Etmesi

Tibyân Tefsiri'nde kendisinden en fazla rivâyet nakledilen İbn Abbas ve İbn Mes'ud'dur. Tâbiûndan ise Mücahid, Katâde gibi tefsirde otorite şahsiyetlerden çok sayıda rivâyet nakledilir.

Örneğin

"Evlere girdiğiniz

zaman, kendinize ehlinize Allah katından bereket, esenlik ve güzellik dileyerek selam verin."¹⁰¹ meâlindeki âyetin tefsirinde Ayıntâbî, İbn Abbas'tan naklettiği rivâyette " " ten maksadın câmiler olduğunu ve câmiye girildiğinde

(Selâm üzerimize ve Allah'ın salih kullarının üzerine olsun.) denilmesi gerektiği rivâyetini nakleder.¹⁰²Onun Begavî'nin *Meâlimü't-tenzîl*'inden naklettiği bu rivâyet şöyledir¹⁰³:

:

(Amr b. Dînâr'dan rivâyet edildiğine göre o şöyle demiştir: "Mescide girdiğinizde selâm üzerimize ve Allah'ın salih kullarının üzerine olsun" de.)

Âyetleri sahâbe rivâyetlerine uygun tefsir ettiğine dair vereceğimiz diğer bir örnek ise

"İnsanlar arasında,

Endelüsî, *el-Muharrerü'l-vecîz fi tefsîri'l-Kitâbi'l-Azîz* (thk. Abdüsselam Abdüşşâfi Muhammed), Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut 1422/2001, I, 41.

¹⁰⁰ ez-Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, I, 152.

¹⁰¹ en-Nûr 24/61.

¹⁰² *Tibyân*, III, 187.

¹⁰³ Begavî, *Meâlimü't-tenzîl*, III, 359.

bir bilgisi olmadığı halde Allah yolundan saptırmak için gerçeği boş sözlerle değişenler...¹⁰⁴ meâlindeki âyetin tefsiri ile ilgilidir. Ayıntâbî, âyette geçen terkibi ile ilgili olarak İbn Mesud'a bu âyetin sorulduğunu ve onun da yemin edip buna (şarkı) manası verdiğini nakleder.¹⁰⁵

Konuyla alakalı diğer bir örnek ise "Allah'ın ipine toptan sarılın, ayrılmayın..."¹⁰⁶ şeklindeki âyette geçen "hablullah" terkibi ile ilgilidir. Ayıntâbî "hablullah"tan maksadın "cemaat" olduğunu İbn Mesud'dan gelen bir rivâyetle açıklar.¹⁰⁷ Ayıntâbî bu rivâyeti Beyzâvî'nin *Envâru't-tenzîl* adlı tefsirinden aktarır. *Envâru't-tenzîl*'de bu rivâyet şöyledir¹⁰⁸:

:
(İbn Mes'ud o cemaattir dedi. İslâm dinidir denildi. Ya da Hz. Peygamberin "Kur'ân Allah'ın sağlam ipidir" sözündeki gibi Allah'ın kitabıdır.)

Ayıntâbî, (O gün, herkesin kendi derdine düşüp çabalayacağı ve herkesin işlediğinin haksızlığa uğratılmadan kendisine ödeneceği bir gündür)¹⁰⁹ âyetinin tefsirini yaparken İbn Abbas'tan şu rivâyeti nakleder:

"Kıyamet gününde insanlar arasında husumet olmaz ancak beden ve ruh arasında husumet olur. Ruh bedene husumet ederek der ki: "Ya Rabbi! Benim elim yoktu ki onunla tutaydım, ayağım yoktu ki onunla yürüyeydim ve gözüm yoktu ki onunla göreydim. Beden derki: " Ya rabbi! Beni odun gibi yarattın. Benim hiçbir uzvum hareket etmeye ve bir şey yapmaya kâdir değildi. Ne zaman ki ruh bana geldi, onunla dilim konuştu, gözüm gördü, elim tuttu ve ayağım yürüdü. Bunun üzerine Allahu Teâlâ ruh ve bedene dedi ki: "Sizin misaliniz kör ve kötürüm gibidir. İki bir meyve bahçesine girdiler; kör meyveyi göremez, kötürüm meyveye ulaşamazdı. Kör kötürümü omzuna aldı, kötürüm meyveden dilediği kadar düşürdü ve sonunda bu meyveleri ikisi birlikte paylaştı. İşte ruhla beden misali de bunun gibidir ki işledikleri günahlardan dolayı ikisi birlikte azaba duçar olurlar."¹¹⁰

b. Sahâbe ve Tâbiûndan Gelen Rivâyetlerin Kaynağını Belirtmemesi

¹⁰⁴ Lokman 31/6.

¹⁰⁵ *Tibyân*, III, 318.

¹⁰⁶ Âl-i İmrân 3/10.

¹⁰⁷ *Tibyân*, I, 27.

¹⁰⁸ Beyzâvî, *Envâru't-tenzîl*, I, 18.

¹⁰⁹ en-Nahl 16/11.

¹¹⁰ *Tibyân*, II, 392.

Ayıntâbî sahâbe ve tâbiûndan gelen rivâyetlerin tefsirine aktarımında hiçbir kaynak belirtmez. Ancak çoğu konuda olduğu gibi burada da yegane kaynağı Begavî'nin tefsiridir. *Meâlimü't-tenzîl*, *Tibyân* ile birlikte okunduğunda bu durum apaçık ortaya çıkar. Aşağıda vereceğimiz misallerde bunu görmek mümkündür.

Meselâ "And olsun ki, Lokman'a, Allah'a şükretmesi için hikmet verdik. Şükreden kimse ancak kendisi için şükretmiş olur"¹¹¹ âyetinin tefsirinde Ayıntâbî " Biz Lokman'a akıl ilim amel ve umûrda isabet verdik... denildi ki o Davut aleyhisselâm'ın kardeşi ve halası oğlu Âzer evladındandır... cumhur dedi ki o hakîm idi nebi değildi"¹¹² diye devam eden yaklaşık bir sayfa nakilde bulunur. Kaynak belirtmeksizin naklettiği bu rivâyetler Begavî ve Beyzâvî'den harmanlanmak sûretiyle aktarılır. *Meâlimü't-tenzîl*'in metni şöyledir¹¹³:

:

:

:

(Yâni akıl, ilim, amel ve umûrda isabet. Muhammed b. İshak dedi ki: "O Lokman b. Nâûr b. Nâhûr b. Târuh'dur. O Âzer'dir". Vehb de: "O Eyyub'un (a.s.) kardeşi oğludur" dedi. Mükatil ise Lokman'ın Eyyub'un halası oğlu olduğunu söyledi.)

Envâru't-tenzîl'in metni ise aynen şöyledir¹¹⁴:

(Davut (a.s.) devrine kadar yaşadı ve ondan ilim aldı. Davut (a.s.) peygamber olarak gönderilmeden önce fetvâ veriyordu. Cumhur onun nebi değil hakîm olduğu görüşündedir.)

Görüldüğü gibi Ayıntâbî âyetin manasını Begavî'den ve kaynak zikretmeden nakleder.

Ayıntâbî, "Rabbinin yoluna, hikmetle, güzel öğütle çağır; onlarla en güzel şekilde tartış..."¹¹⁵âyetini "Ya Muhammed! Nâsı Rabbi celleşânühünün sebiline yani din-i İslâm'a davet et makâle-i muhkeme (sağlam bir sözle) ile ki ol bir delildir ki hakkı izah ider ve onunla şüphe gider" şeklinde tefsir eder Ayıntâbî'nin tefsirinde yer verdiği bu bilgi mana olarak Beyzâvî'ye aittir. *Envâru't-tenzîl*'deki metin

¹¹¹ Lokman 31/12.

¹¹² *Tibyân*, III, 318.

¹¹³ Begavî, *Meâlimü't-tenzîl*, III, 490.

¹¹⁴ Beyzâvî, *Envâru't-tenzîl*, II, 228.

¹¹⁵ en-Nahl 16/125.

şöyledir:¹¹⁶

(Sağlam bir sözle İslâm'a

çağır. O söz ki Hakkı îzâh eder ve onunla şüpheler giderilir.) Ayıntâbî âyetin tefsirinin devamında "Ve dahi mev'ize-i hasene ile ki o mevâiz-i Kur'ân'dır. Veya terğîb ve terhîble Allahu Teâlâ'ya davettir" diyerek kaynak belirtmeksizin Begavî'den nakilde bulunur. Begavî'nin metni ise şöyledir¹¹⁷:

(Mev'ize-i hasene terğîb ve terhîble Allahu Teâlâ'ya davettir.)

c. Nakillerde Kısaltmalar Yapması ve Senetleri Hazfetmesi

Ayıntâbî hadislerin naklinde olduğu gibi Sahâbe ve tâbiûndan gelen rivâyetlerin tefsirine aktarımında da selefin yolunu tutarak senetleri uzun uzadıya zikretmez. Örneklerde göreceğimiz gibi rivâyetleri naklederken bazen "denildi ki", "rivâyet olundu ki", "müfessirîn ider" gibi meçhul sigayla zikreder, bazen de "İbn Abbas ider", "İbn Mesud ider", "Katade, Mücahid ider" gibi ilk ravinin adını vererek nakillerde bulunur. Bazen rivâyetin tamamını naklederken bazen de gerekli gördüğü kısmın nakliyle yetinir. Örneklerde bütün bunları görmek mümkündür.

Meselâ Hûd sûresi 40. âyette "...pek az kimse onunla beraber inanmıştı..." meâlindeki âyetin tefsirinde gemiye binenlerin 80 kişi olduğu ve bunların yarısının erkek yarısının da kadın olduğu rivâyetine yer veren Ayıntâbî, bu rivâyeti kaynak belirtmeksizin Begavî'den nakleder.¹¹⁸ Gemiye binenlerin 80 kişi olduğu Katade, İbn Cüreyc ve Muhammed b. Ka'b el-Kurazi'den, yarısının erkek yarısının da kadın olduğunu bildiren rivâyet de Mukâtil'dendir. Ayıntâbî çoğu yerde olduğu gibi burada da rivâyetin kaynağını ve ravileri zikretmemiş, senetleri hazfederek rivâyeti meçhul bir sigayla nakletmiştir. *Meâlimü't-tenzîl*'de rivâyet şu şekildedir¹¹⁹:

(Gemiye binenlerin sayısında ihtilâf edildi. Katade, İbn Cüreyc ve Muhammed b. Ka'b el-Kurezi "Gemiye binenler yalnızca 80 kişiydi" dedi. Nûh, karısı, üç oğlu Sâm, Yâfes, Hâm ve onların karıları. Mukatil de "Kadın ve erkek 72 kişiydiler" dedi.)

¹¹⁶ Beyzâvî, *Envâru't-tenzîl*, I, 561.

¹¹⁷ Begavî, *Meâlimü't-tenzîl*, III, 90.

¹¹⁸ *Tibyân*, II, 251.

¹¹⁹ Begavî, *Meâlimü't-tenzîl*, II, 284.

Ayıntâbî, Lokman sûresi "İnsanlar arasında, bir bilgisi olmadığı halde Allah yolundan saptırmak için gerçeği boş sözlerle değişenler ve Allah yolunu alaya alanlar vardır. İşte alçaltıcı azap bunlar içindir" meâlindeki 6. âyetle ilgili olarak "Denildi ki İbn Mes'ud'a (r.a.) işbu âyetten soruldu da oda yemin edip o "gınâ"dır dedi. Denildi ki gınâ kalpte nifak bitirir. O rukiyyei zinadır veya o her türlü oyun ve eğlencedir"¹²⁰ diyerek konuyla ilgili söylenenleri "denildi ki" diye meçhul sigayla aktarır. Oysa isim vermeden Begavî'den nakledilen bu rivâyetler birleştirilmiş ve raviler hafzedilmiştir. Begavî'nin metni şöyledir¹²¹.

:

:

:

(Ebu's-Sıbbâğ dedi ki: "İbn Mes'ud'a bu âyetten sordum" o da dedi ki: "Kendinden başka ilâh olmayan Allah'a yemin ederim ki o gınâdır". İbrahim en-Nehâî "O kalpte nifak bitirir" dedi. Zinaya götüren şeydir denildi. İbn Cüreyc "O boş konuşmaktır" dedi. Dahhak "O şirktir" dedi. Katâde de "Her türlü oyun ve eğlencedir" dedi.)

Konuyla ilgili bir başka örnek ise "Orada; «Rabbimiz! Bizi çıkar; yaptığımızdan başka, yararlı iş işleyelim» diye bağışırlar. O zaman onlara şöyle deriz: «Öğüt alacak kişinin öğüt alabileceği kadar bir süre sizi yaşatmadık mi? Size uyarıcı da gelmişti. Artık azabı tadınız, zalimlerin yardımcısı olmaz.»"¹²²âyetinin tefsirine dairdir. Âyette yaşatılan sürenin ne kadar olduğu bildirilmemiştir. Ayıntâbî âyeti tefsir ederken "Denildi ki o bulğdur veya on sekiz senedir veya kırk senedir veya altmış senedir ki onda Âdemoğlunun özü kesilir"¹²³ rivâyetlerini nakleder ancak bunları nerden aldığını bildirmemiştir. Bu rivâyetler de çoğu zaman olduğu gibi Meâlimü't-tenzîl'den nakledilmiş ve raviler zikredilmemiştir. Bu rivâyetlerin Meâlimü't-tenzîl'deki metni aynen şöyledir¹²⁴:

:

:

:

:"

("O bulğdur" denildi. Atâ Katâde ve Kelbî "O on sekiz yaştır" dedi. Hasan "Kırk senedir" dedi. İbn Abbas ise "Yetmiş senedir" dedi.)

¹²⁰ Tibyân, III, 317.

¹²¹ Begavî, Meâlimü't-tenzîl, III, 490.

¹²² el-Fâtır 35/37.

¹²³ Tibyân, III, 387.

¹²⁴ Begavî, Meâlimü't-tenzîl, III, 573.

Görüldüğü gibi değişik kişilerden gelen rivâyetler *Tibyân*'da tek bir rivâyet altında toplanmış ve raviler hafzedilmiştir.

4. Nesh Problemine Yaklaşımı

Nesh lügatte izale etmek, tebdil, tahvil ve bir yerden başka bir yere nakil gibi manalara gelir. ¹²⁵ Terim olarak ise nesh, şer'î bir hükmün yine şer'î bir delille kaldırılmasıdır.¹²⁶ Neshin kelime olarak değişik manalara gelmesi nedeniyle neshle ilgili pek çok tarif yapılmıştır.¹²⁷

Kur'ân'da neshin var olup olmaması hakkında iki görüş vardır. İslâm âlimlerinin ekserisi neshin Kur'ân'da mevcut olduğunu kabul etmişlerdir.¹²⁸ Onlar neshin varlığına Bakara 106. âyetini "*Herhangi bir âyetin hükmünü yürürlükten kaldırır veya unutturursak, onun yerine daha hayırlısını veya onun benzerini getiririz. Allah'ın her şeye kadir olduğunu bilmez misin?*" ve Nahl sûresinin 101. âyetini "*Bir âyetin yerini başka bir âyetle değiştirdiğimizde, ki Allah ne indirdiğini gâyet iyi bilir onlar, «Sen sadece uyduruyorsun» derler. Hayır, öyle değildir, ama onların çoğu bunu bilmezler.*" delil getirirler.

Tefsir usûlü ve Kur'ân ilimleri kaynaklarında Kur'ân âyetleri ile ilgili nesh genellikle üç kısımda incelenir. 1- Hükmü ve tilaveti mensuh olan âyetler. 2- Hükmü mensuh metni baki olan âyetler. 3- Metni mensuh hükmü baki olan âyetler. Recm âyeti gibi.¹²⁹ Kur'ân'ın Kur'ân'ı neshi konusunda ittifak halinde olan âlimler sünnetin Kur'ân'ı nesh edip edemeyeceği konusunda ihtilafa düşmüşlerdir. Çoğunluğu sünnetin de Kur'ân'ı neshedeceği görüşündedir. İmam Şâfii ise kitabın bir hükmünün ancak bir kitapla neshedileceğini, sünnetin kitabı neshedemeyeceğini söyleyerek buna karşı çıkmış şu âyeti delil olarak getirmiştir:¹³⁰

¹²⁵ İbn Hazm, Ebû Abdullah Muhammed b. Hazm, *Fî Mârifeti'n-nâsîh ve'l mensûh*, İstanbul ts., s. 221; ez-Zerkeşî, *el-Burhân*, II, 29; es-Suyûtî, *el-İtkân*, II, 700; Zerkânî, Muhammed Abdülazim, *Menâhilü'l-irfân fi Ulûmi'l-Kur'ân*, Mısır 1391/1972, II, 175; ed-Dihlevî, Şah Veliyyullah Ahmed b. Abdurrahim, *el-Fevzü'l-Kebîr fi Usûli't-tefsir* (trc. Mehmet Sofuoğlu), Çağrı Yayınları, İstanbul 1980, s. 34.

¹²⁶ Zerkânî, *Menâhilü'l-irfân*, II, 176.

¹²⁷ Meselâ bk. Zerkânî, *Menâhilü'l-irfân*, II, 176; Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, s. 122.

¹²⁸ Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, s. 124.

¹²⁹ es-Suyûtî, *el-İtkân*, II, 705.

¹³⁰ eş-Şâfii, Muhammed b. İdris, *er-Risâle* (trc. Abdülkadir Şener, İbrahim Çalışkan), Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1997, s. 65.

“Âyetlerimiz onlara açık açık okununca, bizimle karşılaşmayı ummayanlar, Bundan başka bir Kur’ân getir veya bunu değiştir dediler. De ki: Onu kendiliğimden değiştiremem, ben ancak, bana vahyolunana uyarım. Ben Rabbime karşı gelirim, büyük günün azabına uğramaktan korkarım.”¹³¹

Kur’ân’da neshin varlığını kabul etmeyenlerin başında Ebû Müslim el-İsfahânî (ö. 322/934) gelir. Mutezilî olan bu zat neshin Kur’ân’da bizzat vaki olmadığını ancak kendinden önceki dinleri nesh etmiş olduğunu söyler.¹³² Yine çağdaş âlimlerden Ömer Rıza Doğrul da “Mademki Kur’ân içinde hiçbir aykırılık hiçbir ahenksizlik yoktur, nâsîh ve mensuhta bulunmamak icap eder” diyerek Kur’ân’da neshin olmadığı görüşünü savunur.¹³³

Kur’ân’daki mensuh âyetlerin sayısı konusu âlimler arasında ihtilafıdır. Kur’ân’da neshin varlığını kabul edenlere göre mensuh âyetlerin sayısı beş ilâ beş yüz arasında değişmektedir.¹³⁴ Süyûtî bazı ulemânın mensuh âyetlerin sayısını çoğalttığını ancak hakikatte bunların çok az olduğunu, Kadı Ebû Bekir b. Arabi gibi muhakkik âlimlerin bu konuları vuzuha kavuşturduğunu söyler.¹³⁵ O Kur’ân’daki mensuh âyetlerin sayısını bazı ihtilafarla birlikte 20’ye kadar indirir ve bundan başka mensuh âyetin olduğunu iddia etmenin doğru olmadığını söyler.¹³⁶ Çağdaş tefsir usulcüsü Subhi es-Salih mensuh âyetlerin sayısının 10’dan fazla olamayacağını söylerken¹³⁷ Şah Veliyyullah ed-Dihlevî (ö. 1176/1762) de bu sayıyı 5’e kadar indirmektedir.¹³⁸

Nâsîh ve mensuh konusu müfessirlerin bilmesi gereken konuların başında gelir. Süyûtî nâsîh ve mensuhu bilmedikçe Kur’ân’ı tefsir etmenin caiz olmadığını söyler.¹³⁹ Nasîh ve mensuh ancak Hazreti Peygamber veya bir sahâbeden “şu âyet şu âyetle nesh edildi” şeklinde sarîh bir rivâyetle bilinebilir.¹⁴⁰ Çoğu müfessir de tefsirlerinde bu konuya geniş yer vermiştir.

¹³¹ Yunus 10/15.

¹³² Zerkânî, *Menâhilü’l-irfân*, II, s. 207; Öztürk, Mustafa, *Kur’ân’ın Mutezilî Yorumu: Ebû Müslim el-İsfahânî Örneği*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2004, s. 150-164

¹³³ bk. Doğrul, Ömer Rıza, *Tanrı Buyruğu Kur’ân-ı Kerimin Terceme ve Tefsiri*, İstanbul 1955, I, L.

¹³⁴ Mensuh âyetlerin sayılarıyla ilgili bk. ed-Dihlevî, *el-Fevzü’l-Kebîr*, s. 35.

¹³⁵ es-Suyûtî, *el-İtkân*, II, 706.

¹³⁶ es-Suyûtî, *el-İtkân*, II, s. 712.

¹³⁷ es-Salih, Subhî, *Kur’ân İlimleri* (trc. M. Said Şimşek), Hibaş Yayınları, Konya, ts., s. 216.

¹³⁸ ed-Dihlevî, *el-Fevzü’l-Kebîr*, 49.

¹³⁹ es-Suyûtî, *el-İtkân*, II, 700.

¹⁴⁰ es-Salih, *a.g.e.*, 215.

Neshle ilgili bu bilgileri verdikten sonra Ayıntâbî'nin neshle ilgili görüşlerini açıklamaya geçebiliriz. Ayıntâbî Kur'ân'da neshin var olduğu görüşündedir. O her ne kadar açıkça "Kur'ân'da nesh vardır" demese de yaptığı yorumlardan ve çok sayıda âyetin mensuh olduğunu ifade etmesinden onun Kur'ân'da neshin varlığını kabul ettiğini anlıyoruz. *Tibyân Tefsiri*'nde mensuh olarak gösterilen âyetlerin sayısı 21 tanedir. Süyûtî de mensuh âyetlerin bu kadar olduğu kanaatindedir ancak Ayıntâbî'nin belirttiği mensuh âyetlerle Süyûtî'nin mensuh olduğunu iddia ettiği âyetler aynı değildir. Ayıntâbî'nin neshe yaklaşımını şu başlıklar altında inceleyebiliriz:

a. Neshe Konu Olan Âyetleri Tefsir Edişi

Ayıntâbî, neshe konu olan "*Herhangi bir âyetin hükmünü yürürlükten kaldırır veya unutturursak, onun yerine daha hayırlısını veya onun benzerini getiririz. Allah'ın her şeye kadir olduğunu bilmez misin?*"¹⁴¹ âyetinin tefsirinde neshten maksadın, tilavetinin nesh edilip hükmünün bâkî olması veya hükmünün nesh olunup tilavetinin bâkî kalması ya da hem hükmünün hem de lafzının birlikte kaldırılıp amel olunmaz hale gelmesi olduğunu, böylece nesh edilen âyetin yerine bedel olarak gelen âyetin kullara daha faydalı, daha kolay ve ecri daha fazla olacağını söyler.¹⁴²

Âyetlerin Allah'ın kelamı olması nedeniyle hayır yönünden hepsinin eşit olduğunu söyleyen Ayıntâbî, daha sonra "fasıl" diyerek yaklaşık üç sayfa Süyûtî'nin *el-İtkân* adlı eserinden neshle ilgili konuları ve tartışmaları aktarır.¹⁴³

Yine neshe konu olan Nahl sûresi "*Bir âyetin yerini başka bir âyetle değiştirdiğimizde, ki Allah ne indirdiğini gâyet iyi bilir onlar, «Sen sadece uyduruyorsun» derler. Hayır, öyle değildir, ama onların çoğu bunu bilmezler*" meâlindeki 101. âyetinin tefsirinde ise Allahu Teâlâ'nın, ahkâmından tebdil ve tağyirinde kullarına yararına olanları bildiğini, bir vakitte maslahat olan bir şeyin diğer vakitte mefsemete dönüşmesinin mümkün olduğunu söyler.¹⁴⁴

b. Âyetin Âyetle Neshine Dair Olanlar

¹⁴¹ el-Bakara 2/106.

¹⁴² *Tibyân*, I, 86.

¹⁴³ *Tibyân*, I, 87.

¹⁴⁴ *Tibyân*, II, 389.

Tibyân Tefsiri'nde âyetin âyeti nesh ettiğine dair pek çok örnek vardır. Ancak sünnetin âyeti nesh ettiğine dair ise bir örnek bulamadık. Bu eserde mensuh olarak gösterilen âyetlerin sayısının 21 tane olduğuna işaret edilmişti. Ayıntâbî bunlardan sekiz tanesinin seyf âyeti olarak bilinen Tevbe suresinin 5. âyeti (*Hürmetli aylar çıkınca, puta tapanları bulduğunuz yerde öldürün; onları yakalayıp hapsedin; her gözetleme yerinde onları bekleyin. Eğer tevbe eder, namaz kılar ve zekat verirlerse yollarını serbest bırakın. Doğrusu Allah bağışlar ve merhamet eder*) ile nesh edildiğini bildirmiştir.¹⁴⁵ Kur'ân'da müşriklere karşı hoşgörülü davranmak ve onları affetmekle ilgili âyetlerin de seyf âyetiyle nesh edildiğini iddia eder.¹⁴⁶

Ayıntâbî, "*Birinize ölüm geldiği zaman, eğer mal bırakıyorsa, ana babaya, yakınlara, uygun bir tarzda vasiyet etmesi Allah'a karşı gelmekten sakınanlara bir borç olarak size farz kılındı.*"¹⁴⁷ âyetinin tefsiriyle ilgili olarak şunları söyler: "İslâm'ın başlangıcında ana babaya ve akrabaya vasiyet farz idi. Sonra miras âyetiyle nesh edildi". Daha sonra Hz. Peygamberin "Allah her hak sahibine hakkını vermiştir. Artık bundan sonra vârise vasiyet yoktur"¹⁴⁸ hadisini nakleder.¹⁴⁹ Ayıntâbî, burada vasiyetin hadisle değil, miras âyetiyle nesh edildiği görüşündedir.

"*Sözlerini bozdukları için onlara lanet ettik, kalplerini katılaştırdık. Onlar sözleri yerlerinden değiştirirler. Kendilerine belletilenin bir kısmını unuttular. İçlerinden pek azından başkasının daima hainliklerini görürsün, onları affet ve geç. Allah iyilik yapanları şüphesiz sever.*"¹⁵⁰ Ayıntâbî, bu âyetin seyf âyeti¹⁵¹ ile nesh edildiğini söyler.¹⁵²

Ayıntâbî, "Oruç tuttuğunuz günlerin gecesi kadınlarınıza yaklaşmanız size helal kılındı, onlar sizin örtünüz, siz de onların örtülerisiniz. Allah, nefsinize güvenemeyeceğinizi biliyordu, bu sebeple tevbenizi kabul edip sizi affetti; artık

¹⁴⁵ Seyf âyeti ile nesh edilen âyetler için bk. *Tibyân*, I, 435, II, 226, 363, III, 296, 331, 372, IV, 127, 374.

¹⁴⁶ *Tibyân*, II, 162.

¹⁴⁷ el-Bakara 2/180.

¹⁴⁸ Tirmizî, "Kitabü'l-Vesâyâ", 5; Ebû Dâvud, Süleyman b. Eş'as es-Sicistânî, *es-Sünen*, Çağrı Yayınları, İstanbul 1992, "Büyû", 88.

¹⁴⁹ *Tibyân*, I, 126.

¹⁵⁰ el-Mâide 5/13.

¹⁵¹ Tevbe 9/5.

¹⁵² *Tibyân*, I, 435.

onlara yaklaşabilirsiniz. Allah'ın sizin için takdir ettiğini dileyin"¹⁵³âyetinin tefsirinde, İslâm'ın bidâyetinde yatsıdan sonra kadınlarla cimâ etmenin yasak olduğunu ve bu âyetle yasağın nesh edildiğini söyler.¹⁵⁴

"Sana, ganimetlere dair soru sorarlar. De ki: Ganimetler Allah'ın ve Peygamberindir. İnanıyorsanız Allah'tan sakının, aranızdaki münasebetleri düzeltin, Allah'a ve Peygamberine itaat edin"¹⁵⁵ âyetinin "Eğer Allah'a ve hakkı batıldan ayıran o günde, iki topluluğun karşılaştığı günde kulumuza indirdiğimize inanıyorsanız, bilin ki, ele geçirdiğiniz ganimetin beşte biri Allah'ın, Peygamber'in ve yakınlarının, yetimlerin, düşkünlerin ve yolcularındır. Allah her şeye Kadir'dir"¹⁵⁶ âyetiyle nesh edildiğini söyler.¹⁵⁷ Bu âyetin nesh edilmediği görüşünde olanların da var olduğunu söyleyen Ayıntâbî, bunların birinci âyetten maksadın ganimetin hükmünün Allah ve Rasûlüne ait olduğunu, ikinci âyette ise ganimetlerin paylaşımının anlatıldığını, bu sebeple sonraki âyetin önceki âyeti beyan ettiği sonucuna vardıklarını söyler.¹⁵⁸

Ayıntâbî, "Doğrusu insana çalışmasından başka bir şey yoktur"¹⁵⁹ âyetinin Tûr suresinin 21. âyeti olan "İnanan, soyları da inançta kendilerine uyan kimselere soylarını da katarız. Onların işlediklerinden hiçbir şey eksiltmeyiz. Herkes kazancına bağlıdır" âyetiyle nesh edildiği görüşünü İbn Abbas'tan ve İkrime'den gelen rivâyetlerle destekler. İbn Abbas babaların, çocuklarının iyilikleri sayesinde cennete girebileceği görüşündedir. İkrime de insanların işledikleri amellerden dolayı başkasına fayda sağlamayacağı hükmünün İbrahim ve Musa kavimlerine has olduğunu belirterek, ümmet-i Muhammed için bunun geçerli olmadığını Hz. Peygamber'den naklettiği bir rivâyete dayandırır. Rivâyete göre bir adam gelip Peygamberimiz'e dedi ki: "Benim anam vefat etti, ben onun için tasadduk etsem bundan dolayı ona ecir hasıl olur mu?" Peygamberimiz (s.a.) "Evet olur buyurdu."¹⁶⁰

Âyetin âyetle neshine dair bir başka örnek ise şudur: "Doğrusu inanıp hicret edenler, Allah yolunda mallarıyla canlarıyla cihat edenler ve muhacirleri barındırıp

¹⁵³ el-Bakara 2/187.

¹⁵⁴ *Tibyân*, I, 136.

¹⁵⁵ el-Enfâl 8/1.

¹⁵⁶ el-Enfâl 8/41.

¹⁵⁷ *Tibyân*, II, 131.

¹⁵⁸ *Tibyân*, aynı yer.

¹⁵⁹ Necm 53/39.

¹⁶⁰ *Tibyân*, IV, 191.

onlara yardım edenler, işte bunlar birbirinin dostudurlar. İnanıp hicret etmeyenlerle, hicret edene kadar sizin dostluğunuz yoktur"¹⁶¹ âyetinin tefsirinde, îmân edip hicret etmeyen akrabaların birbirlerine varis olmadığını, hicret eden muhacir ve ensar'ın birbirlerine varis olduğunu belirten Ayıntâbî, daha sonra bu durumun "...akraba olanlar, miras hususunda, Allah'ın Kitap'ında birbirlerine müminler ve muhacirlerden daha yakındırlar. Dostlarınıza yapacağınız uygun bir vasiyet bunun dışındadır. Bu Kitap'ta yazılı bulunmaktadır"¹⁶² âyeti ile nesh edildiğini, tevarüsün hicretle değil akrabalık bağıyla olduğunu söyler.¹⁶³

Ayıntâbî Mehmet Efendi, "Ey İnananlar! Birbirinize belirli bir süre için borçlandığınız zaman onu yazınız. İçinizden bir katip doğru olarak yazsın..."¹⁶⁴âyetinin bir sonraki âyette gelen "şâyet birbirinize güvenerseniz, güvenilen kimse borcunu ödesin"¹⁶⁵ kısmıyla nesh edildiğini Şa'bi'den rivâyet eder. Yine 282. âyetin devamındaki "Erkeklerinizden iki şahit tutun..." kısmının aynı âyetteki "Katibe de şahide de zarar verilmesin..." kısmıyla nesh edildiğini Dahhâk'tan naklettiği bir rivâyete dayandırır.¹⁶⁶

c. Sünnetin Âyetle Neshine Dair Olanlar

Âlimlerin çoğunluğu, sünnetin Kur'ân'la nesh edildiğini kabul etmişlerdir. Sünnetle sabit olan aşure orucunun ramazan orucu ile nesh edilişi gibi.¹⁶⁷Şâfiî bunun mümkün olmadığını söyler.¹⁶⁸ Ayıntâbî sünnetin âyetle nesh edildiğine dair şu örneği verir.

Rivâyet olunduğuna göre ibtidai İslâm'da her ay üç gün oruç ve aşure günü orucu sünnetle sabitti. Daha sonra ramazan orucunu farz kılan "*Sayıllı günlerde olmak üzere (oruç size farz kılındı). Sizden her kim hasta yahut yolcu olursa*

¹⁶¹ el-Enfâl 8/72.

¹⁶² el-Ahzap 33/6.

¹⁶³ *Tibyân*, II, 158.

¹⁶⁴ el-Bakara 2/282.

¹⁶⁵ el-Bakara 2/283.

¹⁶⁶ *Tibyân*, I, 226.

¹⁶⁷ es-Salih, *a.g.e.*, s. 205.

¹⁶⁸ bk. eş-Şâfiî, *er-Risâle*, s. 68.

(*tutamadığı günler kadar*) *diğer günlerde kaza eder*¹⁶⁹âyetiyle bu hüküm nesh edildi diyen Ayıntâbî, daha sonra ibn Abbas'ın hicretten sonra ilk nesh olunan hükümlerin kible ve savm olduğu sözünü nakleder.¹⁷⁰

5. Kur'ân'ın Esbab-ı Nüzûl ile Tefsiri

Kur'ân'ı esbab-ı nüzûl bakımından iki kısma ayırmak mümkündür. Birinci kısım doğrudan doğruya Allah'tan inen ve herhangi bir hususi sebebe bağlı kalmayan âyetlerdir. Allah bunları insanları hidâyete erdirmek için indirmiştir. İkinci kısım ise bazı özel sebeplere bağlı kalarak inen âyet ve sûrelerdir ki bu kısma giren âyetler, Hazreti Peygamber zamanında vuku bulmuş muhtelif hadiseler sebebiyle yahut kendisine sorulan bir sual neticesinde inmiş olan âyetlerdir.¹⁷¹

Esbab-ı nüzûlün bilinmesinde pek çok fayda vardır.¹⁷² ez-Zerkeşi esbab-ı nüzûlün bilinmesinin fayda temin etmeyeceğini söyleyenlerin hata ettiğini söyler.¹⁷³ Esbab-ı nüzûl ancak sıhhatli bir nakille bilinebilir. Onun hakkında rivâyet olmadan konuşmak caiz olmaz. Vahidi Kur'ân tefsirinde sebebi nüzûlün önemini belirtmek için, "Âyetin tefsiri, ona ait olan hadiseye vâkif olmadan ve sebebi nüzûlü bilmeden mümkün olmaz. Bir âyetin sebebi nüzûlü hakkında konuşmak rivâyet ve sem' ile olur, aksi takdirde söylemek helal olmaz"¹⁷⁴ diyerek bunun ictihâdi bir konu olmadığını, ancak bir rivâyete mebni olması gerektiğini söylemiştir. İbn Teymiye'nin de belirttiği gibi sebebin bilinmesi müsebbibin bilinmesine bir vesiledir.¹⁷⁵

Ayıntâbî de âyetlerin tefsirinde sebebi nüzûle gereken ehemmiyeti vermiş, âyetleri açıklamada sebebi nüzûlden çokça faydalanmıştır. Gelen haberlerde sahih-zayıf ayırımına gitmemiş, nakledilen çoğu rivâyete tefsirinde yer vermiştir. Bunları birkaç başlık altında inceleyelim:

a. Zikrettiği Olayın Nüzûl Sebebi Olduğunu Bildirmesi

¹⁶⁹ el-Bakara 2/184.

¹⁷⁰ *Tibyân*, I, 129.

¹⁷¹ es-Suyûtî, Celâluddin Abdurrahman, *Lübâbü'n-nukûl fî esbâbî'n-nüzûl*, İstanbul ts., s. 3; a. mlf., *el-İtkân fî ulûmi'l-Kur'an*, Dâr-ı İbn-i Kesir, Dimeşk 2000, I, 59.

¹⁷² Konu hakkında geniş bilgi için bk. Serinsu, Ahmet Nedim, *Kur'ân'ın Anlaşılmasında Esbâb-ı Nüzûlün Rolü*, Şûle Yayınları, İstanbul 1994.

¹⁷³ ez-Zerkeşi, *el-Burhân*, I, 22.

¹⁷⁴ el-Vâhidî, Ebi'l Hasen Ali b. Ahmed en-Nisâburî, *Esbâbü'n-Nüzûl*, Kâhire 1968, s. 4.

¹⁷⁵ İbn Teymiyye, *Tefsir Usûlü*, s. 38

Ayıntâbî, "Sonra, insanların toplu olarak akın ettiği yerden, siz de akın edin. Allah'tan mağfiret dileyin. Allah bağışlar ve merhamet eder"¹⁷⁶ âyetinin tefsirinde "Nüzûl sebebi oldur ki" diyerek âyetin nüzûl sebebini aktarır. Rivâyete göre herkes Arafat'ta vakfe yaparken Kureyş ve onların dindaşları Arafat'a çıkmazlar, Müzdelife'de dururlar ve:"Biz Allah'ın dostlarıyız ve Harem'in hizmetçileriyiz" diyerek diğer insanlardan öne geçmek ve onlardan üstün olmak ister, onlarla vakfe yerinde eşitliğe razı olmak istemezlerdi. Bunun üzerine bu âyet nazil oldu.¹⁷⁷ Bu rivâyet *Meâlimü't-tenzîl*'den nakledilir.¹⁷⁸

Nüzûl sebebi ile ilgili bir başka örnek ise şudur: "Düşman milleti kovalamakta gevşeklik göstermeyin. Eğer siz acı çekiyorsanız, şüphesiz onlar da sizin çektiğiniz gibi acı çekiyorlar; oysa siz Allah'tan onların beklemedikleri şeyleri bekliyorsunuz. Allah bilendir, hakim olandır"¹⁷⁹ âyetinin tefsirinde şu olay anlatılır:"Uhud savaşında Ebu Süfyan müşrikleri alarak savaştan kaçmıştı. Bunun üzerine Hazreti Peygamber müslümanlardan bir grubu peşlerinden takip etmek üzere yolladı. Bunlar da yorgunluklarından ve yaralanmış vaziyette olmalarından şikâyetçi oldular bunun üzerine bu âyet indi."¹⁸⁰

b. Bir Âyet İçin Birden Fazla Nüzûl Sebebi Göstermesi

Ayıntâbî bazen bir âyet için birden fazla nüzûl sebebi anlatır. Ancak bunlardan hangisinin âyetin nüzûlüne sebep olduğunu bildirmez ve aralarında bir tercih yapma yoluna gitmez. Tercihle bulunmaması veya aralarını telif edici bir açıklama yapmaması halk için yazılan bir tefsir için bir eksiklik olarak görülebilir.

Örneğin "Gece gündüz, açık gizli, mallarını sarf edenlerin mükafatlarını Rab'leri verecektir. Onlara korku yoktur ve onlar üzülmeyeceklerdir"¹⁸¹ âyetinin nüzûl sebebi olarak iki olaya yer verilir. Bunlardan birincisi İbn Abbas'tan nakledilen "Bu âyet Ali b. Ebi Talip hakkında nazil olmuştur. Onun dört dirhemi vardı başka bir

¹⁷⁶ el-Bakara 2/199.

¹⁷⁷ *Tibyân*, I, 147.

¹⁷⁸ Begavî, *Meâlimü't-tenzîl*, I, 175.

¹⁷⁹ en-Nisâ 4/104.

¹⁸⁰ *Tibyân*, I, 395.

¹⁸¹ el-Bakara 2/274.

şeyi yoktu. Onların birini gece birini gündüz birini gizli ve birini aşikar infak etti” rivâyetidir. Diğerleri ise Ebu Derdâ’dan (r.a.) rivâyet edilen “Bu âyeti kerime cihat için at yetiştirenler hakkında inzal olmuştur”¹⁸² rivâyetidir ki Ayıntâbî bu rivâyetleri hiçbir yorum yapmaksızın Begavî’den nakleder.¹⁸³

c. Nüzûl Sebepleri ile İlgili Rivâyetleri Begavî’den Nakletmesi

Tibyân Tefsiri’nde çoğu rivâyetlerde olduğu gibi nüzûl sebepleri ile ilgili rivâyetler de kaynak gösterilmeksizin Begavî’den nakledilir.

Ayıntâbî, “Sizin dostunuz ancak Allah, O'nun Peygamberi ve namaz kılan, zekat veren ve rüku eden müminlerdir”¹⁸⁴ âyetinin tefsirinde nüzûl sebebi olarak şu olayı nakleder. Rivâyet olunduğuna göre Abdullah b. Selam (r.a.) Peygamberimiz’e (s.a.) gelip “Ey Allah’ın Resûlü! Kavmimiz Kurayza ve Benî Nadr bizimle birlikte oturmamaya ve bizden ayrılmaya yemin etti” dedi. Bunun üzerine bu âyet nazil oldu. Peygamberimiz (s.a.) Abdullah b. Selam’a bu âyeti okuyarak dedi ki: “Allahu Teâlâ, Resûlü ve mü’minler dostumuz olmasına razı olduk gayrisinin dost olmasını dilemeyiz”.¹⁸⁵ Ayıntâbî bu rivâyeti Begavî’den aynen nakletmiştir.¹⁸⁶

Bir başka örnek de “Ey İnananlar! Kendilerine sizden önce kitap verilenlerden, dininizi alaya ve eğlenceye alanları ve inkarcıları dost olarak benimsemeyin. İnanıyorsanız Allah’tan sakının”¹⁸⁷ âyetinin nüzûl sebebinin Rufâa b. Zeyd ve Süveyd b. el-Hâris olduğu söylenmiştir. Onlar Müslüman olduklarını açıkladıktan sonra münafık oldular. Bazı müslümanlar onları arkadaş ve dost edinmişlerdi. Bunun üzerine Allahu Teâlâ mü’minleri ikaz ve irşad için bu âyeti inzal etti.¹⁸⁸ Ayıntâbî, yukarıdaki rivâyette olduğu gibi bunu da *Meâlimü’t-tenzîl*’den nakletmiştir.¹⁸⁹ Aynı rivâyet *Envâru’t-tenzîl*’de de yer almaktadır.¹⁹⁰

6. İsrâiliyat’la Tefsir

¹⁸² *Tibyân*, I, 220.

¹⁸³ Begavî, *Meâlimü’t-tenzîl*, I, 261.

¹⁸⁴ el-Mâide 5/55.

¹⁸⁵ *Tibyân*, I, 59.

¹⁸⁶ Begavî, *Meâlimü’t-tenzîl*, II, 47.

¹⁸⁷ Mâide 5/57.

¹⁸⁸ *Tibyân*, I, 460.

¹⁸⁹ Begavî, *Meâlimü’t-tenzîl*, II, 48.

¹⁹⁰ Beyzâvî, *Envâru’t-tenzîl*, I, 272.

İsrâiliyat İslâm'a ve özellikle tefsire girmiş olan yahûdi, hıristiyan ve diğer dinlere ait rivâyet edilen, hikayeler ve kıssalardır.¹⁹¹ Bu terim sadece yahûdi kaynaklarından gelen dini menşeli hikâye ve kıssaları değil aynı zamanda hıristiyanlık ve diğer dinlerden gelen rivâyetleri de içine almaktadır. Yahûdi kaynaklı haberler rivâyetler arasında çoğunluğu teşkil ettiğinden böylesi tüm haberlere İsrâiliyat kelimesi kullanılmıştır.¹⁹² Bazıları çerçeveyi daha da genişletmişler İslâm düşmanlarınca uydurulan ve İslâmiyet dışındaki diğer dinlerden gelen bütün haberleri İsrâiliyat diye isimlendirmişlerdir.¹⁹³

Usûl âlimleri İsrâiliyat'ı genel hatlarıyla üç kısma ayırmıştır.

1. Doğruluğunda şüphe bulunmayan, senet ve metin bakımından sağlam olan İsrâiliyat. Bunlar Kur'ân-ı Kerim'de çeşitli hallerinden bahsedilen eski millet ve kavimlere dâir Hz. Peygamber'in tefsir ve açıklamaları bu kısma giren İsrâiliyat'tandır. (Hadis mecmualarında yer alan Fiten, Ehâdîsü'l-Enbiyâ gibi kitap ve bablarda bu türden rivâyetler mevcuttur. Meselâ Cessâse kıssası gibi, Buhârî ve Müslim'in rivâyet ettiği kıyâmet gününde yer yüzünün bir bazlama olacağı hadisi gibi.)

2. Yalan ve uydurma olduğu âşikâr olan İsrâiliyat. Kabul edilmesi mümkün olmayan bu tür haberlerin kabulü de rivâyet edilmesi de caiz değildir. Buna rağmen türden İsrâiliyat tefsirlerimize çokça girmiştir. Bu haberler bir şahıs veya kaynaktan alınırken üzerinde ekseriya düşünülmemiş ve tenkite tabi tutulmamıştır.

3. Dinimizin hakkında bir şey demediği doğruluğu veya uydurma olduğu tespit edilemeyen, onları destekleyen veya reddeden delillerin bulunmadığı rivâyetler. Bunların lehinde ve aleyhinde hiçbir şey söylenmemiştir. Bu sebeple bu tür rivâyetler tefsirlerde geniş yer tutmuştur. Bu kısma giren haberlerin nakledilmesi çoğunda dinen hiçbir fayda mevcut değildir.

Hz. Peygamberin bu konudaki "Bir âyet de olsa benden başkalarına ulaştırın. İsrâil oğullarından da nakledin bunda bir beis yoktur. Kim kasten benim adıma yalan uydurursa, cehennemdeki yerine hazırlansın."¹⁹⁴hadisi ve "Ehli kitabı ne tasdik

¹⁹¹ ez-Zehebî, Muhammed Hüseyin, *Tefsir ve Hadis'te İsrâiliyat*, (trc. Enbiya-Asiye Yıldırım), Rağbet Yayınları, İstanbul 2003, s. 24; a. mlf., *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, I, 165.

¹⁹² ez-Zehebî, *Tefsir ve Hadis'te İsrâiliyat*, s. 25.

¹⁹³ bk. Aydemir, Abdullah, *Tefsirde İsrâiliyyât*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, ts., s. 6.

¹⁹⁴ Buhârî, "Ehâdîsü'l-Enbiyâ", 50; Tirmizî, "İlim", 13; Ebû Dâvud, "İlim", 11.

ediniz ne de tekzip ediniz.”¹⁹⁵ hadisi bu tür rivâyetleri nakledenler tarafından bir ruhsat olarak görülmüş ve çerçeve genişletilerek dine ve akla aykırı pek çok haber nakledilmiştir. Daha da ileri gidilerek peygamberlerin ismet sıfatını zedeleyecek uydurma rivâyetlere de yer verilmiştir.

İsrâiliyat’a dair rivâyetler tefsir ilminin önemli konularındandır. Tefsir ilmi bakımından esas problem, âyetlerin tefsirinde kullanılan İsrâiliyat’ın nassa dayalı bir meşruiyet zeminine oturup oturmadığıdır. Bu konuda yapılan incelemeler Kur’ân ve Sünnet’teki delillerin lehte ve aleyhte yorumlanabileceğini göstermekte, lehte yorumlandığı takdirde dinin özüne zarar verilmemesinin temel prensip olduğunu ortaya koymaktadır.¹⁹⁶

Tibyân Tefsiri’nde de İsrâiliyat’la ilgili pek çok rivâyet yer almaktadır. Tercüme konusunu olan Ezdî’nin tefsirinde bu rivâyetler daha kısa iken¹⁹⁷, muhtasar bir tefsir olmasına rağmen *Tibyân Tefsiri*’nde bu rivâyetler uzun uzadıya anlatılır. Bu rivâyetler genellikle *Tibyân*’ın ana kaynaklarından biri olan Begavî’nin tefsirinden aktarılmıştır. İsrâiliyat konusunda Begavî’ye getirilen tenkitler Ayıntâbi’ye de teşmil edilebilir. Onun İsrâiliyat’a yaklaşımı gruplandırılarak birkaç ayrı başlık altında incelenebilir.

a. Naklettiği İsrâiliyat ile İlgili Görüş Belirtmesi

Tibyân Tefsiri’nin tamamında görebildiğimiz kadarıyla İsrâiliyat’la ilgili olarak sadece iki yerde konuyla ilgili yorum ve tenkitte bulunulur. Bunlarla ilgili verilen örnekler konuyu daha anlaşılır kılacaktır.

Meselâ “...Babil’de, melek denilen Hârut ve Mârut’a bir şey indirilmemişti. Bu ikisi «Biz sadece imtihan ediyoruz, sakın inkar etme» demedikçe kimseye bir şey öğretmezlerdi. Halbuki bu ikisinden, koca ile karısının arasını ayıracak şeyler öğreniyorlardı. Oysa Allah’ın izni olmadıkça onlar kimseye zarar veremezlerdi. Kendilerine zarar verecek, faydalı olmayacak şeyler öğreniyorlardı...”¹⁹⁸ âyetinin tefsiri yapılırken özetle şöyle bir hikaye anlatılır:

“İbn Abbas’tan rivâyet edildiğine göre İdris aleyhisselâm zamanında Allah semaların kapılarını meleklerine açtı. Onlar yeryüzündeki insanların amellerine baktılar ve insanların

¹⁹⁵ Buhârî, “Tefsir”, Bakara 2/11, “İ’tisâm”, 25, “Tevhîd”, 42.

¹⁹⁶ Birışık, Abdülhamit, “İsrâiliyat”, *DİA*, İstanbul 2002, XXIII, 199-202.

¹⁹⁷ el-Ezdî, *et-Tibyân*, vrk., 22b, 23a.

¹⁹⁸ el-Bakara 2/102.

hata işlediklerini gördüler. Bunun üzerine "Ya Rabbi senin kudretinle yarattığın, meleklerine secde ettirdiğin, eşyanın isimlerini öğrettiğin Âdemoğulları hata işliyor" dediler. Allah da "Eğer siz de onların yerinde olsaydınız aynı şeyleri yapardınız" buyurdu. Melekler "Ya Rabbi! Seni noksan sıfatlardan tenzih ederiz" dediler. Hak Teâlâ "Öyleyse aranızdan iki melek seçin onları yere indireyim" dedi. Onlarda aralarında en faziletli olan Hârut ile Mârut'u seçtiler. Bu iki melek yere indirildi. Onlar Allah'a şirk koştuktan, adam öldürmekten, şarap içmekten ve zina etmekten men olunmuşlardı. Bir gün Zühre isminde güzel bir kadın gördüler ve onunla zina etmek istediler. Kadın buna yanaşmadığı gibi onlardan Allah'a şirk koştıklarını, adam öldürmelerini, şarap içmelerini ve puta tapmalarını istedi. Onlar da bütün bunları yaptılar. Ancak ne yaptılarsa kadınla zina edemediler. Son olarak Zühre meleklerle hangi duayı okuyarak gökyüzüne çıktıklarını sordu, onlar da ona duayı öğrettiler. Zühre bu duayı okuyarak gökyüzüne çıktı ve Allahu Teâlâ onun sûretini değiştirerek bir yıldızla çevirdi".¹⁹⁹

Ayıntâbî bu rivâyeti naklettikten sonra, bazılarının gökyüzündeki Zühre yıldızının yıldızla dönüştürülmüş kadın olduğu görüşünde olduklarını, diğerlerinin ise bunu inkar ettiğini ve Zühre'nin diğer yıldızlar gibi bir yıldız olduğunu savduklarını belirttikten sonra kendisinin de bu görüşte olduğunu, gökyüzündeki Zühre yıldızının bu kadın olmadığını, onun diğer günahkarlar gibi cehenneme gittiğini söyler.²⁰⁰

Âlûsî, tefsirinde bu rivâyeti naklettikten sonra "Bu kıssanın gerçekte sahih olduğunu söyleyen ve zahirine göre yorumlayan insan ölçüyü kaçırmış, yanlış konuşmuş ve ölüleri güldürüp dirileri ağlatacak bir sihir kapısını açmış, İslâm sancağını indirmiş, kafirler topluluğunun başını yükseltmiş olur. Bu durum insaf sahibi muhakkik âlimlere malum olmayan bir husus değildir"²⁰¹ diyerek bu kıssanın İslâm'la çelişen İsrâiliyat'tan olduğunu bildirmiştir.

Kısaca ifade etmek gerekirse, "Hârut ve Mârut'un Zühre ile alakalı ve muhayyel maceralarını dile getiren bu rivâyetlerin hepsi akıl, mantık ve İslâmî ölçüler yönünden reddi gereken temelsiz şeylerdir. İsrâiliyat'tan hem de İslâm'a taban tabana zıt İsrâiliyat'tan olan bu haberlerin hiçbirine iltifat etmemek gerekir. Bunların kitaplara geçmiş olması üzüntü vericidir."²⁰²

İkinci örnek olarak getireceğim Sâd sûresi'nin "*Sana davacıların haberi ulaştı mı? Mabedin duvarına tırmanıp Davut'un yanına girmişlerdi de...*"²⁰³ şeklindeki âyetinin tefsirinde Hz. Davut ile ilgili bir kıssa anlatılır:

Davut aleyhisselâm Allahu Teâlâ'dan ataları İbrahim ve İshak gibi kendini de imtihan etmesini istedi. Bir gün Davut aleyhisselâm ibadetle meşgul iken şeytan altın bir güvercin

¹⁹⁹ *Tibyân*, I, 83

²⁰⁰ *Tibyân*, I, 84

²⁰¹ el-Âlûsî, Şihabuddin Mahmud, *Ruhu'l-Meânî fi tefsiri'l-Kur'ani'l-Azîm ve's-Seb'î'l-Mesânî*, Dâru İhyâi't-Türâsî'l-Arabî, Beyrut, ts. I, 341.

²⁰² Aydemir, *Tefsirde İsrâiliyyât*, s. 156.

²⁰³ Sâd 38/21.

sûretinde önüne geldi. Davut Onu yakalamak istediye de yakalayamadı ve peşi sıra gitti. Derken bir bahçeye geldiler ve orda yıkanmakta olan güzel bir kadın gördüler. Onun adı Teşami' binti Şami', kocasının adı ise Uriya b. Hanaya idi. Hz. Davut bu kadınla evlenmeyi arzu ediyordu. Bunun için kadının kocasının ölmesini istiyordu. O sırada Uriya, Davut'un kardeşi oğlu Eyyub komutasında bir savaştaydılar. Davut Eyyub'a haber gönderip Uriya'nın ön saflarda savaştırılmasını ve bu vesileyle onun ölmesini arzu ediyordu. Ancak Uriya her savaştan galip çıkıyordu. Üçüncü seferde Uriya öldü ve Davut da onun karısıyla evlendi.²⁰⁴

Ayıntâbî bu rivâyeti naklettikten sonra, bazılarının peygamberlerin bu gibi işlerden münezzehe olduğunu bildirip bu rivâyeti inkar ettiklerini söyler. Bazılarının ise bu rivâyeti sahih olduğu takdir üzere zan olunacağını Davut'un bununla kadının kocasından ayrılmasını istemiş olabileceğini söylediklerini belirtir.²⁰⁵

Bu konu Tevrat'ta küçük farklılıklarla işlenmektedir.²⁰⁶ Ne Hz. Davut ne de başka bir peygamber, bu derece şehvet bataklığına düşerek bir başkasının hanımıyla zina etmemiş, kocasını öldürme planları yapmamıştır. Bu utanç verici ve küçük düşürücü bir iftiradır. İşin ilginç tarafı bu iftiranın mukaddes diye iddia edilen ve Allah'a nispet edilen bir kitapta yer almış olmasıdır.²⁰⁷

b. Rivâyet Ettiği İsrâiliyat'la İlgili Değerlendirmede Bulunmaması

Ayıntâbî naklettiği isrâilî rivâyetlerle ilgili yukarıda örneğini verdiğimiz bir ikisinin dışında bunlarla ilgili bir tenkit ve değerlendirilmede bulunmadığını görmekteyiz. Bu tür rivâyetler de kendi içinde birkaç gruba ayrılır.

ba. Yaratılışla İlgili Haberlerdeki İsrâiliyat

Bu bölümde vereceğimiz örnekler genelde yaratılışa dair olan İsrâiliyat'ı içerir. Yer ve göklerin altı günde yaratılışı, yerlerin ve göklerin altında ve üstünde bulunanlar, alemler ve sayıları, meleklerin yaratılışı, Hazreti Âdem ve Havva'nın yaratılışı, cennete girmeleri, çıkarılmaları, göklerin bir öküzün boynuzu üzerinde olması gibi daha bir çok konuda Ehl-i kitaptan ve Kitâb-ı Mukaddes'ten nakledilen rivâyetler bu türdendir. *Tibyân Tefsiri*'nde de bu türden rivâyetler mevcuttur. Bu konuyla ilgili birkaç örnek sunalım.

Meselâ Âraf sûresinin "*Böylece onların yanılmalarını sağladı. Ağaçtan meyve tattıklarında kendilerine ayıp yerleri göründü, cennet yapraklarından oralarına örtmeğe koyuldular. Rableri onlara, «Ben sizi o ağaçtan menetmemiş miydiniz?*

²⁰⁴ *Tibyân*, III, 40.

²⁰⁵ *Tibyân*, aynı yer.

²⁰⁶ Tevrat, II. Samuel, 11.

²⁰⁷ ez-Zehebî, *Tefsir ve Hadis'te İsrâiliyat*, s. 41.

Şeytanın size apaçık bir düşman olduğunu söylememiş miydim?» diye seslendi” şeklindeki 22. âyetinin tefsirinde, Hazreti Âdem’e yasak edilen ağaçtan kimin yedirdiği ve kadınların adet görmesinin sebebinin Hazreti Havva’nın işlediği bir günahattan dolayı ona verilen bir cezadan kaynaklandığını ifade eden bir rivâyete yer verilir. “Muhammed b. Kays’dan rivâyet edildiğine göre iblis yılanın içinde cennete girmiş ve ölümsüzlük vaadiyle Havva’yı kandırmış, o da yasak edilen ağacın meyvesini koparınca ondan kan akmış ve üzerindeki elbiseler yere düşmüş o da incir yaprağıyla üzerini kapatmış. Allahu Teâlâ Âdem aleyhisselâm’a “Ben seni bu ağaca yaklaşmaktan nehy etmişken niçin bana isyan ettin” dediğinde o da “Ya rabbi! bana onu Havva yedirdi” demiş. Allahu Teâlâ Havva’ya: “Ya Havva Âdem’e neden o meyveyi yedirdin” deyince Havva da: “Bana onu yılan emretti” demiş. Allah yılanı “Niçin yemeyi emrettin” diye sorunca, o da: “Bana bunu iblis emretti” dediğinde Allahu Teâlâ “Ey Havva sen o ağaçtan kan akıttın her ayda kanın aksın. Ey yılan senin ayaklarını kestim, bundan sonra karnın üzere yürüyesin ve ademoğlundan seninle karşılaşan seni öldürmeye kastetsin. Ve ey iblis seni Âdem’e buğzedilmiş kıldım, ebedi olarak lanet olunasın demiş”.²⁰⁸

Çoğu tefsirde²⁰⁹ yer alan bu rivâyetlerin menşei gayri İslâmî’dir. Hazreti Âdem’e, nehyedilen ağaçtan meyveyi kimin yedirdiği, Âdem ve Havva’nın açılan yerlerini ne ile örttükleri, Âdem’e, Havva’ya, yılanı ve İblis’e verilen cezaların ne olduğu hususunda bütün bu anlatılanlar en ince ayrıntısına kadar Tevrat’ta yer almaktadır.²¹⁰ Bu rivâyetler de Ehl-i kitaptan Müslüman olanlar vasıtasıyla İslâmî literatüre sokulmuştur.

Konumuzla ilgili bir başka örnek de “*Nun; kalem ve onunla yazılanlara and olsun ki...*”²¹¹ şeklindeki âyetin tefsiriyle ilgilidir. Ayıntâbî, bu âyetteki “nun”u tefsir ederken göklerin bir meleğin omuzunda döndüğünü anlatan bir rivâyete yer verir. “Anlatıldığına göre Allahu Teâlâ yedi kat yerleri yarattıktan sonra arş altından bir melek göndermiş ve melek yedi kat yerleri omuzuna almış ama ayakları altında basmaya yer yokmuş. Allahu Teâlâ Firdevs cennetinden bir öküz indirmiş ki onun

²⁰⁸ *Tibyân*, II, s. 61.

²⁰⁹ Konuyla ilgili rivâyetler için bk. İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah İbn Müslim, *Te’vilü Muhtelifi’l-Hadis* (thk. Muhammed Zühri en-Neccâr), Mısır 1966/1386, s. 139-40; et-Taberî, *Câmiü’l-beyân*, I, 235-7; Begavî, *Meâlimü’t-tenzil*, I, 22-3.

²¹⁰ Tekvin, 3, 1-13.

²¹¹ el-Kalem 68/1.

kırk bin boynuzu ve kırk bin ayağı varmış. Melek iki ayağını öküzün boynuzuna koymuş, fakat melek dengeyi sağlayamayınca Allahu Teâlâ Firdevs'in alt derecesinden uzunluğu beş yüz yıllık mesafede bir yeşil sahra indirmiş ve öküzün boynuzuyla kulağı arasına koymuş Melek iki ayağını o sahranın üzerine koyunca dengeyi sağlamış. Ancak bu sefer öküzün basması için bir yer yokmuş. Allahu Teâlâ yedi kat yerler ve gökler büyüklüğünde bir yer yaratmış ve öküz ayaklarını buraya koymuş. Yarattığı bu toprak parçasını da büyük bir balık sırtına koymuş. Balık denizin üzerinde ve deniz rüzgar üzerinde ve rüzgar ise kudret üzerindeymiş."²¹²

Ayıntâbî bu rivâyeti sadece nakletmekle yetinir, konuyla ilgili bir yorumda bulunmaz. İbn Kesir tefsirinde bu haberleri naklettikten sonra bunun İsrâiliyat'tan olabileceğini söyler.²¹³ Abdullah b. Mesud'un arkadaşlarından biri bilgi öğrenmek niyetiyle Şam'da bulunan Ka'b'ın yanına gitti. Dönüşte İbn Mesud ona Ka'b'dan ne öğrendin? diye sordu. O da Ka'b'ın göklerin bir meleğin omuzlarında döndüğünü iddia ettiğini söyledi. Bunun üzerine İbn Mesud, "Ka'b öyle söylemekle hata etmiştir. O hala Yahûdiliğinden vazgeçmedi mi?" diyerek "*Doğrusu, zeval bulmasın diye gökleri ve yeri tutan Allah'tır. Eğer onlar zevale uğrarsa O'ndan başka, and olsun ki onları kimse tutamaz. O, şüphesiz Hâlim'dir, bağışlayandır*"²¹⁴ âyetini okumuştur.²¹⁵ Bu sözleriyle İbn Mesud Ka'b'ı yalanlamış, söylediği sözlerin bir Yahûdilik unsuru taşıdığını ve İslâm ile alakasının bulunmadığını dile getirmiştir.

Meâlimü't-tenzil'in naşiri bu rivâyetin, insanların dikkatini çekmek için kıssacıların uydurdukları hayali acayip haberlerden olduğunu, müslümanın bu garip haberleri kabul etmesinin doğru olmayacağını, çünkü günümüzde insan yerlerin ve göklerin Allah'ın kudretiyle nasıl yaratıldığına bakmaya güç yetirebileceğini söyler.²¹⁶

bb. Peygamber Kıssalarıyla İlgili İsrâiliyat

Ayıntâbî, "*Ey inananlar! Musa'yı incitenler gibi olmayın. Nitekim Allah onu, söylediklerinden beri tutmuştu. O, Allah'ın katında değerli bir kişiydi*"²¹⁷ âyetinin tefsirinde şu kıssaya yer verir. Ebû Hüreyre'nin (r.a.) Peygamberimiz'den (s.a.)

²¹² *Tibyân*, IV, 273.

²¹³ İbn Kesîr, Ebu'l-fidâ İsmail b. Ömer, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azim*, Beyrut 1385/1966, V, 385.

²¹⁴ el-Fâtır 35/41.

²¹⁵ et-Taberî, *Câmiü'l-beyân*, XXII, 144-5.

²¹⁶ Begavî, *Meâlimü't-tenzil*, IV, 374.

²¹⁷ el-Ahzap, 33/69.

naklettiğine göre Musa aleyhisselâm vücudunu hiç kimseye göstermemiş. İsrâil oğullarından bir grup da onun vücudunu hiç kimseye göstermemesinin vücudundaki bir eksiklikten kaynaklandığını söylemiş. Allahu Teâlâ onların bu sözlerinden onu korumak için bir yerde yıkanmasını istemiş ve Musa elbisesini bir taşın üzerine koymuş. Yıkandıktan sonra elbisesini almaya yönelmiş fakat taş Allah'ın izniyle elbisesini götürüp Musa hakkında konuşan o grubun ortasına bırakmış. Musa aleyhisselâm ise asası ile taşın ardından elbisem elbisem diyerek koşmuş ve çıplak bir şekilde o topluluğun yanına gelmiş ve onlar Hazreti Musa'nın en güzel bir şekilde yaratıldığını görmüşler. Sonra Musa elbisesini giymiş ve asasıyla taşa birkaç kere vurmuş ve taşta iz oluşmuş.²¹⁸

Bu anlatılanlar Allah'ın peygamberine iftira niteliğinde şeylerdir. Bir peygamber hakkında bu türden rivâyetler nakledilmesi caiz değildir ve onu gülünç duruma düşürmektedir.

Konuyla ilgili vereceğimiz bir başka örnek ise Nûh aleyhisselâmın kıssasının anlatıldığı Hûd süresi 38. âyettir. "*Gemiyi yaparken, milletinin inkarcı ileri gelenleri yanına uğradıkça onunla alay ederlerdi. O da: «Bizimle alay ediyorsunuz ama, alay ettiğiniz gibi biz de sizinle alay edeceğiz; rezil edecek olan azabın kime geleceğini ve kime sürekli azabın ineceğini göreceksiniz» dedi*" şeklindeki âyetin tefsirinde Ayıntâbî, İbn Abbas'tan Nûh aleyhisselâmın gemiyi iki yılda tamamladığını, boyunun üç yüz, eninin elli, yüksekliğinin ise otuz zira' olduğunu, ve onu sac ağacından yapıp üç bölüme ayırdığını, en alt tabakaya vahşi ve yırtıcı hayvanları, orta tabakaya binek ve yük hayvanlarını, üst tabakaya da kendini ve sair mü'minleri koyduğunu rivâyetini nakleder.²¹⁹ Kıssanın devamında gemide hayvan pislikleri çoğalınca Allah Nûh aleyhisselâma filin kuyruğunu sıkmasını vahyetmiş, Nûh ta filin kuyruğunu sıkmış kuyruktan bir erkek ve bir dişi domuz düşmüş ve gemideki tezekleri yemişler. Gemide fareler çoğalıp geminin ağaçlarını kemirmeye ve iplerini koparmaya başlayınca, Allah Nûh'a aslanın iki gözü arasına vurmasını ilham etmiş ve bunun üzerine aslanın burun deliğinden bir erkek bir de dişi kedi çıkmış ve gemideki fareleri yemişler.

²¹⁸ *Tibyân*, III, 358.

²¹⁹ *Tibyân*, II, 250.

İbn Kuteybe hayvan pisliklerini yemek için domuzun filden çıkmasını, kedinin de aslanın burun deliklerinden çıkması hadisesinin hurâfâttan olduğunu bildirir.²²⁰ Geminin yapımında kullanılan ağacın cinsi, geminin katları, hangi kata nelerin yerleştirildiği, geminin eni, boyu, yüksekliği, kaç yılda tamamlandığı bu ve buna benzer Tevrat'ta geçen bilgilerdir.²²¹ Hz. Nûh ve yaptığı gemiyle ilgili anlatılan şeylerin çoğu Tevrat'tan nakledilir.

Konumuzla ilgili vereceğimiz son örnek "*Musa, esasını yere atar atmaz apaçık bir yılan (ejderha) oluverdi; elini çıkardı, bakanlar bembeyaz olduğunu gördüler. Bunun üzerine esasını bıraktı*"²²² şeklindeki âyetin tefsiriyle ilgilidir. Ayıntâbî, İbn Abbas'tan naklettiği bir rivâyette Musa aleyhisselâm esasını yere atınca asanın, iki çenesi arası havaya seksen zira' ve yerden yüksekliği bir mil olan sarı ve kıllı büyük bir yılanı dönüştüğünü ve firavunu yemek için ona yöneldiğini anlatır.²²³

bc. Geçmiş Milletlere Ait Haberlerdeki İsrâiliyat

Ayıntâbî, Bakara sûresi "*Peygamberleri onlara, «Onun hükümdarlığının alameti, size sandığın gelmesidir, onda Rabbinizden gelen gönül rahatlığı ve Musa ailesinin ve Harun ailesinin bıraktıklarından kalanlar var; onu melekler taşır, eğer inanmışsanız bunda sizin için delil vardır» dedi*" şeklindeki 248. âyetinin tefsirinde Musa aleyhisselâma verilen tabutla ilgili şöyle bir nakilde bulunur. Rivâyete göre Hak celle ve âlâ onu Âdem aleyhisselâma indirmişti. Şemşad (şimşir) ağacından olup boyu üç, eni iki zira' idi. Altın suyuyla yaldızlı idi. İçinde peygamberlerin resimleri dururdu. Hz. Âdem'in vefatına kadar onun yanında kalmış, ondan Şit aleyhisselâm'a, ondan İbrahim aleyhisselâma, ondan İsmail aleyhisselâm'a, ondan Yakup aleyhisselâma geçmiş ve Musa aleyhisselâma kadar gelmiştir. O da onun içine Tevrat'ı koymuştur. Ayıntâbî, yine aynı âyette geçen "sekine" kelimesiyle ilgili şu rivâyeti nakleder. "Denildi ki ol sekine cennetten çıkarılmış bir altun leğen idi. Kulûb-u enbiyâ (peygamberlerin kalpleri) ânın içinde yüğünürdü (yıkanırdı)".²²⁴

²²⁰ İbn Kuteybe, *Te'vilü Muhtelifi'l-Hadis*, s. 285.

²²¹ Tekvin, 6/14-16.

²²² el-Âraf 7/107.

²²³ *Tibyân*, II, 90.

²²⁴ *Tibyân*, I, 194.

Musa aleyhisselâm'a verilen tabutla ilgili tefsirlerde pek çok malumat vardır. Tabutun içinde ne olduğu, neden yapıldığı, ebadının ne kadar olduğu, tabutun şimdi nerde olduğuna dair pek çok haber vardır.²²⁵ Elmalılı Hamdi Yazır tabutun ta Hazreti Âdem'den beri gelen içi resimli bir sandık olması, bunun insanların babası olan Hazreti Âdem olmasıyla uyumu güç olduğunu; bununla birlikte bu yaygın haberleri düşünmeksizin hemen yalanlamanın da haksızlık olacağını belirtir. İbn Abbas'tan rivâyet olunduğuna göre bunun kaybolmuş Tevrat sandığı olduğunu, ancak bunu Hazreti Musa yaptırmayıp daha eski tarihi bir sandık olduğunu kabul etmenin uygun olacağı görüşündedir.²²⁶ Âlûsî de, "Ben buna ait Hz. Peygambere ulaşan sahih, merfu' ve tabutun kilidini açacak bir hadis ve bir fikir bulamadım." der.²²⁷

Geçmiş milletlere ait haberlerdeki İsrâiliyat'a bir örnek de şudur. "*Bereketli kıldığımız yere doğru, Süleyman'ın emriyle yürüyen şiddetli rüzgarı, onun buyruğuna verdik. Biz her şeyi biliyorduk*"²²⁸ âyetinin tefsirinde Ayıntâbî, Mukatil'den nakledilen bir rivâyete yer verir. Rivâyete göre şeytanlar Süleyman aleyhisselâm için altınla ibrişimden bir kilim dokumuş, kilimin eni ve boyu birer fersah imiş. Kilimin ortasına Süleyman aleyhisselâm için altından bir minber yapılmış ve onun etrafına altın ve gümüşten 3000 kürsü konulmuş. Altın kürsülere enbiya, gümüş kürsülere ulemâ oturur onların etrafına da insanlar ve insanların etrafında ise cin ve şeytanlar dururmuş. Kuşlar kanat çırparak onları güneşten korurmuş. Ve bu vaziyette rüzgar onları sabahtan öğleye kadar bir aylık mesafeye, öğleden akşama kadar da bir o kadar mesafeye götürürmüş.²²⁹

Konuyla ilgili bir başka örnek ise "*Dediler ki: Ey Zülkarneyn! Bu memlekette Ye'cûc ve Me'cûc bozgunculuk yapmaktadırlar. Bizimle onlar arasında bir set yapman için sana bir vergi verelim mi?*"²³⁰ âyetindeki Ye'cûc ve Me'cûc'ün kimler olduğu ile ilgilidir. Konuyla ilgili rivâyetleri aktaran Ayıntâbî, onların Türklerin bir boyu olduğu, Yâfes'in soyundan geldiği, Zülkarneyn'in yaptığı setten dışarıda kalanlara Türk denildiği gibi rivâyetleri naklettikten sonra, yine Ye'cûc ve Me'cûc ile

²²⁵ Bu konuda ki rivâyetler ve değerlendirmeleri için bk. Aydemir, *Tefsirde İsrâiliyat*, s. 205-8.

²²⁶ Yazır, Elmalılı Muhammed Hamdi, *Hak Dini Kur'an Dili Yeni Mealli Türkçe Tefsir*, Diyanet İşleri Reisliği Neşriyatı, İstanbul 1935, I, 832.

²²⁷ el-Âlûsî, Şihabuddin Mahmud, *Ruhu'l-meânî fi tefsiri'l-Kur'ani'l-Azîm ve's-seb'î'l-mesânî*, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut, ts., II, 169.

²²⁸ Enbiya 21/81.

²²⁹ *Tibyân*, III, 104.

²³⁰ el-Kehf 18/94.

ilgili olarak, Allah'ın onları Hazreti Âdem'in ihtilam olup nutfesinin düştüğü topraktan yarattığı gibi rivâyetleri nakleder.²³¹

Ye'cüc-Me'cüc ve Türklerin Yafes'in oğulları olduğu ve bunlarda hayır bulunmadığı yolundaki haberler itimada şayan bulunmamıştır.²³² "Zira Kur'ân'da Ye'cüc-Me'cüc'ün cinsleri, zaman ve mekânları tayin edilmemiştir. Bunlar yeryüzünü ifsat edenler olarak vasedilir. Cinsleri, zaman ve mekânları tayin edilmediğine göre geçmiş ve gelecekte hangi ırk ve millete mensup olursa olsun yeryüzündeki nizam ve intizamı bozmaya kalkışanların hepsine itlak edilebilir. Bu bakımdan bu gürhün Türklere tahsisi tamamen hatalıdır ve bir garaza mebnidir."²³³

Yine bu âyetin tefsirinde Âc b. Unuk ile ilgili bir kıssa anlatılır. Buna göre Âc b. Unuk'un boyu 3300 zirâdan daha fazla imiş ve 3000 yıl yaşamış. Denize girdiğinde denizin suyu diz kapaklarını geçmezmiş. Suyu buluttan içer, denizin dibindeki balıkları yakalar ve onları güneşte pişirir yermiş. Musa'nın ordusu büyüklüğündeki bir kayayı askerinin üzerine atmak için kaldırmış, hüdhüd kuşu o kayanın ortasını oyarak onu Âc b. Unuk'un kafasına geçirmiş, yere düşmüş ve Musa da bu haldeyken onu öldürmüştü. Musa'nın boyu on zira', esasının boyu da on zira' imiş. Musa on zira da sıçradığı halde onun topuğuna bile erişemezmiş.²³⁴

İbn Kuteybe, "Bu akıllıların da cahillerin de anlayabileceği derecede apaçık bir yalandır. Bu hadis ne Rasûlullah'tan ne de onun ashabından gelmiştir. Bu sadece ehli kitabın naklettiği eski haberlerden biridir"²³⁵ diyerek tenkit etmiştir. İbn Kesir de bu haberlerin, ehli kitabın peygamber ve Allah düşmanı facir ve zındıklar tarafından ortaya atılmış bir yalandan ibaret olduğunu bildirir.²³⁶

Konumuzla ilgili vereceğimiz son örnek ise "*Sizi uyarmak için içinizden bir adam vasıtasıyla Rabbinizden size bir zikir (kitap) gelmesine şaştınız mı? Düşünün ki O sizi, Nûh kavminden sonra onların yerine getirdi ve yaratılıştaki sizi onlardan üstün kıldı. O halde Allah'ın nimetlerini hatırlayın ki kurtuluşa eresiniz*" âyetinin tefsiriyle ilgilidir. Nûh'un (a.s.) kavminin vasedildiği bir rivâyette onların boylarının

²³¹ *Tibyân*, III, 35.

²³² İbn Kesir, Ebu'l-fidâ İsmail b. Ömer, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, Riyad 1966, I, 115.

²³³ Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, I, 127.

²³⁴ *Tibyân*, I, 433-4.

²³⁵ İbn Kuteybe, *Te'vilü Muhtelifi'l-Hadis*, s. 286.

²³⁶ İbn Kesir, *el-Bidâye*, 1, 114.

60 ila 100 zira' arasında olduğunu ve onların göz çukurunda veya burun deliğinde kertenkele yavrulasa bile bunun mümkün olacağını bildiren bir rivâyet yer almaktadır.²³⁷Tefsirinde bütün bu rivâyetlere yer veren Ayıntâbî, bunlarla ilgili bir görüş belirtmekten ve tenkitte bulunmaktan kaçınır.

bd. Nakledilmesinde Fayda Olmayan İsrâiliyat

Tibyân Tefsiri'nde bilinmesi mümkün olmayan veya bilinmesinin insanlara bir fayda sağlamayacağı çok sayıda İsrâilî haberler mevcuttur. Meselâ Tâhâ sûresindeki "...Muhakkak ki ben, evet ben senin Rabbinim! Hemen pabuçlarını çıkar! Çünkü sen kutsal vâdi Tuvâ'dasın!..."²³⁸ âyetinin tefsirinde Ayıntâbî, Musa'nın ayakkabılarının tabaklanmış ölü eşek derisinden yapıldığı rivâyetini aktarır.²³⁹Görüldüğü gibi bilinmesinde hiçbir fayda sağlamayacak lüzumsuz bir teferruattır. Taberî de tefsirinde bu ve buna benzer haberleri naklettikten sonra "âyetin zahiri manası bunlara delalet etmez o sadece çıkarmayı emreder"²⁴⁰ diyerek bu gibi lüzumsuz teferruatla uğraşmaktan kaçınılması gerektiğini ifade etmektedir. Süyûtî de Hazreti Musa'nın Allah'la konuşurken üzerindeki elbiseleri sayan ve ayağındaki papucun tezkiye edilmemiş eşek derisi olduğunu söyleyen haberin sağlam olmadığını kaydeder.²⁴¹

Bir başka örnek ise Meryem sûresi "...Ey Harun'un kız kardeşi! Senin baban kötü bir insan değildi; annen de iffetsiz değildi" şeklindeki 28. âyetinin tefsirinde âyette geçen Harun'un kim olduğu ile ilgilidir. Konuyla ilgili rivâyeti aktaran Ayıntâbî, Harun'un İsrâil oğullarından salih ve âbid bir kişi olduğunu, cenazesine 40.000 kişinin katıldığını ve hepsinin isimlerinin de Harun olduğunu söyler.²⁴²

Konumuzun vuzuha kavuşması için vereceğimiz bir başka örnek ise "Yahut altı üstüne gelmiş bir kasabaya uğrayan kimseyi görmedin mi? «Allah burayı ölümünden sonra acaba nasıl diriltecek?» dedi. Bunun üzerine Allah onu yüz yıl ölü bıraktı, sonra diriltti, «Ne kadar kaldın?» dedi, «Bir gün veya bir günden az kaldım» dedi, «Hayır yüz yıl kaldın, yiyeceğine içeceğine bak, bozulmamış; eşeğine bak ve

²³⁷ *Tibyân*, II, 77.

²³⁸ Tâhâ 20/12.

²³⁹ *Tibyân*, III, 63.

²⁴⁰ et-Taberî, *Câmiü'l-beyân*, XVI, 143-4.

²⁴¹ Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, I, 126.

²⁴² *Tibyân*, III, 45.

hem seni insanlar için bir ibret kılacağız, kemiklere bak, onları nasıl birleştirip, sonra onlara et giydiriyoruz» dedi; bu ona apaçık belli olunca, «Artık Allah'ın her şeye Kadir olduğuna inanmış bulunuyorum» dedi²⁴³ âyetinin tefsiri ile ilgilidir. Ayıntâbî, harabe kente uğrayanların Üzeyir b. Şurahyâ veya Hızır aleyhisselâm ya da ba'si inkar eden bir kafir olduğu rivâyetlerini nakleder. Harabe kentin neresi olduğu hususunu da açıklayan Ayıntâbî, buranın Beytül-Makdis, tâundan kaçan bir grubun köyü veya Beytül-Makdis'e iki fersah mesâfede bir köy olduğu rivâyetini nakleder.²⁴⁴

İbn Cerîr de tefsirinde konuyla ilgili rivâyetleri aktardıktan sonra, âyette sözü söyleyenin isminin ne olduğuna dair elimizde sahih bir rivâyetin olmadığını, isminin Üzeyir veya Ermiyâ olmasının mümkün olduğunu, ancak ismini bilmemize de gerek olmadığını söyler. "Çünkü âyetin maksadı insanlara bu sözü söyleyen kimsenin adını öğretmek değildir. Bilakis âyetteki maksat, inkar edenlere Allah'ın öldükten sonra mahlukatı diriltme, yok olduktan sonra tekrardan eski hallerine getirme kudretini öğretmektir"²⁴⁵ diyerek nakledilmesinde fayda sağlamayacak şeylerle uğraşmaktan kaçınılması gerektiğini söyler.

Konuyla ilgili sunacağımız örneklerden biri de "*İbrahim: «Rabbim! Ölülerini nasıl dirilttiğini bana göster» dediğinde, «İnanmıyor musun?» deyince de, «Hayır öyle değil, fakat kalbim iyice kansın» demişti. «Öyleyse dört çeşit kuş al, onları kendine alıştıır, sonra onları parçalayıp her dağın üzerine bir parça koy, sonra onları çağır; koşarak sana gelirler. O halde Allah'ın güçlü ve Hakim olduğunu bil» demişti*"²⁴⁶ âyetinin tefsiriyle ilgilidir. Ayıntâbî, Hz. İbrahim'in aldığı dört kuşun, tavus, horoz, güvercin ve karga olduğunu söyler.²⁴⁷

İbn Kesir, bu kuşlara dair Hz. Peygamber'den herhangi bir beyanın gelmediğini bunların bir İsrâiliyat örneği olduğunu ve hiçbir faydalarının bulunmadığını, kitapları bunlarla doldurmanın okuyucuları meşgul ettiğini ve böyle şeylerle uğraşmanın abesle iştigâl olduğunu söyler.²⁴⁸

²⁴³ el-Bakara 2/259.

²⁴⁴ *Tibyân*, I, 209.

²⁴⁵ et-Taberî, *Câmiü'l-beyân*, III, 29.

²⁴⁶ el-Bakara 2/260.

²⁴⁷ *Tibyân*, I, 210.

²⁴⁸ İbn Kesir, *Tefsiru'l-Kur'ani'l-Azim*, I, 559.

Ayıntâbî, "Musa, milleti için su aramıştı; «Asanla taşa vur» dedik; ondan on iki pınar fışkırdı, herkes içeceği yeri bildi. Allah'ın rızkindan yiyin, için, yalnız yeryüzünde bozgunculuk yaparak karışıklık çıkarmayın"²⁴⁹ âyetini tefsir ederken Hazreti Musa'nın asasıyla ilgili olarak, onu Âdem aleyhisselâmın cennetten çıkardığını, boyunun Hazreti Musa'nın boyunda on zirâ olduğunu, karanlıkta ışık saçtığını, peygamberlerden birbirine intikal ederek Şuayb aleyhisselâma, ondan da Musa aleyhisselâma geçtiğini anlatır. Asasını vurduğu taşla ilgili ise onun Tur dağından bir taş olup Musa aleyhisselâmın sürekli yanında taşıdığı dört yüzlü, her bir yüzünde üçer gözü olan bir taş olduğunu rivâyet eder. Ve Benî İsrâilin adedi ile ilgili olarak da onların altı yüz bin kişi olup on iki mil mesafeyi tuttuklarını söyler.²⁵⁰

Tefsirlerde Beni İsrâilin sayısı ile ilgili değişik rakamlar verilmiştir. Ancak bunu bilmenin insanlara sağlayacağı pek fayda yoktur. İsrâil oğullarının 600.000 kişi olduğu ve bunlardan 200.000'i 20 ilâ 40 yaşları arasındakilerden oluştuğunu bildiren haberler de bunlardandır.²⁵¹

Nakledilmesinde fayda olmayan İsrâliyât'a vereceğimiz son örnekle bu konuyu bitirmek istiyoruz. "...Nihâyet Karınca vâdisine geldikleri zaman, bir karınca: Ey karıncalar! Yuvalarınıza girin; Süleyman ve ordusu farkına varmadan sizi ezmesin! dedi..." âyetinin tefsirinde "Ol nemle taifesinin meliki iki kanatlı idi. Bir kavilde arcâi idi. İsmi Tahiyeye veya Cermi idi" diyerek karıncanın ismini ve evsafını anlatır.²⁵²

Âlûsî, bu haberleri Ebû Hayyân'ın tefsirinde tenkit ettiği şekilde, "Buna özel isim verenlerin karıncalar mı yoksa insanlar mı olduğunu bilseydim" diyerek biraz da alaycı bir üslûpla bu rivâyetleri tenkit eder.²⁵³ Zehebî de bunu rivâyet eden Mukâtil için "Karıncanın erkek mi dişi mi olduğunu niye söylemediğini ise doğrusu bilmiyorum" diyerek onun böylesi boş şeylerle meşgul olmasını yadırgamıştır.²⁵⁴

D. TİBYÂN'IN DİRÂYET TEFSİRİ YÖNÜNDE ÖZELLİKLERİ

²⁴⁹ el-Bakara 2/60.

²⁵⁰ *Tibyân*, I, 63.

²⁵¹ et-Taberî, *Câmiü'l-beyân*, XIX, 76.

²⁵² *Tibyân*, III, 238.

²⁵³ Âlûsî, *Rûhu'l-meânî*, XIX, 159.

²⁵⁴ ez-Zehebî, *Tefsir ve Hadis'te İsrâiliyat*, s. 138.

Ayıntâbî'nin âyetleri dirâyet yönünden nasıl tefsir ettiğine geçmeden önce konuyla ilgili kısa bir bilgi vermenin yerinde olacağı kanâatindeyiz. Re'y ile tefsir (et-Tefsîru bi'r-Re'y), Arap dilini yakından tanıdıktan ve Kur'ân'ın nâsîh ve mensûhuna vâkîf olup, esbab-ı nüzûl ve müfessirin bilmesi gereken diğer ilimleri de öğrendikten sonra Kur'ân'ı ictihad ile tefsir etmektir.²⁵⁵ Gerek İslâmiyet'e yeni dahil olan unsurları gerekse müslüman olmayanları bir idâre altında toplamak ve onları iyi idâre etmek icap ediyordu. İşte bu hususlar için Kur'ân-ı Kerim ilk merci' oluyor, yeni nizamlar ihdâs etmek için fakihler ve müfessirler Kur'ân'a sarılıyorlardı. İslâm devleti çok genişlediğinden, dinin menşei olan Hicaz'dan diğer ülkelere bazı imkansızlıklardan dolayı dini haberler pek ulaşamıyor, şahsi görüşler rol oynamağa başlıyordu. Bu şahsi görüş sahipleri aynı ırk ve aynı kültürü ihtivâ eden bir cemiyet içinde yetişmediklerinden, görüşlerinin neticesi de değişik oluyordu.²⁵⁶ Dirâyet metoduyla tefsir yapılıp yapılamayacağı ilim adamları arasında tartışmaya konu olmuş, bunun neticesinde iki farklı görüş ortaya çıkmıştır.

Bunlardan birincisi ne sûrette olursa olsun Kur'ân'ın ictihadla tefsir edilemeyeceği görüşünü savunanlardır. Bu zümre Kur'ân tefsirinde Hz. Peygamber'den ve Kur'ân'ın nüzûlüne şâhit olmuş ashaptan gelen rivâyetlere itimat edilmesinin zarûri olduğunu söylemiştir.²⁵⁷ Bunlar kendi görüşlerine mesnet olarak

"Senin için hakkında bir

*bilgi hasıl olmayan şeyin ardına düşme. Çünkü kulak, göz, kalp bunların hepsi bundan mes'uldür"*²⁵⁸ âyetini delil olarak getirirler. Bununla birlikte Hz.

Peygamber'den rivâyet edilen

"Kim Kur'ân hakkında

kendi görüşüyle bir şey söylerse isabet etse de hata etmiş olur"²⁵⁹ ve Tirmizî'nin İbn Abbas'tan rivâyet ettiği:"

" "Bildikleriniz dışında benden hadis nakletmekten kaçının.

Kim kasten bana yalan isnat ederse cehennemde oturacağı yere hazırlansın. Her

²⁵⁵ ez-Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, I, 256.

²⁵⁶ Cerrahoğlu, *Kur'ân Tefsirinin Doğuşu*, s. 105.

²⁵⁷ ez-Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, I, 256.

²⁵⁸ el-İsrâ 17/36.

²⁵⁹ Tirmizî, "Tefsir", 1 (3123).

kim de Kur'ân hakkında kendi görüşüne göre hüküm verirse o da cehennemde oturacağı yere hazırlansın"²⁶⁰ hadislerini delil olarak getirirler.

Re'y ile tefsir yapmaya girişenler ise yaptıklarını Kur'ân'daki tedebbür âyetlerine ve Peygamberin sözlerine istinat ettiler. Meselâ:

"Onlar Kur'ân'ı düşünmüyorlar mı? Yoksa kalpleri kilitli mi?"²⁶¹ âyeti bu anlayışı destekleyen en büyük delildir. Zira Allah bütün mü'minleri Kur'ân üzerinde tefekküre davet etmektedir. Bu ise re'y ile tefsir yoluna gidilebileceğinin en bariz delillerinden biri olmalıdır"²⁶² dediler.

"Eğer re'y yoluyla tefsir caiz olmasaydı içtihat da caiz olmaz ve böylece Kur'ân'da mevcut pek çok ahkam muattal kalırdı. Bunun mahzurları ise âşikârdır. Çünkü içtihad kapısı erbabına daima açıktır. Müctehid hata da etse isabet de etse ecre nail olur. Peygamber efendimiz Kur'ân'ın bütün âyetlerini tefsir etmediği gibi, âyetlerde mevcut bütün hükümleri de beyân etmemiştir. Bunu kendisinde sonra gelecek nesillere vazife olarak bıraktığı ise bellidir."²⁶³

Re'y tefsiri hususunda ulemâ arasında cereyan eden ihtilaf hakiki değil lafzidir. Çünkü re'y iki kısımdır; birincisi, Arap dili ve üslubunun kanunlarına tamamıyla uygun, Kitap ve sünnete muvafık ve tefsir için gerekli bütün şartları haiz olandır ki, bunun cevazında şüphe yoktur. İkincisi ise, şer'î delillere, Arap dili kanunlarına uygun olmayan ve tefsir için lüzumlu olan şartları içine almayandır. Peygamber efendimizin zemm ve men ettiği tefsir işte budur.²⁶⁴

İlk dönemlerde yazılan tefsirler genelde rivâyet metoduyla yazılırken, daha sonraki dönemlerde dirâyet tefsirine ağırlık verilmiş ve çoğu müfessir tefsirlerini rivâyet ve dirâyet esaslarına uyarak yazmışlardır. Ayıntâbî de geleneğe uygun olarak tefsirini her iki yöntemin esaslarına uygun olarak meydana getirmiştir. Bununla birlikte *Tibyân Tefsiri* dirâyet yönünden biraz zayıf kalmaktadır. Ayıntâbî, tefsirin aslında olmasına rağmen, dirâyet metodolojisi içinde incelenen kıraat farklılıklarına, mecaz, kinaye ve teşbih gibi edebi sanatlarla ilgili konulara tefsirinde

²⁶⁰ Tirmizî, "Tefsir", 1 (3122).

²⁶¹ Muhammed 47/24.

²⁶² ez-Zerkeşi, *el-Burhân*, II, 161.

²⁶³ Cevdet Bey, *Tefsir Usûlü ve Tarihi*, s. 65-6.

²⁶⁴ ez-Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, I, 264; Cevdet Bey, *Tefsir Usûlü ve Tarihi*, s. 52-3.

yer vermez. Bununla tefsirin yazılma amacını da göz önünde bulundurmuş, halkın bu gibi konulara kafa yorarak amaçlanan asıl gayenin dışına çıkılmamasını hedeflemiş olmalıdır.

1. Tibyân Tefsirinin Fikhî Meseleleri İnceleyişi

Fıkıh ilmi müstakil bir ilim dalı olarak etüt edilmiş ve her konu ince ayrıntılarına kadar fıkıh kitaplarında yazılmıştır. Bütün İslâmî ilimlerde olduğu gibi fıkıh ilminin ilk kaynağı da Kur'an-ı Kerim'dir. Çoğu müfessir tefsirlerinde fikhî konulara az veya çok yer vermişlerdir. İbnü'l-Arabi, Cessâs ve Muhammed Ali es-Sâbûni gibi müfessirler de yalnız fıkıhla ilgili âyetlerin yer aldığı "Ahkâm Tefsirleri" yazmışlardır. Fıkıh ilmi müfessirin bilmesi gereken ilimlerden biridir. Müfessir tefsirinde yeri geldikçe fikhî âyetlerin tefsirine eğilmelidir.

Ayıntâbî tefsirinin dîbâcesinde belirttiği gibi özellikle ahkam konularını ihtiva eden âyetlerin tefsirinde fikhî meselelerin izahını yapmış, mutavassıt bir tefsir olması hasebiyle çoğu konu yüzeysel geçilirken, diğer konulara nazaran fikhî konulara daha geniş yer vermiştir. Aynı zamanda bir Hanefi fakîhi olan Ayıntâbî, Sivas'ta müftülük makamında da bulunmuştur. Bu sebeple konuya vakıf bir müfessir olarak bu yönünü ön plana çıkarmıştır. Tefsirinde fikhî konular işlenirken genellikle dört mezhep imamlarının ve talebelerinin görüşlerine yer verilir, mezhebi bir taassup söz konusu değildir. Ayıntâbî'nin tefsirinde fikhî âyetleri tefsir ediş şeklini birkaç başlık altında inceleyelim:

a. Tercihle Bulunmadan Sadece İmamların Görüşlerini Nakletmekle Yetinmesi

Ayıntâbî ahkâm âyetlerinin tefsirinde genellikle mezhep imamlarının konuyla ilgili görüşlerini sadece nakletmekle yetinir, onlar arasında bir tercih belirtme yoluna gitmez.

Meselâ bismelenin Fâtiha'dan bir âyet olup olmaması konusunu ele alırken ulemânın bu konuda ihtilaf ettiğini söyleyen Ayıntâbî, İmam Ebu Hanife ve etbânın bismelenin ne Fâtiha'dan ne de diğer sûrelerden bir âyet olmadığını, onun mushaflarda yazılmasının sebebinin sûrelerin arasını ayırmak ve teberrüken sûrelerin onunla başlaması için yazıldığı görüşünde olduğunu söyler. Bu sebepten dolayı Hanefiler besmeleyi namazda cehri olarak okumaz. İmam Şafi ve ashâbının ise besmeleyi Fâtiha'dan ve her sûreden bir âyet saydığı ve bu sebeple de kıraatı

cehri olan namazlarda bismelenin de cehri okunması gerektiği görüşünde olduklarını söyler.²⁶⁵ Ayıntâbî bu rivâyetleri *Meâlimü't-tenzîl*²⁶⁶ ve *Envâru't-tenzîl*²⁶⁷ den sadece nakletmekle yetinir.

Ayıntâbî, "Allah sizi rasgele yeminlerinizden dolayı değil, fakat kalplerinizin kastettiği yeminlerden dolayı sorumlu tutar. Allah bağışlayandır, Hâlim'dir"²⁶⁸ meâlindeki âyetin tefsirinde yeminin çeşitlerini ve hangi lafızların yemin olduğunu anlatır. Geleceğe dair yemin eden bir kişinin bu yemini yerine getirmediği takdirde keffâretin vacip olacağı hususunda âlimlerin ittifak ettiğini, ancak geçmişe dair yapılan yeminlerde keffâret gerekip gerekmeyeceği konusunun ihtilafı olduğunu, İmam Şâfii'nin keffâret gerektiği görüşünde olduğunu söyler. Eimme-i Hanefiyye ise keffâret gerekmediği görüşündedir. Ancak yemin ettiğinde sözün hilafına olduğunu bilirse o büyük günahdır ve diğer büyük günahlarda olduğu gibi bunda da keffâret gerekmez. Sözün hilafına olduğunu bilmezse o zaman yemin-i lağv olur. Bir kimse Allahu Teâlâ'dan başkasına yemin etse, mesela Kâbe ve nebiyallah hakkı için dese veya babasına, oğluna yemin etse bu yemin olmaz. İmam Şâfii onun günah olduğu görüşündedir.²⁶⁹ Ayıntâbî bu konudaki görüşleri Begavî'den özetle nakleder.²⁷⁰ Beyzâvî'de konu daha muhtasarken,²⁷¹ Begavî'nin metni ise şöyledir:

Konuyla ilgili vereceğimiz bir başka örnek ise "Üzerine Allah'ın adının anılmadığı kesilmiş hayvanları yemeyin, bunu yapmak Allah'ın yolundan çıkmaktır..."²⁷² meâlindeki âyetin tefsirinde üzerine Allah'ın adının anılmadığı kesilmiş hayvanların yenilip yenilmeyeceği konusunda ulemânın ihtilaf ettiğini belirten Ayıntâbî, onların (özetle) şu görüşlere sahip olduğunu söyler:

²⁶⁵ *Tibyân*, I, 7.

²⁶⁶ Begavî, *Meâlimü't-tenzîl*, I, 38.

²⁶⁷ Beyzâvî, *Envâru't-tenzîl*, I, 5-6.

²⁶⁸ el-Bakara 2/225.

²⁶⁹ *Tibyân*, I, 172.

²⁷⁰ Begavî, *Meâlimü't-tenzîl*, I, 201.

²⁷¹ Beyzâvî, *Envâru't-tenzîl*, I, 121.

²⁷² el-En'am 6/121.

İbn Sîrîn ve Şa'bî âyetin zahirine binaen kasten veya unutulmuş olarak olsun besmele çekilmeden kesilen hayvanın yenmeyeceği görüşündedirler. İmam Malik, Şâfiî ve Ahmed besmele bilerek terk edilse bile müslümanın kestiğinin yenileceğini kabul etmişlerdir. İmam Sevrî ve Ebû Hanife ise besmele kasten terk edilirse helal olmayacağı, ancak unutulmuş olarak terk edilirse helal olacağı görüşündedir.²⁷³ Bütün bu görüşler Begavî'den aktarılır.²⁷⁴ Beyzâvî'de de muhtasar olarak yer alır.²⁷⁵

Konuyla ilgili verebileceğimiz son örnek ise Mâide sûresinin "*Ey İnananlar! İhramlı iken avı öldürmeyin. Sizden bile bile onu öldürene, ehli hayvanlardan öldürdüğü kadar olduğuna içinizden iki adil kimsenin hükmedeceği, Kabe'ye ulaşacak bir kurbanı ödeme, yahut düşkünlere yemek yedirme şeklinde keffâret ya da yaptığının ağırlığını tatmak üzere bunlara denk oruç tutma vardır*" mealindeki 95. âyetinin tefsiri ile ilgilidir. Ayıntâbî, kasten öldürülen ava karşılık verilecek ceza ile ilgili âlimlerin ihtilaf ettiklerini söyler. İmam Mâlik ve Şâfiî'ye göre avlanan hayvana denk olan ceza, hayvanın yaratılış ve hey'etine göre takdir olunur. İmam Ebû Hanife'ye göre ise kıymet itibariyledir. Avın avlandığı yerde ve ona en yakın bir mekandaki kıymet ölçüsüne göre kıymet biçilir. Eğer avlanan hayvanın kıymeti bir kurban kıymetinde ise av yapan şu üç cezadan birini seçmede muhayyerdir: Dilerse öldürülen hayvana denk bir hedy alır; veya kıymeti kadar yiyecek alır ve eğer aldığı şey buğday ise bir fakire yarım ölçek, buğdaydan başka bir şey ise her fakire birer ölçek tasadduk eder; yahut da her yarım ölçek karşılığında birer gün oruç tutar. Eğer avlandığı hayvanın kıymeti keffâret kurbanının tutarında olmazsa fakiri doyurmak ve oruç tutmak arasında muhayyerdir.²⁷⁶

b. Âyetlerden Hiçbir Mezhebe Nispet Etmeksizin Fikhî Sonuçlar Çıkarması

Ayıntâbî, bazı konularda mezhep görüşlerine yer vermeden birtakım fikhî sonuçlara varır. Örnek verecek olursak "*Ey inananlar! Doğrusu puta tapanlar pistirler, bu sebeple, bu yıllardan sonra Mescid-i Harâm'a yaklaşmasınlar*"²⁷⁷ meâlindeki âyetin tefsirinde müşriklerin niçin necis oldukları konusunu tartışan

²⁷³ *Tibyân*, II, 40.

²⁷⁴ bk. Begavî, *Meâlimü't-tenzîl*, II, 127.

²⁷⁵ bk. Beyzâvî, *Envâru't-tenzîl*, I, 319.

²⁷⁶ *Tibyân*, I, 474.

²⁷⁷ Tevbe 9/28.

Ayıntâbî, müşriklerin cünüp olup yıkanmadıkları ve abdest almadıkları için necsü'l ayn olduklarını, hatta suyun onların kullanımından dolayı necis olacağını söyler. İslâm'a geldiklerinde üzerlerine guslün vacip olduğunu söyleyen Ayıntâbî, onlarla musâfaha yapanın da abdestinin bozulacağını söyler.²⁷⁸ Begavî'nin tefsirinde de benzer görüşler mevcuttur.²⁷⁹

Yine konuyla ilgili bir örnek de, "*Sizin dostunuz ancak Allah, O'nun Peygamberi ve namaz kılan, zekat veren ve rüku eden müminlerdir*"²⁸⁰ meâlindeki âyetin Hz. Ali hakkında nazil olduğunu söyleyen Ayıntâbî, o namazda rukûda iken dilencinin birinin gelip ondan bir şey istediğini, Hz. Ali'nin de parmağındaki yüzüğünü göstererek dilencinin yüzüğü almasını sağladığı rivâyetini anlattıktan sonra, "İş bu delildir ki salâtta ameli kalîl anı iptal etmeye" diyerek yapılan küçük bir işin namazı bozmayacağını iddia etmiştir.²⁸¹ Burada konuyla ilgili hiçbir mezhebin görüşüne başvurmaksızın direkt neticeyi açıklamıştır.

Konuyla ilgili vereceğimiz son örnek Bakara sûresi "*Allah'ın sizin için takdir ettiğini dileyin. Tan yerinde, beyaz iplik siyah iplikten sizce ayırt edilinceye kadar, yiyin için, sonra orucu geceye kadar tamamlayın*" meâlindeki 187. âyetin tefsirine dairdir. Orucun fecri sâdıktan güneşin batmasına kadar tamamlanması gerektiğini ifâde eden Ayıntâbî, "İş bu delildir ki gurûpta şekk eden kimseye ekl caiz olmaya"²⁸² diyerek güneşin batıp batmamasında şüpheye düşen kimsenin orucu bozması gerektiği sonucuna hiçbir mezhebin görüşüne değinmeksizin varmıştır.

c. Zamanındaki Güncel Meselelere Değınmesi

Ayıntâbî'nin tefsirinde güncel meselelere olan ilgisini gösteren tek bir örneğe rastladık.

O "*Sakin onu inkâr edenlerin ilki olmayın! Âyetlerimi az bir karşılık ile satmayın, yalnız benden korkun*"²⁸³ âyetinin açıklamasını yaparken zamanının güncel olaylarından olan parayla mushaf yazmanın hükmü konusunda "İş bunda

²⁷⁸ *Tibyân*, II, 169.

²⁷⁹ bk. Begavî, *Meâlimü't-tenzîl*, II, 281.

²⁸⁰ el-Mâide 5/55.

²⁸¹ *Tibyân*, I, 459.

²⁸² *Tibyân*, I, 137.

²⁸³ el-Bakara 2/41.

mesâhifi ücretle yazmaya kerahet vardır” demek sûretiyle parayla mushaf yazmanın mekruh olduğu sonucuna varır.²⁸⁴

2. Tefsirin Kelamî Konuları İnceleyişi

Müfessirin bilmesi gereken ilimlerden biri de usûl-i din olarak görülen kelimedir. Çünkü Kur’an’ı Kerim’de öyle âyetler vardır ki bunların zahiri, tecsim ve teşbih gibi Yüce Allah’ın kendisiyle vasıflandırılması imkansız olan sıfatları haber vermektedir. Kelam bilginleri bu gibi âyetlerin te’vil edilmesi, bunların Allah’a isnadın caiz veya muhal olduğunu araştırılması konusunda yegâne kaynaktır. Bundan dolayı müfessirin bu konuyu göz ardı etmesi uygun düşmez.²⁸⁵

Tibyân Tefsiri’nde kelâmî konularla ilgili tartışmalarda derinlikten ziyade yüzeysellik hâkimdir. İtikâdi mezheplerin aralarında cereyan eden tartışmalardan uzak durulmaya gayret gösterilmiş, fazla teferruata inilmemiştir. Ayıntâbî Ehl-i sünnet ve’l cemaat mezhebine mensup bir müfessir olduğundan, tefsirinde büyük günahlar meselesi, şefaathat ve ru’yetullah gibi itikadi konular Ehl-i sünnet mezhebine uygun bir tarzda açıklanmıştır. Bazen Mu’tezile’nin bu konulardaki görüşlerine kısaca değinilmiş, Mu’tezile’ye karşı Ehl-i sünnet itikadi savunulmuştur. Bu kısaca girişten sonra *Tibyân Tefsiri*’nin kelamî konuları inceleyişini birkaç başlık altında örnekleriyle sunmaya çalışalım.

a. Mu’tezile’ye Karşı Ehl-i Sünnet’i Savunması

Yukarıda da söylediğimiz gibi *Tibyân Tefsiri*’nde mezhebi tartışmalara derinlemesine girilmemiş, muhtasar bir tefsir olması nedeniyle hacminin elverdiği ölçüler içinde konulara değinilmiş, konuyla ilgili sadece Mu’tezile’nin iddialarına kısaca yer verilmiştir. Mu’tezile’ye karşı Ehl-i sünnet savunulurken Beyzâvî ve Begavî’den faydalanılmıştır.

Örneğin "*Kimsenin kimseden faydalanamayacağı, kimseden bir şefaathat kabul edilmeyeceği, kimseden bir fidye alınmayacağı ve yardım görülmeyeceği günden korunun*"²⁸⁶ âyetini açıklarken Ayıntâbî şefaathatı kabul etmeyen Mu’tezile’ye karşı Ehl-i sünnet görüşünü savunarak, Mu’tezile’nin büyük günah işleyenler için şefaathatın

²⁸⁴ *Tibyân*, I, 73.

²⁸⁵ Cevdet bey, *a.g.e.*, s. 41.

²⁸⁶ el-Bakara 2/48.

olmadığına bu âyeti delil getirdiklerini söyler ve "Onlara deriz ki bu âyet-i kerîme kâfirlere mahsustur. Âsi olan müminler için şefaatin cevazı hakkında vârid olan âyet ve hadisler delâletiyle şefaathaktır" diyerek Ehl-i sünnet görüşünü savunur.²⁸⁷ Ayıntâbî bu görüşü Beyzâvî'den nakleder. Beyzâvî'nin metni aynen şöyledir²⁸⁸:

(Mu'tezile büyük günah işleyenler için şefâat olmayacağına bu âyeti delil getirdi. Bu hususun kâfirlere mahsus olması icâp eder. Şefâatle ilgili âyetler ve vârid olan hadisler vardır. Bu âyet Yahudilerin atalarının kendilerine şefâat edeceği iddialarını reddetmek üzere nazil olmuştur.)

Ayıntâbî, "Gözler O'nu görmez, O bütün gözleri görür. O Latîf'tir, haberdardır"²⁸⁹ âyetindeki "idrâk"e ihâtâ manası vererek gözlerin onu dünyada ihâtâdan aciz olduğunu ancak ahirette onu göreceğini söyler. Mu'tezile'nin bu âyeti delil getirerek ru'yetullah'a karşı çıktığını, ancak Ehl-i sünnet âlimlerinin Allahu Teâlâ'nın ahirette çıplak gözle görüleceğine dair kitap ve sünnetten delil getirdiklerini belirterek bu delilleri şöyle sıralar:Âyette buyruldu ki "*Nice yüzler o gün ışıldar parlar*"²⁹⁰ ve yine buyruldu ki "*Hayır; doğrusu onlar o gün, Rablerinden mahcuptur.*"²⁹¹ İmam Malik bu âyetlere binaen "Eğer yevmi kıyamette mü'minler Allahu Teâlâ'yı görecekteler olmasalardı Allahu Teâlâ kâfirleri hicâbla tabir etmezdi" demiştir. Peygamberimiz'de (s.a.) "Kıyamet gününde siz Rabbiniz celle şânühüyü apaçık bir şekilde göreceksiniz" buyurmuştur.²⁹²

Ayıntâbî "idrâk"le "ru'yet" in aynı şeyler olmadığını, "idrâk" in bir şeyin künhüne vakıf olma ve onu ihata etme anlamına geldiğini, "ru'yet" in ise muâyene anlamına geldiğini idraksiz olarak ta onun görülebileceğini söyler. Buna delil olarak da Musa aleyhisselâm kıssasındaki ²⁹³ âyetini delil getirir ve bu âyetin ru'yeti isbat idrâki nefy ettiğini, Allahu Teâlâ'nın idraksiz ve ihâtâsız görülmesinin caiz olduğunu

²⁸⁷ *Tibyân*, I, 56.

²⁸⁸ Beyzâvî, *Envâru't-tenzîl*, I, 60.

²⁸⁹ el-En'am 6/103.

²⁹⁰ el-Kıyâmet 75/22.

²⁹¹ el-Mutaffifîn 83/15.

²⁹² *Tibyân*, II, 35.

²⁹³ Şuarâ 26/61.

bildirir.²⁹⁴ Ayıntâbî bu konudaki değişik rivâyetleri harmanlayarak Begavî'den nakleder.²⁹⁵

b. Hiçbir Mezhebi Anmadan Konuyla İlgili Görüşlerini Sunması

Ayıntâbî bazen kelâmî mezheplerin isimlerini anmadan konuyla ilgili görüşleri vermekle yetinir. Örneğin, "Bir sûre inince, aralarında «Bu, hanginizin îmânını artırdı?» diyen ikiyüzlüler vardır. İnananların ise îmânını artırmıştır; onlar birbirlerine bunu müjdelemek isterler"²⁹⁶ âyetinin tefsirini yaparken bu âyetin îmânın artmasına ve eksilmesine delil olduğunu söyleyen Ayıntâbî, Hazreti Ömer'in ashtaptan bazılarının ellerine sarılıp gelin sizinle îmânımızı ziyade edelim dediğini anlatır. Hazreti Ali'nin (r.a.) de "Îmân kalpte beyaz bir nokta gibidir. Îmân her arttığında o beyaz noktalar da kalpte artar ve kalbin tamamı beyaz olur. Eğer müminin kalbi yarılrsa beyaz bulunur. Münafığın kalbi yarılrsa siyah bulunur" dediğini nakleder.²⁹⁷ Aynı rivâyetler Begavî'de de yer alır.²⁹⁸

3. Muhkem ve Müteşâbih

Ayıntâbî'nin Tibyân tercümesinde müteşâbih âyetlerin yorumu konusu önemlidir. Onun yorumlarına girmeden önce muhkem ve müteşâbih konusu ile ilgili kısa bir bilgi arzetmek uygun olacaktır. Muhkem, bilinmesi için bir beyâna muhtaç olmayan, müteşâbih ise açıklanmamış olandır.²⁹⁹ et-Tîbî (Taybî), muhkemden muradın manası açık olan, müteşâbihin ise bunun tersi olduğunu söyler.³⁰⁰ Zerkânî ise müteşâbihin aklen ve naklen bilinmesi mümkün olmayan, gizli olan olduğunu söyler.³⁰¹ Bunların tarifleri konusunda âlimler daha çeşitli görüşler ileri sürmüşlerdir.³⁰²

²⁹⁴ *Tibyân*, I, 36.

²⁹⁵ Begavî, *Meâlimü't-tenzîl*, II, 120.

²⁹⁶ Tevbe 9/124.

²⁹⁷ *Tibyân*, II, 214.

²⁹⁸ Begavî, *Meâlimü't-tenzîl*, II, 340.

²⁹⁹ es-Suyûtî, *el-İtkân*, II, 640.

³⁰⁰ es-Suyûtî, *el-İtkân*, II, 645.

³⁰¹ Zerkânî, *Menâhilü'l-irfân*, II, 272.

³⁰² Mesela bk. es-Suyûtî, *el-İtkân*, II, 640; Zerkânî, *Menâhilü'l-irfân*, II, 272-5.

Kur'ân kendi âyetlerini farklı şekillerde tanımlar. Hûd sûresinin 1. âyetinde

(*âyetleri muhkem kılınmış kitap*) diyerek onun âyetlerinin tamamının

muhkem olduğu, Zümer sûresi 23. âyetinde ise

(*Allah,*

müteşâbih ikişerli bir kitap olarak sözün en güzelini indirdi) denilerek tamamının

müteşâbih kılındığı bildirilmiştir. Âl-i İmrân sûresi 7. âyette ise

(*Sana Kitab'ı indiren O'dur. Onun (Kur'an'ın) bazı*

âyetleri muhkemdir ki, bunlar Kitab'ın esasıdır. Diğerleri de müteşâbihtir) bir

kısımının muhkem bir kısmının ise müteşâbih kılındığı bildirilmiştir. Onun tamamının

muhkem olması ile murad onun lafız ve manalarına zarar vermeyecek şekilde

sağlamlığı ve nazımının güzelliğidir. Tamamının müteşâbih olması ile kasıt ise

âyetlerin belagat icaz ve bir kısmını diğerine üstün tutma hususunda ki güçlüktür.

Bir kısmının muhkem diğer bir kısmının müteşâbih olması ile kasıt muhkem ve

müteşâbihin karşıtlığıdır.

Âlimlerin çoğu müteşâbihin te'vilinin sadece Allah tarafından bilinebileceği görüşündedir. Bunun için onlara göre Allah lafzının üzerinde durulması gerekir.

İlimde rüsûh sahibi olanlar ise "Ona inandık, hepsi Rabbimiz'in katındandır" derler.

Ebu'l-Hasen el-Eş'arî ise âyette geçen

(*ilimde râsih olanlar*) üzerinde

vakfedilmesi kanaatindedir. Böylece ilimde derinleşenler müteşâbihin te'vilini bilmiş

olurlar. Ebu İshak eş-Şirâzî (ö. 476/1088) de bu görüşü açıklayarak onu destekler

ve şöyle der: "Kur'ân'da Allah Teâlâ'nın ilmini sadece kendine kıldığı bir şey yoktur.

Aksine âlimleri o ilme vakıf kılmıştır. Çünkü Allah Teâlâ bunu âlimleri medh

sadedinde söylemiştir. Şâyet onun manasını bilmeyecek olsalar avam tabakasına

ortak olmuş olurlar."³⁰³ Mücahid de ilim sahiplerinin müteşâbihi bileceği

görüştüğüdür.³⁰⁴

Ragıb el-İsfahanî ise müteşâbihi üç kısma ayırır. 1. Manasına vukuf mümkün

olmayan müteşâbihdir ki kıyametin ne zaman kopacağı, dâbbe'nin ne zaman

çıkacağı gibi. 2. İnsanın bazı vasıtalarla manasını bilebileceği müteşâbihlerdir ki

garip lafızlar ve muğlak hükümler gibi. 3. Yukarıda bahsedilen iki durum arasında

³⁰³ Subhî, es-Salih, *Kur'an İlimleri*, s. 224.

³⁰⁴ es-Suyûtî, *el-İtkân*, II, 642.

kalan ancak ilimde rusûh sahibi kimselerin bilebileceği ve başkaları için manası kapalı olan müteşâbih. Rasûlullah'ın (s.a.) İbni Abbas için söylediği "Allahım onu dine fakih kıl ve ona te'vili öğret" sözünde işaret buyurduğu kısım budur.³⁰⁵ Muhkem ve Müteşâbih'le ilgili bu bilgilerden sonra Ayıntâbî'nin bunu tefsirine uygulayış biçimine geçebiliriz.

a. Ayıntâbî'nin Muhkem ve Müteşâbih'ten Bahseden Âyetleri Yorumlaması

Ayıntâbî, Kur'ân âyetlerini Muhkem ve Müteşâbih olarak taksim eden Al-i İmrân sûresinin 7. âyetindeki "*Kitabın âyetlerinden bir kısmı muhkemdir*" kısmı ile ilgili olarak muhkemden maksadın hükümlerin üzerine bina edildiği Kur'ân'ın asıl âyetleri olduğunu, "*diğer bir kısmı da müteşâbihdir*"³⁰⁶ cümlesindeki müteşâbihle maksadın ise bir takım manalara ihtimali olan hangisinin kastedildiği kesin olarak bilinemeyen mücmel âyetler olduğunu söyleyen Ayıntâbî, âyetlerin müteşâbih olmasıyla âlimlerin faziletinin ortaya çıkması ve âyetlerin engin manalarını anlamak için çalışma iştiaklarının artmasının amaçlandığını söyler.³⁰⁷

Kur'ân'da bir âyette onun tamamının muhkem olduğu³⁰⁸ başka bir âyette ise onun tamamının müteşâbih olduğu³⁰⁹ bildirilir. Ayıntâbî kitabın tamamının muhkem olmasını onun tamamının hak olduğu ve onda abes bir şeyin bulunmadığıyla, kitabın tamamının müteşâbih olmasını ise onun doğrulukta ve güzellikte birbirine benzemesiyle açıklar.³¹⁰

Müteşâbih âyetlerin te'vilini ilimde rusuh sahibi olan âlimlerin bilebileceği görüşünde olan Ayıntâbî, buna İbn Abbas'ın "Ben ilimde rusûh sahibiyim yani müteşâbihin te'vilini bilirim" ve Mücahid'in "Ben müteşâbihin te'vilini bilenlerdenim" sözlerini delil olarak getirir.³¹¹ Görüldüğü gibi Ayıntâbî Âl-i İmrân sûresinin ilgili âyetindeki lafzı üzerinde vakfetmez ve buna bağlı olarak müteşâbih âyetlerin te'vilini ilimde rusûh sahibi olan âlimlerin bilebileceği görüşünü savunur. Ayıntâbî,

³⁰⁵ Subhî, *a.g.e.*, s. 224.

³⁰⁶ Âl-i İmrân 3/7.

³⁰⁷ *Tibyân*, I, 234.

³⁰⁸ Hûd 11/1.

³⁰⁹ ez-Zümer 39/23.

³¹⁰ *Tibyân*, I, 234.

³¹¹ *Tibyân*, I, 235.

bu âyetin tefsirinde kaynak kitap olan Hızır b. Abdurrahman el-Ezdî'nin tefsirinin aslına sadık kalmamış, bazı değişikliklerle kendi görüşünü âyetin tefsirine yansıtmıştır. Hızır b. Abdurrahman el-Ezdî müteşâbih âyetlerin te'vilini yalnızca Allah'ın bilebileceğini savunarak üzerinde dururken³¹², Ayıntâbî üzerinde durmaz ve müteşâbih âyetlerin te'vilini ilimde rusûh sahibi olan âlimlerin de bilebileceği görüşünü savunur. el-Ezdî "ilimde râsih olanlar"dan maksadın da Tevrat'la ilim sahibi olan Abdullah b. Selâm ve ashâbı olduğu görüşündedir.³¹³

Konuyla ilgili diğer âyet şudur: "*Elif, Lâm, Râ. Bu öyle bir kitaptır ki, âyetleri muhkem kılınmış, sonra da her şeyden haberdar olan hikmet sahibi Allah tarafından âyetleri ayrıntılı olarak açıklanmıştır*"³¹⁴ âyetindeki muhkem kılınmış kitaptan maksadın âyetleri sağlam bir nazımla tanzim edilmiş lafız ve mana bakımından tagyir ve tahriften korunmuş veya onun âyetleri hüccet ve delillerle muhkem kılınmış olduğu görüşünde olan Ayıntâbî, ya da kitabın muhkem kılınması ile kastedilenin onun neshten men olunması anlamına geldiğini bununla maksadın bu sûre olduğunu çünkü bu sûrede mensuh âyet olmadığını söyler.³¹⁵ Konuyla ilgili görüşler Beyzâvî'nin *Envâru't-tenzîl* adlı tefsirinden nakledilmiştir.³¹⁶

b. Sûrelerin Başında Bulunan Hurûf-i Mukattaaları Tefsir Edişi

Tercih edilen görüşe göre hurûf-i mukatta'a müteşâbih âyetlerdendir. Bunlar mânâsını ancak Allahu Teâlâ'nın bildiği sırlardır. Bazı ilim adamları bu harflere mânâ vermeye çalışmışlar, Şa'bî her kitabın bir sırrı olduğunu Kur'ân'ın sırrının da fevâtihu's-suver olduğunu bildirmiştir. İbn Ebî Hâtim, Mücâhid'den yaptığı rivâyette bunların ayrı ayrı harfler halinde Allah'ın isimleri olduğu, Süddî'den yaptığı rivâyette ise bunların Kur'ân'da dağılık vaziyette bulunan Allah'ın isimleri olduğunu bildirmiştir. Ayıntâbî de tefsirinde hurûf-i mukattaalarla ilgili görüşlere yer vermiş ve bu harfleri selefın yorumlarına mutabık bir tarzda yorumlamıştır. O bu konuda değişik bir görüş ortaya koymamış var olan rivâyetlerle yetinmiştir. Aşağıda bunun örnekleri verilmiştir.

³¹² el-Ezdî, *et-Tibyân*, vrk., 46b.

³¹³ el-Ezdî, *et-Tibyân*, a.y.

³¹⁴ Hûd 11/1.

³¹⁵ *Tibyân*, II, 241.

³¹⁶ bk. Beyzâvî, *Envâru't-tenzîl*, I, 449.

Meselâ Bakara sûresinin başındaki âyetinin ne anlama geldiği hakkındaki görüşleri Begavî'nin *Meâlimü't-tenzîl*'inden özetleyerek, bu ve diğer sûrelerin başındaki harflerin müteşâbihattan olan hecâ harfleri olduğunu söyler. Allahu Teâlâ'nın onların ilmini bize bildirmediğini, bizim onların zâhirine îmân etmemizi ilmini ise Allah'a havale etmemiz gerektiğini söyler. Daha sonra Hz. Ebu Bekir'in "Allahu Teâlâ'nın her kitapta bir sırrı vardır ve Kur'ân'daki sırrı sûrelerin başındaki huruf-i hecâdır" sözünü nakleder. Bu harflerin Allah'ın isimlerinden birine tekabül ettiği yolundaki rivâyetleri nakleden Ayıntâbî, elif'in () Allah'a, lâm'ın () Latif'e, mim'in () Mecid'e tekabül ettiği görüşündedir. Başka bir görüşe göre ise elif () Allah'ın nimetlerine, lâm () lütfuna, mîm () ise mülküne delalet eder.³¹⁷ Ayıntâbî konuyla ilgili bütün bu görüşleri Begavî'nin *Meâlimü't-tenzîl*'inden aktarır.³¹⁸

Huruf-ı mukattaalarla ilgili diğer bir örnek ise Sâd sûresinin başındaki harfiyle ilgilidir. Ayıntâbî, âyetin değişik manalara geldiğini, yemin, sûrenin ismi, Allah'ın samed veya sadıku'lva'd vasfının baş harfi olduğu görüşlerini sunar. Ya da bunun Hz. Muhammed'e (s.a.) bir emir yani "Ya Muhammed! Amelini Kur'ân'a arz et emirleriyle amel et nehiyelerinden ictinab et" demek olduğunu söyler.³¹⁹

Taha sûresinin başındaki Tâ-hâ ()³²⁰ âyetinin tefsirinde onun yemin veya Allah'ın isimlerinden bir isim yahut Süryanice "Ey adam!" veya bazı lügatlerde "Ey insan!" demek olduğunu söyler. Ya da 'nın Allah'ın Tâhir ismine 'nin de Hâdî isminin baş harflerine tekabül ettiğini söyler.³²¹

c. Allah İle İlgili Müteşâbih Âyetlerin Tefsiri

Allah, Kur'ân'da "yüz" (vechullah), "el" (yedullah), "gelme" (câe Rabbüke) gibi çeşitli isim ve fiillerle tavsif edilmiştir. Hz. Peygamberin hadislerinde de buna benzer sıfatların kullanıldığı bilinmektedir. Bu âyetlerin tefsiri âlimler arasında ihtilafa konu

³¹⁷ *Tibyân*, I, 26.

³¹⁸ Begavî, *Meâlimü't-tenzîl*, I, 44.

³¹⁹ *Tibyân*, IV, 35.

³²⁰ Taha, 20/1.

³²¹ *Tibyân*, III, 60.

olmuştur. Allah'ın sıfatlarıyla ilgili bu âyetler müteşâbih kabul edilmektedir. Selef ulemâsı ve ehl-i hadis dahil Ehl-i sünnetin ekseriyeti bu âyetlere îmân eder, murad edilen mânâlarını Allah'a bırakır, zâhiri mânâlarından Allah'ı tenzîh ederek tefsirinden kaçınır.³²² Bir kısım insanlar Allah'ın istivâ, vech, yed gibi sıfatlarını nefyetme ve yok sayma (ta'til) yoluna giderken, diğer bir kısım insanlar da bunun tersi teşbih ve tecsim (insana ve diğer varlıklara benzetme) yoluna sapmışlardır. Bazıları ise daha orta bir yol tutarak müteşâbih kelâm'ın zâhirini, aklî yönden müstakîm bir mânâyâ hamletmek gâyesi ile te'viller yapmışlar ve bunu câiz görmüşlerdir.³²³ Ayıntâbî de Allahu Teâlâ ile ilgili müteşâbih lafızları, bulunduğu âyetin bütünlüğü içinde yorumlamış, tefsirlerde var olan görüşlerden tercih yoluyla âyetlere mânâlar vermiştir. Konu Tibyân'daki ilgili bazı örnekler yoluyla daha iyi anlaşılacaktır.

Meselâ Bakara sûresi "*Yerde olanların hepsini; sizin için yaratan O'dur. Sonra, sema'ya istiva ederek yedi gök olarak onları düzenlemiştir. O her şeyi bilir*"³²⁴ meâlindeki 29. âyetin tefsirini yaparken âyetin baş kısmındaki "*Yerde olanların hepsini; sizin için yaratan O'dur*" manasından hareketle "istivâ" kelimesine "arzi yarattıktan sonra iradesiyle semayı yaratmaya yöneldi" manası verir.³²⁵

Konuyla ilgili bir başka örnek ise "*Rahmân, Arş'a istivâ etmiştir*"³²⁶ âyetindeki "istivâ" kelimesine "istîlâ" manası vererek "Ki o rahman celle şânuhûdur ki arşı üzere istila etti" diye tefsir etmiştir.³²⁷

Allahu Teâlâyla ilgili müteşâbih âyetlerin tefsirine dair başka bir örnek de "*Rabbiniz, gökleri ve yeri altı günde yaratan ve sonra arşa istiva eden, gündüzü durmadan kovalayan gece ile bürüyen; güneşi, ayı, yıldızları, hepsini buyruğuna baş eğdirerek var eden Allah'tır*"³²⁸ âyetidir. Bu âyetin tefsirinde Ehl-i sünnet âlimlerinin "İstikrâr ve temkinden münezzehe olduğu halde inâyet ettiği veche üzere Allahu Teâlâ'nın arş üzere istivâsı vardır" görüşlerine yer veren Ayıntâbî, "istivâ" ile

³²² es-Suyûtî, *el-İtkân*, I, 639; Subhî es-Salih, *a.g.e.*, s. 226

³²³ Şimşek, M. Sait, *Kur'ân'ın Anlaşılmasında İki Mesele*, İstanbul 1991, s. 64-74.

³²⁴ el-Bakara 2/29.

³²⁵ *Tibyân*, I, 43.

³²⁶ Tâhâ 20/5.

³²⁷ *Tibyân*, III, 61.

³²⁸ el-Ârâf 7/54.

kastedilenin mülk olduğu görüşünde olanların da var olduğunu söyler.³²⁹ Konuyla ilgili bütün bu görüşler Begavî'den nakledilmiştir.³³⁰

³²⁹ *Tibyân*, II, 72.

³³⁰ *Begavî, Meâlimü't-tenzîl*, II, 165.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

TİBYÂN TEFSİRİ'NİN OSMANLI TOPLUMUNDAKİ YORUM DEĞERİ

A. OSMANLI TOPLUMUNUN DİNÎ YAPISI

Osmanlı toplumu, devlet ricali ve halkıyla birlikte her zaman din ve tasavvuf ile iç içe olmuş, halkın İslâmî anlayışında tarikatların büyük çapta etkili olduğu görülmüştür. Tasavvufî faaliyetlerin Anadolu'da bu derece yaygınlaşmasında, Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan beri başta padişah olmak üzere, Osmanlı devlet ricalinin tarikatlara gösterdiği hoşgörü sevgi ve desteğin büyük rolü olmuştur. Özellikle büyük tarikatlar ve kolları toplumda hüsnü kabul görmüş ve devlet tarafından himaye edilmiştir. Padişahlar ve üst düzey devlet adamları Osmanlı'nın kuruluşundan itibaren tasavvufî hayata ilgi duymakta ve tasavvuf erbabı ile yakın temas halinde bulunmaktaydı. Padişahların anneleri, hanımları kızları ve şehzâdelerin de tarikat erbabına yakınlık duyduğu ve onlara maddî imkanlar sağladığı müşahede edilmektedir. Padişahlar kimi zaman şeyhlerin ziyaretine gider, bazen de onları saraya çağırarak onların vaaz ve nasihatlerini dinlerdi. Bu samimi ilişkiler sonucunda, idareciler bazı tarikatlara tekke ve zâviyeler kurmuş, bazılarında da hazineden maaş bağlamıştır.¹

Osmanlı'da dinin konumuna bakıldığında, yerel ve toplumsal kuvvetlerle politik yapı arasında aracı görevini üstlendiği ve bundan dolayı Osmanlı'daki İslâm'ın, merkezî yönetim ve halk için ne ifâde ettiğinin belirlenmesi gerekmektedir. Çünkü ikincisinde yalnızca inanılan ve pratiğe dökülmek istenen bir din anlayışı hedeflenirken birincisinde bunun ötesinde yönetim ve siyaset de devreye girmektedir. Böylece Osmanlı'daki dinin gelişim sürecinin, resmi ve halk dini şeklinde geliştiği ortaya çıkmaktadır. Osmanlı göz önüne alındığında "devlet İslâm'ı (resmî İslâm)" ve "halk İslâm'ı (geleneksel İslâm)" arasında, "medrese İslâm'ı

¹ Osmanlıda padişahların ve toplumun tasavvuf ve mutasavvıflarla ilişkisi için bk. Ocak, Ahmet Yaşar, *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi* (ed. Ekmeleddin İhsanoğlu), İstanbul 1998, II, 110-114, 120-137, 186-193; Öngören, Reşat, *Osmanlılar'da Tasavvuf*, İz Yayıncılık, İstanbul 2000, s. 235-331; Yılmaz, Necdet, *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf*, Osmanlı Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul 2001, s. 429-461.

(yüksek İslâm, kitâbî İslâm)” ve “tekke İslâm’ı (mistik İslâm)” şeklinde nitelendirilebilecek ulema ve sufiler tarafından temsil edilen iki İslâm anlayışından daha bahsetmek gerekmektedir.² Bu anlayışlar aynı dine inanmalarına rağmen öğretisi açısından belli ölçülerde birbirlerinden ayrılmışlardır. Osmanlı halk İslâm’ının oluşmasında devlet İslâm’ı yanında medrese ve tekke İslâm’ının her birinin belli bir düzeyde katkıları vardır. Ancak halk İslâm’ının büyük oranda tarikatlar tarafından yoğrulan bir inanç sistemi olduğu kabul edilmektedir. Çünkü medresenin ve devletin benimsediği İslâm anlayışı akli ve sistemli bilgiyi ön plana çıkardığından kitlelerin duygularına daha az şey sunabilmiştir. Tarikatlar ise İslâm’ı halk katmanları seviyesine indirmeyi hedeflediklerinden Osmanlı’da halk İslâm’ı denildiğinde genelde tarikatlar İslâm’ı anlaşılmalıdır. Osmanlı toplumundaki dini liderliği de genellikle tarikat şeyhleri üstlenmiştir. Bunun neticesinde Osmanlı Anadolu’sunda ve İslâm ülkelerinin çoğunda halk İslâm’ı “evliya kültü” merkezli gelişmiş ve mistik karakterli olmuştur. Osmanlı halk İslâm’ı kitâbî esaslardan çok toplumun geleneksel inanç ve hayat tarzının belirlediği esasları dikkate alan, kısmen hurafelerle karışmış tarzdaki Müslümanlık olduğu kabul edilmektedir.³

Türk toplumunun geniş kitleleri sözlü kültüre dayalı bir öğrenme sonucu dinlerini öğrenmişler ve bunu kültürlerine ve kişiliklerine mal etmişlerdir. Hatta belirtmek gerekir ki, bu sözlü kültür, sûfî dindarlığın mitolojik unsurunun derin izlerini taşımaktadır. Böyle olduğu içinde onun yazılı formları olan Battal Gâzi menkıbeleri, Kesik baş hikâyeleri gibi dini tema altında işlenen halk literatürü oluşmuştur. Osmanlı döneminin ürünleri olup sûfî anlayışı Ehl-i Sünnet çizgisiyle olağanüstü bir biçimde bağdaştırmayı başaran Süleyman Çelebi’nin *Mevlid’i* ile *Ahmediyye*, *Muhammediyye*, *Mızraklı İlmihal*, tarikat şeyhlerinin Divanları hep sûfî dinî coşkuyu Sünnî yahut Alevî-Bektaşî inanış ve ruhla birleştirmek suretiyle Anadolu müslüman Türkünün dini, kültürü ve toplumsallaşmasında önemli roller oynamış hatta oynamaya devam etmektedir.⁴

Osmanlı’nın egemen olduğu yüzyıllar boyunca toplum içerisinde bir yandan medreselerde ilmî faaliyetler devam ederken öte yandan da câmi, tekke ve

² Mardin, Şerif, *Türkiye’de Din ve Siyaset*, İstanbul 1992, s. 160-1.

³ Ocak, Ahmet Yaşar, *Kültür Tarihi Kaynağı Olarak Menâkıbnâmeler*, Ankara 1992, s. 19-26; Arpağuş, Hatice Kelpetin, *Osmanlı Halkının Geleneksel İslâm Anlayışı ve Kaynakları*, Çamlıca Yayınları, İstanbul 2001, s. 57.

⁴ Günay, Ünver, *Din Sosyolojisi*, İnsan Yayınları, İstanbul 2000, s. 552.

zâviyelerde halka dinî-ahlaki eğitim veriliyordu. Bu müesseselerde dinî hayatın hem fikir ve gönül boyutu hem de uygulama ve pratikleri öğretiliyordu.⁵ Halk din bilgisini ya vâizlerin ve tasavvuf erbabının vaaz ve sohbet halkalarından ya da basit tarzda yazılmış ilmihal, mev'ize, din ve tarih kitaplarından karşılıyordu. Osmanlı halkının eğitim kurumlarına baktığımızda çeşitli mekânların eğitim ve öğretim kurumu olarak kullanıldığını görüyoruz. Çünkü Osmanlı tedris geleneğinde mekânın pek önemli olmadığı, insanların toplu bulunduğu ve öğrencilerin toplanabileceği her yerin ders ve sohbet halkası olduğu tespit edilmektedir.⁶ Bununla birlikte medreseler câmiler, tekke ve zaviyeler, köy odaları Osmanlı halkının eğitim kurumlarının başında gelir. Türk toplumunda medreseler oldukça sınırlı toplum kesimlerine hitap edip öğrenim imkanı sağlamış iken, özellikle tekkeler ve câmiler yaygın dini eğitim bakımından belli bir eğitim öğretim fonksiyonu görmüşlerdir.

İslâm kültür ve medeniyetinin yayılmasında fevkalâde rolü bulunan câmilerin eğitim ve öğretim ile de yakın ilgisi vardır. İbadet yeri ve eğitim kurumu olarak câmi ve mescid İslâm tarihi boyunca toplumun gündelik hayatında önemli fonksiyonlar üstlenmiş kurumların başında gelmektedir.⁷ Eğitim kurumu olarak câmi başlıca iki fonksiyon üstlenmiştir. Birincisi, vaaz ve hutbelerle telkin edilen dini-ahlakî bilgi ve nasihatler; ikincisi de açık öğretim kurumu şeklindeki yapılan dersler. Bazen câmi görevlileri câmi kütüphanesindeki kitapları takip ederek ders vermiş, bazen de beldeye gelen âlimler ahlaki ve dini konuşmalarını câmide yaptıklarından câmiler bir anlamda konferans salonu görevi üstlenmiştir. Osmanlıda medreselerle câmilerin birbirinden ayrılmayacak tarzda görev yaptıkları görülmektedir. Bu nevi uygulamanın bir sonucu olarak dersler, dersanelerde okutulmakla birlikte bazen öğrenci sayısının artması gibi sebeplerle müderrisin dersini câmide verdiği de olmuştur.⁸

⁵ Kara, Mustafa, "XIV. Ve XV. Yüzyıllarda Osmanlı Toplumunu Besleyen Türkçe Kitaplar", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, VIII, sy. 8, (1999) Bursa 2000, s. 30.

⁶ Yediıldız, Bahaettin, "Sosyal Teşkilatlar Bütünü Olarak Osmanlı Vakıf Külliyesi", *Türk Kültürü*, yıl 29, Ankara 1981, sy. 219, s. 268.

⁷ Câmilerin gördüğü hizmet ile ilgili geniş bilgi için bk. Önkal, Ahmet, "Asr-ı Saadette Mescidin Önemi ve Yaptığı Görevler", *Diyanet Dergisi*, Ankara 1983, XIX/3, 49-55; Kazıcı, Ziya, "Tarih Boyunca Câmi ve Gördüğü Hizmetler", *Diyanet Dergisi*, Ankara 1986, sy., XXII/4, s. 8-10; a. mlf., *İslâm Müesseseleri Tarihi*, Kayihan Yayınları, İstanbul 1991, s. 225-229; Önkal, Ahmet-Bozkurt, Nebi, "Câmi", *DİA*, İstanbul 1993, VII, 46-56; Özbilgen, Erol, *Bütün Yönleriyle Osmanlı*, İz Yayıncılık, İstanbul 2003, s. 304.

⁸ Pedersan, Jons, "Mescid", *İA*, İstanbul 1993, VIII, 74; Baltacı, Cahit, "Osmanlı Eğitim Sistemi", *Osmanlı Ansiklopedisi*, İstanbul 1993, II, 123.

Osmanlı halkının eğitiminde önemli yeri bulunan müesseselerden biri de tekke ve zâviyelerdir. Tarikat erkân ve âdâbının öğretilip gösterildiği yerler olan tekke ve zâviyeler, dinî-tasavvufî terbiye açısından halk üzerinde önemli etkisi bulunan kurumlardandır.⁹ Tasavvuftan büyük ölçüde faydalanan ve geniş bir halk kitlesinin eğitimine katkı sağlayan tekke ve zaviyelerin bazısı fıkıh ve İslâmî ilimlerden herhangi birinin öğretimine önem verirken, bir kısmı da halk edebiyatı ve mûsiki gibi etkinliklerle meşgul olmuştur. Böylece bilgi seviyesi düşük olup Arapça bilmeyen halk İslâm dininin ahlak ve dünya görüşünü buralardan öğrenmişlerdir. Bunlara ek olarak haftanın belli gün ve saatlerinde düzenlenen dersler ve vaazlarla öğretim faaliyetleri takviye edilmiştir.¹⁰ Medresenin sistematik belli kurallara dayalı resmi eğitimi değişik seviyelerdeki halka istenilen düzeyde hitap edememiştir. Şehir hayatında ulemâ çevresinden uzak kalan halkta oluşan boşluklar, zâviye ve tekkenin heyecan veren mistik eğitimi ve halkın kültür seviyesine uygun metotlarıyla doldurulmuştur. Medrese müfredatı içerisinde yer alan halk için anlaşılması zor eserler yerine tasavvuf erbabının ve gönül adamlarının yazdıkları *Ahmediyye*, *Muhammediyye*, *Envâru'l-âşikîn* gibi eserler halk arasında oldukça rağbet görmüştür.

Kaynaklar Osmanlı toplumunu bütün kesimlerinin sohbet kültürüyle yetiştirmeye ve ortak kültür oluşturmak amacıyla belli kitaplar çerçevesinde hareket edildiğine işaret etmektedir. Kış günlerinde evlerin misafir ağırlamaya tahsis edilmiş odalarında değişik kitapları okumak üzere sohbet toplantıları yapılmıştır. Özellikle kışa denk gelen ramazan aylarında teravihten sonra evlerde toplanılır, bu toplantılarda *Buhârî*, *Kisâs-ı Enbiyâ*, *Mesnevî şerhleri*, evliyâ hikayeleri, *Cihannümâ*, *Leyla ile Mecnun* yanında *Hayber Kalesi*, *Kesik Baş* gibi cenk masalları okunurdu.¹¹ Yakın zamanlara kadar devam etmiş olan bu tür sohbetlerde kadınlar *Ahmediyye*, *Muhammediyye*, *Sîretü'n-nebî*, *Envâru'l-âşikîn*; erkekler *Taberî Tarihi*, *Tibyân*, *Mevâkib* ve *Konyalı Vehbi Efendi Tefsirleri*, *Ebû Müslim-i Horasânî*, *Battal Gazi*, *Kerbelâ* gibi eserleri okuyup bunlar üzerinde konuşurlardı.¹² Günümüzde de Anadolu'nun değişik kesimlerinde bu çeşit odaların ve kitap okunan ders

⁹ Tekke ve zâviyelerin Osmanlı toplumundaki işlevi için bk. Akdağ, Mustafa, *Türkiye'nin İktisâdî ve İctimâî Tarihi*, İstanbul 1974, I, 38-40.

¹⁰ bk. Arpaguş, *Osmanlı Halkının Geleneksel İslâm Anlayışı*, s. 65.

¹¹ Arpaguş, *a.g.e.*, s. 60.

¹² Karaman, Hayreddin, *İslâm'ın Işığında Günün Meseleleri*, İstanbul 1992, III, 86.

halkalarının az da olsa bulunduğu tespit edilmektedir. Bu toplantılar okuma bilen bir kimsenin takip edilen eserden okuması ve gerekli açıklamaları yapması şeklinde gerçekleşiyordu. Bu tarzda okunan kitapların başında *Ahmediyye*, *Muhammediyye*, *Kara Dâvûd* gibi eserler gelmektedir. Küçük yerleşim birimlerinde bu tür faaliyetler câmi hocaları veya bu alanda temayüz etmiş kişiler tarafından yürütülürdü. Bu kişiler halkın ihtiyacı olan dersleri okutmanın yanında, onların çeşitli konulardaki sorularına cevap vererek halkın eğitimini tamamen üstlenmişlerdir.¹³

Dinî tutum ve davranışların oluşmasında kitle iletişim araçları olarak mütalaa edilen dini kitapların, dinin hâkim olduğu bir dünya görüşüne göre şekillenmiş bir kişilik tipinin oluşmasında büyük rol oynadığı ortaya çıkmaktadır. Özellikle "halk Müslümanlığı" adı verilen katmanlar içinde geleneksel dini kültürün canlılığının korunmasında bu eserlerin etkisi oldukça fazladır. Yazıcıoğlu Ahmed Bîcan'ın *Envâru'l-âşıkîn'i*, Ahmed Mürşidî Efendi'nin (ö. 1174/1760) *Ahmediyye'si*, Yazıcıoğlu Mehmed Bîcan'ın (ö. 857/1453) *Muhammediyye'si*, Eşrefoğlu Rûmî'nin (ö. 874/1469) *Müzekki'n-nüfûs'ü* gibi mev'iza türü eserler, Kutbüddîn İznikî'nin (ö. 821/1418) *Mukaddime'si*, Mızraklı ilmihal, Abdurrahman b. Yusuf Aksarâyî'nin *İmâdü'l İslâm'ı*, Kadızâde Ahmed b. Muhammed Emin İslâmbolî'nin (ö. 1197/1783) *Şerhi Vasiyyeti'l-Muhammediyye'si* gibi ilmihal türü eserler halkın İslâm anlayışının oluşmasında önemli ölçüde katkıda bulunmuştur.¹⁴ En-Nevevî'nin *El-Ezkâr*, Karadâvûdzâde Mehmed b. Ahmed'in (ö. 1170/1757) *Delailü'l-hayrât şerhi* gibi duâ türündeki eserler ve Ebû Leys es-Semerkindî'nin (ö. 373/983) *Bustânu'l-ârifîn*, Tenbîhü'l-gâfilîn, Ya'kûb b. Seyyid Alizâde'nin (ö. 931/1525) *Şerhu Şir'âti'l İslâm'ı* da halka vaaz ve nasihatte bulunan din adamları için yazılmış vaaz kitabı olmakla birlikte hedef kitlesi halk olan eserlerdendir.¹⁵ Bu eserlerin çoğu Osmanlı toplumunun içinden çıkmış Türkçe eserler iken, *El-Ezkâr*, *Delâilü'l-hayrât*, *Bustânu'l-ârifîn*, *Tenbîhü'l-gâfilîn* gibi eserler Osmanlı toplumuna tercüme yoluyla dışarıdan gelmiştir. Bu eserler müslüman Anadolu Türkü'nün dini kültürünün oluşumunda önemli rolleri bulunan ve etkisi hala devam eden eserlerdir. Esasen bugün bu

¹³ bk. Arpaguş, *a.g.e.*, s. 60.

¹⁴ Osmanlı toplumunda okunan ve İslâm anlayışlarının oluşmasında etkili olan Türkçe kitaplar ile ilgili geniş bilgi için bk. Kara, Mustafa, *a.g.m.*, s. 29-58; Kara, İsmail, "Halkın Muteber Kitapları", *Osmanlı Ansiklopedisi*, İstanbul 1993, III, 156-7.

¹⁵ Bu eserler hakkında geniş bilgi için bk. Kara, Mustafa, *a.g.m.*, s. 38-58; Arpaguş, *a.g.e.*, s. 24-44.

literatüre yeni bir dizi dini edebiyat eklenmiş olmakla birlikte Osmanlı'dan devralınan miras karakteristik bir biçimde devam etmektedir.¹⁶

Bu eserler halk söylemi oluşturmaları açısından incelendiğinde hepsinin bu konuda çok başarılı olduğu görülmektedir. Hayatın bütün alanlarını ilgilendiren yeme-içme âdâbı, komşuluk hakları, cemaatle namazın fazileti, âhîret ahvali, av ahlakı gibi çok çeşitli konuların ele alındığı bu eserlerde halk öğretisinde önemli bir durumda bulunan iman-küfür, ibâdet, mükâfât ve cezâ gibi konulara geniş yer verilir. Bütün bunlar halk öğretisinde dinî yaşantının belirleyici unsuru olarak ortaya konduğunu, özellikle namaz ve oruca daha fazla değer verildiğini ve dinin merkezi konumuna getirildiğini ortaya koymaktadır. Vurgu yapılan konulardan biri de yardımlaşma ve ahlâkî esaslardır. Bu da toplum fertlerinin cemaat ruhu içinde hareket etmelerini sağlamış ve bireysellikten ziyade toplumsal tercihleri ön plana çıkaran İslâmî anlayış modeli çizmiştir. Bu eserlerin hemen hepsinde görülen ortak nokta, amellerin karşılığında verilecek olan mükâfât ve cezâda sınırsız davranılması ve Allah'ın serbest bıraktığı alandaki helallerin günah veya küfür sayılması şeklinde ortaya çıkan aşırılıktır. Tergîb ve terhîb metodu ifrat derecesinde kullanılarak korku merkezli eğitim metodu uygulanmıştır. Eserlerde kullanılan üslûbun doğrudan bilgileri aktarma amaçlı olmadığı ve konuları sistemli anlatma gayreti içinde bulunmadıkları, bunun yerine dinî his ve duyguları harekete geçirecek tarzda canlı ve akıcı bir yöntemin takip edildiği ve belli başlı meselelere vurgu yapıldığı tespit edilmektedir. Teorik muhtevalı konular halka hitap edebilecek tarzda temsilî bir metot ve hikayeci bir üslupla aktarılmıştır. Bu da halkın teorik muhtevalı konuların aslî meseleleriyle meşgul olmak yerine tamamen hayata taalluk eden pratiğe dönük konularla ilgilenmelerini sağlamıştır. Fakat bu duygu yoğunluğu içindeki malzemenin dini niteliği incelendiğinde sahih olmayan rivâyetlere dayandığı dikkat çekmektedir. Zaman zaman Kur'ân'la bağdaşmayacak mevzu hadis, İsrâîlî haber, efsane ve mitolojik anlatımları da kullanmışlardır. Fakat bütün bu kusurlarının yanında dini anlatma samimiyeti ve coşkusu içinde olduklarından Anadolu halkına İslâm'ı öğretmede ve yaşatmada büyük katkıları bulunduğunu kabul etmek gerekir. Bu eserlerin ilmî açıdan değerlendirilmesi, tahlil ve kritiğinin yapılması onların tamamen terk edilmesi ve değerlerinin yok sayılması anlamına gelmemelidir.¹⁷

¹⁶ Günay, *Din Sosyolojisi*, s. 552.

¹⁷ Arpağuş, *Osmanlı Halkının Geleneksel İslâm Anlayışı*, s. 367- 372

B. TİBYÂN'IN YORUM DEĞERİ

Osmanlı halkının okuduğu tefsirlere bakıldığında bunlardaki tasavvufî renk açıkça görülür. İlimiye sınıfı daha çok Zemaşerî, Fahreddin er-Râzî, Kadı Beyzâvî, Nesefî, Ebüssuûd ve Ebû Hayyân el-Endelüsî gibi müfessirlerce yazılan Arapça tefsirleri okurken, halkın, Türkçe yazılan veya Türkçe'ye tercüme edilen *Tefsîrû Ebi'l-Leys es-Semerkandî*, *Tefsîrû'l-Hâzin*, *Mevâhib-i Aliyye* ve *Tibyân* gibi tasavvufî ağırlıklı tefsirlere rağbet gösterdiği müşâhede edilmektedir. Bu tefsirlerin en temel özellikleri rivayete ve tasavvufî yorumlara fazlaca yer vermeleridir. Böyle olmayanlar da mütercimlerce bu açılardan zenginleştirilmiştir. Rivayet ve dirayet metotlarını kullanan çok sayıda tefsir mevcut iken bu tefsirlerin seçilip defalarca tercüme edilmesi bu tefsirlerin Osmanlı toplumuyla bir uyuşma arzetmesinden kaynaklansa gerektir.¹⁸ Zira tefsirlerdeki tasavvufî yorumlar ve rivayete verilen değer onları Osmanlı toplumu ile aynileştirmiştir. Zaten mütercimler bu tefsirlerde gördükleri bazı 'fazlalıkları' çıkarmışlar, eksik gördükleri yerleri de kendileri doldurarak toplumla uyumlu bir tefsir ortaya çıkarmışlardır.

Tibyân Tefsiri de yukarıda saydığımız özellikleri bünyesinde barındıran bir tefsirdir. Ayıntâbî, eseri hedef kitlenin ihtiyaçlarına uygun hale getirmek için tefsir üzerinde bazı tasarruflarda bulunmuş, kısaca temas edilen kıssaları uzun uzadıya anlatmış, fikhî konulara geniş yer vermiş, bazen de el-Ezdî'nin görüş ve tercihlerinin tersine tefsire kendi görüşlerini yansıtmıştır. Yine Ezdî'nin tefsirinde yer alan lugavî ve nahvî tahliller, îcaz, belâgat, edebî sanatlar ve kıraat farklılıkları gibi konuları tercümeye dahil etmemiştir. Osmanlı halkının geleneksel İslâm anlayışıyla uyum arzetmesinden dolayı halkın büyük bir teveccühüne mazhar olan *Tibyân Tefsiri*, özellikle uzun kış gecelerinde köy ve mahallelerin sohbet odalarında toplanılıp okunan, üzerinde konuşulan bir tefsir olmuştur. Kendinden sonra yazılan bazı sure tefsirlerine de kaynaklık etmiştir.¹⁹

¹⁸ Osmanlı'da Ebû'l-Leys es-Semerkandî'nin tefsiri üç defa Kaşifî'nin *Mevâhib-i Aliyye'si* ise beş defa değişik şahıslar tarafından Türkçe'ye tercüme edilmiştir. (bk. Birişik, *Osmanlıca Tefsir Tercümeleri ve Hüseyin Vâiz-i Kâşifî'nin Mevâhib-i Aliyye'si*, s. 54-57, 61-63.

¹⁹ Şeyh Yakup el-Avfî 1133 tarihinde yazdığı *Neticetü't-tefâsîr fî sûreti Yusuf* adındaki Arapça tefsirinin kenarında Türkçe tercüme mevcuttur. Burada *Tibyân*'dan çok sayıda nakilde bulunulur. (bk. Kaya, Murat, *Tanzimat'tan II. Meşrutiyet'e Kadar (1839-1908) Matbu Türkçe Kuran-ı Kerim Tercüme ve Tefsirleri* (Yüksek Lisans tezi, 2001), MÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 117.

Tefsirin çeşitli kütüphanelerdeki yazma nüshası ve çok sayıda değişik baskısı Osmanlı toplumunda bu tefsire olan rağbeti göstermektedir. Tefsirin toplum üzerindeki etkisi -az da olsa- hâlâ devam etmektedir. Bugün okuma yazma bilen pek çok yaşlı insanın evinde hala bu tefsir mevcut ve okunmaktadır. Bu tefsirin son olarak 1983 yılında Ahmed Davudoğlu tarafından yapılan bir düzenlemeyle yeniden neşredilmesi de bunu destekler niteliktedir.

Tibyân Tefsiri son dönem Osmanlı toplumunun dini hayatına ve Kur'ân kültürüne adeta damgasını vurmuş, neşr edildiği tarihten itibaren Cumhuriyetin ilanına kadar en fazla basılan ve okunan tefsir olma özelliğini korumuştur. Bu eserin halk tarafından bu kadar tutulup rağbet görmesinin belirli sebepleri vardır. Bunları birkaç başlık altında toplayabiliriz.

1. Muhtevası

Tibyân Tefsiri'nin halk tarafından tutulmasındaki önemli etkenlerden biri muhtevasının Osmanlı toplumunun geleneksel İslâm anlayışıyla paralellik arzemesidir. *Tibyân Tefsiri*, Osmanlı toplumunun dinî hayatına ve Kur'ân anlayışına büyük ölçüde te'sir ettiği gibi, var olan geleneksel İslâm anlayışından da büyük oranda etkilenmiştir. *Tibyân Tefsiri*'ne genel olarak baktığımızda rivayetlere fazlaca yer veren tasavvufî motiflerle bezenmiş fikhî ağırlıklı bir tefsir olduğunu görürüz. Bu durum, rivayetlere, tasavvufa ve fıkhâ büyük önem veren Osmanlı toplumunun bu tefsire neden bu kadar önem verdiğinin bir göstergesidir.²⁰

Tibyan'ın göze çarpan özelliklerinden biri de İsrâiliyat'a çokça yer vermesidir. Halkın İslâm anlayışının oluşmasında büyük katkıları olan *Envâru'l-âşikîn*, *Ahmediyye*, *Muhammediyye*, *Kara Dâvûd*, *Müzekki'n-nüfûs*, *Mızraklı ilmihal*, *İmâdü'l İslâm*, *Şerhi Vasiyyeti'l-Muhammediyye el-Ezkâr*, *Delâilü'l-hayrât*, *Bustânu'l-ârifîn*, *Tenbîhü'l-gâfilîn*, *Şerhu Şir'âti'l İslâm* gibi kaynaklardan bazıları *Tibyân Tefsiri*'nin de kaynakları arasında yer almaktadır. Bu sebeple yukarıdaki kaynaklarda yer alan bazı mevzu hadisler ve İslâm'la uyuşmayan bazı İsrailî haberler *Tibyân*'da da mevcuttur. Meselâ dünyanın bir öküzün boynuzları üzerinde döndüğü gibi halk

²⁰ Tereke kayıtlarına bakıldığında Osmanlı toplumunda okunan kitapların çoğunu Kur'ân ve Kur'ân ilimleri, tasavvuf ve fıkıh ağırlıklı kitapların oluşturduğunu görürüz. Meselâ XVI. yüzyılda Bursa'nın tereke kayıtlarında tesbit edilen 1472 kitaptan 872 tanesini bu kitaplar oluşturur. (bk. Karataş, Ali İhsan, Tereke Kayıtlarına Göre XVI. Yüzyılda Bursa'da İnsan-Kitap İlişkisi, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, VIII, sy. 8, (1999) Bursa 2000, s. 324.

arasında yaygın olan bazı inanışlar, *Tibyân*'ın da aralarında bulunduğu bu eserlerin çoğunda zikredilir.²¹

Tibyân Tefsiri'nde hurufî-cifrî bazı yorumlara da rastlamak mümkündür. Ayıntâbî bismelenin harflerinin 19 olmasının hikmetini şu menkıbe ile açıklar.

Âriflerden biri bir kağıda Bismillâhırahmânırahîm yazıp öldüğünde bunu kefenine konulmasını vasiyet etti. Orada bulunanlar; "Bunun sana ne faydası olacak ki" dediler. O da; "Kıyamet gününde derim ki! Allah'ım Kitâb-ı Kerîm'in ünvanı kıldığı Bismillâhırahmânırahîm dir ki o 19 harftir. Onda iki faide buldum. Biri şudur ki; zebânî dahî 19 dur. Besmele-i şerife ile Hak Teâlâ mü'minden zebanilerin verdiği sıkıntıyı giderir. İkincisi ise şudur. Hak Teâlâ gece ve gündüzü 24 saat kıldı. 5 saatinde 5 vakit namazı farz kıldı. O halde bismelenin 19 harfi namaz saatlerinin dışında kalan saatlerdeki günahlara kefarete olur.²²

Yine bismelenin fazileti ile ilgili şunları nakleder.

Allahu Teâlâ'nın dört bin ismi vardır. Bini Kur'ân ve sahîh haberlerde, bini Tevrat'ta, bini İncil'de ve bini Zebur'dadır. Denildi ki: İlimlerin bütünü üç kitapta Tevrat, İncil ve Zebur'dadır. Bu üç kitaptaki ilimler Kur'ân'da ve Kur'ân'ın ilimleri Fatiha'da, Fatiha'nın ilimleri Bismillâhırahmânırahîm'de, bismelenin ilimleri ise be harfindedir. Zîrâ bütün ilimlerden maksat Allahu Teâlâ'ya kavuşmaktır. Be ise ilsâk (kavuşturma, bitıştırme) içindir. Kulu Rabbine ilsâk eder.²³

Îsâ (a.s.) bir kabre uğradığında rahmet melekleri nurdan tabaklarla o kabre geldiler. Îsâ (a.s.) bu hale şaşırıp ve bunun sebebini bilmek istedi. Buyruldu ki ey Îsâ! O kabrin sahibi âsî biri olup öldüğünden beri azapta idi. Vefat ettiğinde hamile olan hanımı bir çocuk doğurdu. Annesi onu besleyip büyüttü ve mektebe gönderdi. Hoca ona besmeleyi öğretti. Bu yüzden ben ondan utandım. Onun çocuğu yeryüzünde beni zikrederken ben ona nasıl azap ederim.²⁴

Ayıntâbî halkın duygularına hitap eden bu gibi nükteleri "Kütüb-ü tezkîr" dediği kitaplardan naklederek bunlara tefsirinde yer vermiştir. Meselâ verdiğimiz son örnek *Envârü'-âşîkîn*'de de yer almaktadır.²⁵ Ayıntâbî de bu rivâyeti muhtemelen bu eserden nakletmiştir.

2. Basılı Olması

Tibyân Tefsiri'nin çok tutulmasındaki etkenlerden biri de hiç şüphesiz onun ilk matbu Türkçe tefsir olma özelliğinden kaynaklanmaktadır. Bilindiği gibi matbaanın icadından önce eserler hattatlar tarafından istinsah ediliyordu. Bu durum uzun zaman isteyen, maddi külfeti artıran ve herkesin bu eserleri ulaşmasını zorlaştıran bir sonucu ortaya çıkarıyordu. Çünkü çok pahalı olan el yazması eserleri ancak

²¹ bk. *Tibyân*, IV, 273; Yazıcızâde Ahmed Bîcan, *Envârü'-âşîkîn*, İstanbul 1306, s. 18-9; Birgivî, Muhammed b. Pir Ali, *et-Tarîkatü'l-Muhammediyye fî sîreti'l-Ahmediyye*, İstanbul 1317, s. 32.

²² *Tibyân*, I, 3.

²³ *Tibyân*, I, 9

²⁴ *Tibyân*, I, 11.

²⁵ *Envârü'-âşîkîn*, s. 180-181.

padişahlar, devlet adamları veya ilim erbâbı alabiliyordu. Matbaanın icâdı ile birlikte kısa zamanda çok sayıda eser, daha ucuza ve geniş kitlelere ulaşma imkanı buldu. *Tibyân Tefsiri* basılmadan önce de geniş halk kitleleri tarafından okunuyordu. Ancak basılmasıyla birlikte herkes bu esere daha kolay ulaşma imkanı bulabildi. *Tibyân*'ın neşredilmesinin sebebini 1317-8 tarihli baskısının önsözünde naşir şöyle açıklar: "Şöhret ve şâyiası âfâkı doldurmuş bir tercüme-i bedîa olduğundan tab olunmuştur. Hulus-i niyetle telif olunduğundan o kadar makbul ve muteberdir ki herkes bir nüshasına sahip olmayı ganimet addeder."²⁶

3. Dili ve Üslubu

Tibyân Tefsiri Osmanlı Türkçesi ile yazılmış bir tefsirdir. Medrese çevrelerinde daha ziyade Arapça yazılan tefsirler okunurken, Arapça bilmeyen halk arasında ise *Tibyân* gibi Türkçe yazılmış tefsirler tercih ediliyordu. Daha önce de belirttiğimiz gibi *Tibyân*, halkın Kur'an'ın manasını anlayabilmesi için Padişah'ın isteği üzerine yazılmıştır. Bu sebeple ilmi kaygılardan uzak avâmi bir dil ve üslupla yazılmış, yer yer bazı nüktelerle tefsire bir akıcılık sağlanmış, okuyucu metnin içinde boğulmaktan kurtarılmıştır. *Tibyân*'ın yazıldığı tarih göz önüne alındığında dil ve üslup yönünden fazla ağır değildir. Anlatımının kolaylığı onun okunulurluğunda önemli bir sebeptir. Ancak üzerinden uzun seneler geçince dili eskimiş, dilinin ağırlığı ve üslûbu eleştirilere maruz kalmıştır. Nitekim Ahmet Cevdet Paşa (ö. 1895) "Arapça bilmeyenlere sathice meâni-i evveliyelerini tefhim için mukaddemâ bazı zevat-ı kiram ânı lisân-ı Türkî'ye terceme etmişlerdir. Halbuki anların tabir ve ifadeleri ise asra muvâfık değildir."²⁷ Kamil Miras da "...Cumhuriyet devrine kadar bizde matbu iki Kur'ân tercümesi vardı: *Tibyân*, *Mevâkib*. *Tibyân* tam bir tercüme değil, tefsir ile karışıktır ve çok eski bir üslûp ile yazılmıştır. *Mevâkib* daha yeni ve daha sade bir kalem eseridir."²⁸ diyerek bu tercümenin dilinin ağırlığından şikâyet etmişlerdir.

²⁶ Mustafa Kemal'in de Anıtkabir ve Çankaya'daki şahsi kütüphanesinde bulunan üç Kur'an çevirisinden biri *Tibyân Tercümesi*'nin 1899-1900 tarihli nüshasıdır. (bk. Cündioğlu, Düccane, *Matbû Türkçe Kur'ân Çevirileri ve Kur'ân Çevirilerinde Yöntem Sorunu*, II. Kur'ân Sempozyumu, Ankara 1996, s. 167.

²⁷ *Türkçeli Kur'ân-ı Kerim*, Ahmet Kamil Matbaası, İstanbul 1927, s. 4 (Ahmet Cevdet Paşa'nın eserin başında yer alan lahikasından).

²⁸ Miras, Kâmil, "Kur'an Tercümesi Hakkında Tarihi Hatıralar ve İlmî Hakikatler", *Sebilürreşad*, II/38, (Nisan 1949), s. 195.

Süleyman Tevfik de Tüccarzâde İbrahim Hilmi'nin tercümesine yazdığı takdim yazısında Türk vatandaşlarına bir hizmet olması için açık ve selis bir Türkçe'yle Kur'ân'ı neşr edeceğini, daha önce yazılmış bulunan *Tibyân* gibi tefsirlerin muğlak eski bir dille yazıldığı için manasının anlaşılmadığını ve Müslümanların bundan istifade edemediğini söyler.²⁹ Hasan Basri Çantay ve Osman Nuri Ergin ise *Tibyân* gibi *Mevâkib* gibi eski Türkçe eserlerin çağın dilini yakalayamamasından şikâyetçidirler.³⁰ Günümüzde bu eleştirilerin haklı payı olmakla birlikte, Tefsirin yazıldığı tarih göz önüne alındığında bu eleştirileri hak etmediği görülecektir. Tefsirin dil ve üslubunun bir fikir vermesi amacıyla Fâtiha ve Nâs sûrelerinin tercümelerini burada nakletmeyi uygun gördük.

Fâtiha Sûresi Tercümesi:

Okurum yahut başlarım ol Allah-u Teâlâ'nın ismiyle ki kaffe-i halka rızık ve nimet îsâliyle rahmet edicidir. Ve yevm-i kıyâmette mü'minlere rahmet edicidir.

1-2 Cemî hamîdü's-seniyye ol gerek aynıyye ya araziye halkın bilhak ma'budu Allah-u Teâlâ için sabittir ki ol âlemlerin Rabbisi ve Mâlikidir.

3- Hesap ve ceza gününün ol Hâkimidir.

4- Tevhid ve ibadet ile seni tahdis ederiz ve cemi' umurumuzda senden muâvenet talebiyle dahi seni tahdis eyleriz.

5- Bizi tesbit et ol sırat üzere ki ânınla matluba erişilir.

6- Ki o enbiyâ siddikîn ve şühedâ ve salihînden in'am ettiğin dostların tarikidir.

7- Lânet ve hızlanla üzerlerine gazap edüp İslâm'ı terk edenlerin tarikine değil.

Nâs Sûresi Tercümesi:

1,4- Ol onların ilâhıdır. Hiç ahadın anda âna müşareketi yoktur. Şol şeytan şerrinden ki ol müvesvisdir ve âdeti te'hirdir kaçan ki insan Rabbi Teâlâ'yı zikrede. 5,6- Ki ol sudûr-u nâsda kelam-ı hafi ile tahdis ider. Ol sudur-u nâs da kelam-ı hafiyle sem'ansız tahdis iden cinden olduğu gibi insandan dahi olur. Veyahut ol şeytan vesvesesiyle cinni idhal ettiği gibi insi dahi idhal ider.

4. Muhtasar ve Tam Bir Tefsir Olması

²⁹ "Türk vatandaşlarıma bir hizmet-i dindarânede bulunmak üzere Kur'ân-ı azimü's-şânın meâl-i münifini açık ve selis bir Türkçe ile neşr ediyoruz. Zaten vaktiyle *Tefsir-i Tibyân Tefsiri Mevâkib* gibi Türkçeli tefsirler, kenar tefsirli Kur'ân-ı Kerimler tab ve temsil olunup bugünde okunmaktadır. Bu âsâr-ı mübeccele muğlak bir lisân-i kadîm ile yazıldığı için mânâsı kolaylıkla anlaşılamamakta, ihvân-ı müslimîn katiyen istifade edememektedir." (İbrahim Hilmi, *Türkçe Kur'ân-ı Kerim Tercümesi*, Mârifet Matbaası, İstanbul 1926.

³⁰ "Gördüm ki *Tibyân* gibi *Mevâkib* tercümesi gibi eski Türkçe eserler hem bu günün dilinden ve tercüme tekniğinden uzak, hem de onlarda asılsız veya fâidesiz katmalar kucak kucaktır. Bugünün nesli bunları anlamaz, anlayanlar bulunsa bile onlar zamanımızın ruhi ve hakiki ihtiyaçlarını doyurmaya asla yaramaz." (Hasan Basri Çantay, *Kur'ân-ı Hakîm ve Meâl-i Kerim*, İstanbul 1980, I, 6)

"Kur'ân'ın bir çok tercümelerine, biz Türkler ancak Cumhuriyet devrinde nâil oluyoruz. Her ne kadar bu devirden evvel de *Tibyân* ve *Mevâkib* adlarında iki tercüme ve tefsir elde dolaşiyor idiye de bunların ifadeleri dilimizin bugünkü seviyesine uygun değildir." (Osman Nuri Ergin, *Türk Maarif Tarihi*, İstanbul 1977, V, 1928).

Tibyân Tefsiri'nin çokça okunmasının sebeplerinden biri de onun muhtasar ve tam bir tefsir olmasından kaynaklanmaktadır. Çok ciltli mufassal bir tefsirin okunmasının zorluğu ortadadır. Bizzat ilimle meşgul olmayan halk kesimlerinin geniş hacimli eserlere ayıracağı zaman olmadığından muhtasar tam bir tefsirin okunması daha cazip gelmektedir. İçinde bir Kur'ân çevirisini de barındıran *Tibyân Tefsiri* sonraları yaygınlaşan "Meâl-Tefsîr" tarzının da ilk örneklerindedir. Çoğu zaman tefsire hiç gerek duyulmaksızın "tefsiri tercüme" ile yetinilir.

Şüphesiz *Tibyân Tefsiri*'nin çok okunma nedenleri sadece yukarıda saydığımız sebeplerle sınırlı tutulamaz. Bunun daha birçok nedenleri olabilir. Ancak görebildiğimiz kadarıyla yukarıda saydığımız nedenler genel olarak onun bu kadar rağbet görmesinin başlıcalarıdır.

SONUÇ

Osmanlı'nın egemen olduğu yüzyıllar boyunca toplum içerisinde bir yandan medreselerde ilmî faaliyetler devam ederken öte yandan da câmi, tekke ve zâviyelerde halka dinî-ahlaki eğitim veriliyordu. Halk din bilgisini ya vâizlerin ve tasavvuf erbabının vaaz ve sohbet halkalarından ya da basit tarzda yazılmış ilmihal, mev'ize, din ve tarih kitaplarından karşılıyordu. Osmanlı toplumunda okunan tefsirlere genel olarak baktığımızda tasavvufî motiflerle bezenmiş rivâyet ağırlıklı tefsirler olduğu görülür. İlimiye sınıfı arasında daha ziyade *Keşşaf*, *Envâru't-tenzîl*, *Mefâtihu'l-gayb* gibi Arapça tefsirler okunurken, halk arasında *Mevâhib-i Aliyye*, *Tibyân Tefsiri* gibi Türkçe yazılmış, derin ilmi tahlillerin öne çıkmadığı, hafif tarzda telif edilmiş rivâyet ve ahlâk tefsirleri okunmaktadır. Bu durum, toplumdaki tasavvuf eksenli anlayışın etkisi ile izah edilebilir. Hıdır b. Abdurrahman el-Ezdî ed-Dimaşkî'nin *et-Tibyân fî tefsîri'l-Kur'ân* adlı Arapça tefsirinin genişletilmiş ve yeniden düzenlenmiş bir Türkçe tercümesi olan *Tibyân Tefsiri*, Ayıntâbî Mehmed Efendi tarafından Padişah IV. Mehmed'in arzusu ile yazılmıştır. Tefsirle çok uğraşması sebebiyle Osmanlı tarihçileri ve âlimleri arasında Tefsîrî Mehmed adıyla meşhur olan Ayıntâbî Mehmed Efendi Osmanlı ilim adamlarının tipik özelliklerini aynıyla muhafaza eder. Ortaya koyduğu eserlerden ve bu eserlerindeki yönelişlerden onun bu yapısını görmek mümkündür. Hayatı hakkındaki bilgilerin azlığı bu yapısını anlamaya mani değildir.

Kaynaklar açısından oldukça zayıf olan *Tibyân Tefsiri*'nin ana kaynağı Begavî'nin *Meâlimü't-tenzîl* adlı tefsiridir. Bu tefsirden o kadar çok faydalanılmıştır ki *Tibyân Tefsiri*, *Meâlimü't-tenzîl*'in muhtasar bir tercümesi görünümündedir. Yeri geldiğinde Beyzâvî'nin *Envâru't-tenzîl*'ine ve Fahreddin Râzî'nin *Mefâtihu'l-gayb*'ına atıfta bulunursa da bunlar sınırlıdır. Bunların dışında kullandığı tefsir kaynağı yoktur. Meşhur hadis mecmualarına birkaç atıf dışında değinilmez. Hadislerin büyük çoğunluğu Begavî'nin *Meâlimü't-tenzîl*'inden nakledilir. Tefsirde büyük bir yekün tutan hadislerde sahih-zayıf ayırımına gidilmemiş, hadislerin hangi kaynaklardan nakledildiği zikredilmemiştir. Burada da çoğu tefsirde uygulanan hadislerin senetlerini hafızetme yoluna gidilmiş, hadisler bazen doğrudan Hz. Peygamber'den bazen de ilk râvinin adı verilmek suretiyle nakledilmiş, bununla tefsirin muhtasar olması amaçlanmıştır. Özellikle muayyen sûre ve âyetlerin fazileti ile ilgili hadisler her sûrenin sonunda verilmiştir. Surelerin faziletleri ile ilgili zayıf ve uydurma

rivâyet nakletme konusunda Zemahşerî ve Beyzâvî'ye yöneltileen eleştiriler *Tibyân Tefsiri* için de geçerlidir.

Tibyân Tefsiri'nin rivâyet tefsiri metodunun gerektirdiği bütün şartları taşıdığı söylenebilir. Kur'ân'ın Kur'ân'la, sünnetle, sahâbe ve tâbiûn sözleriyle tefsirine yeterince yer verilmiş, sûre ve âyetlerin nüzûl sebepleri belirtilmiştir. Kur'ân'da neshin vâkî olduğu görüşünü benimseyen Ayıntâbî, nâsîh ve mensuh âyetlere işaret etmiş, mensuh âyetlerin sayısını 21 ile sınırlandırmıştır. Muhtasar bir tefsir olmasına rağmen eserde İslâm'ın temel prensiplerine uygun olmayan İsrâiliyat'a fazlaca yer verilmiştir.

Aynı zamanda Hanefi fakîhi olan Ayıntâbî, ahkam âyetlerinin tefsirinde yeterli açıklamalarda bulunmuş, orta büyüklükte bir tefsir olmasına rağmen fikhî konulara geniş yer vermiştir. Tefsirde Ayıntâbî'nin fakihlik yönü ön plana çıkmış; fikhî konular işlenirken genellikle dört mezhep imamlarının ve talebelerinin görüşlerine yer verilmiş, mezhebi bir taassup söz konusu olmamıştır.

Tibyân Tefsiri'nde kelâmî konularla ilgili tartışmalarda yüzeyselliğin hakim olduğu görülür. İtikâdi mezheplerin aralarında cereyan eden tartışmalardan uzak durulmaya gayret gösterilmiş, teferruata inilmemiştir. Ayıntâbî Ehl-i sünnet ve'l cemaat mezhebine mensup bir müfessir olduğundan, büyük günahlar meselesi, şefaât ve ru'yetullah gibi itikadi konuları Ehl-i sünnet mezhebine uygun bir tarzda yorumlamıştır. Bazen Mu'tezilenin bu konulardaki görüşlerine kısaca değinmiş, Mu'tezileye karşı Ehl-i sünnet itikadını savunmuştur. Âlimlerin çoğu müteşâbihin te'vilinin sadece Allah tarafından bilinebileceği görüşünde iken Ayıntâbî müteşâbih âyetlerin te'vilini ilimde rusuh sahibi olan âlimlerin de bilebileceği görüşündedir.

İlk Türkçe matbu tefsir olması, üslûbunun anlaşılır ve kolay olması, muhtevasının Osmanlı toplumunun geleneksel İslâm anlayışıyla paralellik arzemesi, muhtasar ve tam bir tefsir olması, Osmanlı toplumunda *Tibyân Tefsirine* gösterilen teveccühün başlıca sebepleridir. Tefsirde sıradan halkın seviyesini aşan ilmi tartışmalara girmekten kaçınılmış, dil tahlillerine ve edebi sanatlara yer verilmemiş, buna mukabil halkın ilgi duyacağı, kıssalara ve hayata taalluk eden fikhî konulara geniş yer verilmiştir. Yer yer bazı nüktelerle tefsire bir akıcılık sağlanmış, okuyucu metnin içinde boğulmaktan kurtarılmıştır. Osmanlı halkının geleneksel İslâm anlayışıyla uyum arzemesinden dolayı halkın büyük bir teveccühüne mazhar olan *Tibyân Tefsiri*, özellikle uzun kış gecelerinde köy ve mahallelerin sohbet odalarında toplanılıp okunan, üzerinde konuşulan bir tefsir olmuştur. Bugün okuma yazma

bilen pek çok yaşlı insanın evinde hala bu tefsir mevcut ve okunmaktadır. Bu da *Tibyân Tefsiri'nin* etkisinin günümüzde de devam ettiğini göstermektedir.

Genel bir değerlendirme yapacak olursak; *Tibyân Tefsiri* ilmî bir gâyeyle değil de halkın Kur'ân'ın mânâsını anlaması amacıyla "avâmî" bir üslupla yazıldığı için, tefsir ilmine yeni şeyler katma, yeni anlayışlar getirme noktasında yetersiz kalmasına, özgünlüğünün ve orijinalliğinin bulunmamasına rağmen, Osmanlı toplumunun dinî hayatına ve Kur'ân anlayışına büyük ölçüde te'sir etmiş, geniş halk kitleleri tarafından büyük rağbet görmüş, Tanzîmât'tan II. Meşrutiyet'e kadar en fazla basılan tefsir özelliğine sahip olmuştur.

BİBLİYOGRAFYA

- Abay, Muhammed, "Osmanlı Döneminde Yazılan Tefsir ile İlgili Eserler Bibliyografyası", *Divan İlmî Araştırmalar*, sy. 6, İstanbul 1999, s. 249-303.
- Adivar, Adnan, *Osmanlı Türklerinde İlim*, Remzi Kitabevi, İstanbul 1970.
- Arpaguş, Hatice Kelpetin, *Osmanlı Halkının Geleneksel İslâm Anlayışı Ve Kaynakları*, Çamlıca Yayınları, İstanbul 2001.
- Arslan, Ahmet Turan, *Birgivi ve Arap Dilindeki Yeri*, İstanbul 1992.
- Akdağ, Mustafa, *Türkiye'nin İktisâdî ve İctimâî Tarihi*, İstanbul 1974
- Âkifzâde, Abdurrahim el-Amâsî, *Kitabü'l-Mecmu' fi'l meşhûdi ve'l-mesmu'*, Millet Kütüphanesi (Ali Emiri Arabi), nr. 2527.
- Algar, Hamid, "Bahrü'l-Hakâik ve'l-Meânî", *DİA*, İstanbul 1991, IV, 515-516.
- el-Âlûsî, Şihabuddin Mahmud, *Ruhu'l-meânî fi tefsiri'l-Kur'ani'l-Azîm ve's seb'îl-mesânî*, I-XXX, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut, ts.
- Atay, Hüseyin, *Osmanlıda Yüksek Din Eğitimi*, İstanbul 1983.
- Ateş, Ahmet, "Molla Gürânî", *İA*, VIII, 406-408.
- Ateş, Süleyman, *İşârî Tefsir Okulu*, Ankara 1974.
- Atsız, Nihal, *Birgili Mehmet Efendi Bibliyografyası*, İstanbul 1966.
- _____, "Kemal Paşaoğlunun Eserleri", *Şarkiyat Mecmuası*, İstanbul 1966, VI, 71.
- Aydemir, Abdullah, *Tefsirde İsrâiliyyât*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, ts.
- Ayıntâbî Mehmed Efendi, *Hâşiye alâ Zadü'l-mütezevvicîn fi şerh Zuhru'l-müteehhilîn*, Bursa Yazma ve Eski Basım Eserler Ktp., Ulucâmi, nr. 2483/5.
- _____, *Tercüme-i Tefsir-i Tibyân*, I-IV, Matbaa-i Amire, Şirketi Sahafiye-i Osmaniye, İstanbul, 1306-7/1889.
- Aynî, Mehmet Ali, *Türk Ahlakçıları*, İstanbul 1939.
- Bağdatlı, İsmail Paşa, *Hediyetü'l-ârifîn esmâü'l-müellifîn ve âsâru'l-musannifîn* (nşr. Kilisli Muallim Rifat-İbnü'lemîn Mahmut Kemal-Avni Aktuç), I-II, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1951-1955.
- _____, *İzahü'l-meknûn fi'z-zeyl alâ Keşfi'z-zunûn an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn* (nşr. Kilisli Muallim Rifat-Şerafeddin Yalıtıkaya), I-II, İstanbul 1972.
- Baltacı, Cahit, "Osmanlı Eğitim Sistemi", *Osmanlı Ansiklopedisi*, İstanbul 1993, II, 123.
- Başaran, Selman, "el-Ezkâr", *DİA*, İstanbul 1995, XII, 66.

- Bayram, A.-Çöğenli, M. Sadi, *Seyfettin Özege Bağış Kitapları Kataloğu*, Atatürk Üniversitesi Basımevi, Erzurum 1978.
- Bebek, Adil, "Hayâlî", *DİA*, İstanbul 1998, XVII, 3-5.
- Begavî, Ebû Muhammed el-Huseyn b. Mes'ud b. Muhammed b. el-Ferrâ, *Meâlimü't-tenzîl*, I-IV, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut 1413/1992.
- Bergamalı Cevdet Bey, *Tefsir Usûlü ve Tarihi* (haz. Mustafa Özel), Kayihan Yayınları, İstanbul 2002.
- Beyzâvî, el-Kâdî Nâsiruddîn, *Envâru't-tenzîl ve Esrâru't-Te'vîl*, I-II, Dersaadet Yayınları, İstanbul, ts.
- Bilmen, Ömer Nasûhi, *Büyük Tefsir Tarihi-Tabakâtü'l-müfessirîn*, I-II, Bilmen Yayınevi, İstanbul 1974.
- Binark, İsmet-Eren, Halil, *World Bibliography of Translations of The Meanings of The Holy Qur'an/Printed Translations 1515-1980*, İstanbul 1986.
- Birgivî, Muhammed b. Pir Ali, *et-Tarîkatü'l-Muhammediyye fî sîreti'l-Ahmediyye*, İstanbul 1317.
- Birişik, Abdülhamit, "İsrâiliyat", *DİA*, İstanbul 2002, XXIII, 199-202.
- _____, Osmanlıca Tefsir Tercümelere ve Hüseyin Vâiz-i Kâşifî'nin Mevâhib-i Aliyye'si, *İslâmî Araştırmalar*, XVII/1, Ankara 2004, s. 53-68.
- Brockelmann, Carl, *GAL*, Leiden 1943.
- Buhârî, Ebu Abdullah Muhammed b. İsmail, *el-Câmiu's-Sahîh*, İstanbul 1979.
- Bursalı, Mehmet Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, I-III, Matbaa-i Amire, İstanbul 1333-1342.
- _____, *Delilü't-tefâsir*, Necmi İstiklal Matbaası, İstanbul 1325.
- Ebû Dâvud, Süleyman b. Eş'as es-Sicistânî, *es-Sünen*, I-V, Çağrı Yayınları, İstanbul 1992.
- Çantay, Hasan Basri, *Kur'ân-ı Hakîm ve Meâl-i Kerim*, I-III, İstanbul 1980.
- Cerrahoğlu, İsmail, *Kur'ân Tefsirinin Doğuşu Ve Buna Hız Veren Âmiller*, Ankara 1968.
- _____, *Tefsir Tarihi*, Fecr Yayınları, I-II, Ankara 1996.
- _____, *Tefsir Usûlü*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1997.
- Cunbur, Müjgan, *Kur'ân-ı Kerim'in Türk Dilinde Basılmış Tercüme ve Tefsirleri*, Ankara 1961.
- Cündioğlu, Düccane, *Matbû Türkçe Kur'ân Çevirileri ve Kur'ân Çevirilerinde Yöntem Sorunu*, II. Kur'ân Sempozyumu, Ankara 1996.
- Çelebi, İlyas, "Kemalpaşazâde: Eserleri", *DİA*, Ankara 2002, XXV, 245-247.

- Dağlıoğlu, Hikmet Turhan, *Gâziantep Meşâhiri*, Gâziantep Halkevi Yayınları, Gâziantep 1939.
- Demir, Ziya, *Osmanlı Müfessirleri ve Tefsir Çalışmaları- Kuruluşundan X/XVI. Asrın Sonuna Kadar* (doktora tezi, 1994), MÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- ed-Dihlevî, Şah Veliyyullah Ahmed b. Abdurrahim, *el-Fevzü'l-Kebîr fi usûli't tefsir* (trc. Mehmet Sofuoğlu), Çağrı Yayınları, İstanbul 1980.
- Doğrul, Ömer Rıza, *Kur'ân Nedir*, Amidi Matbaası, İstanbul 1927/1345.
- _____, *Tanrı Buyruğu Kur'ân-ı Kerimin Terceme ve Tefsiri*, I-II, İstanbul 1955.
- Ebu'l-Ûlâ Mardin, Huzur Dersleri, *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, sy. 3-4, İstanbul 1950, s. 993-1053.
- _____, *Huzur Dersleri*, İstanbul 1956.
- Ergin, Osman Nuri, *Türk Maarif Tarihi*, I-V, İstanbul 1977.
- el-Ezdi, Hızır b. Abdurrahman, *et-Tibyân fi tefsîri'l-Kur'ân*, Nuruosmaniye Ktp., nr. 244.
- Gölpınarlı, Abdülbaki, "Niyâzî", *İA*, IX, 305-7.
- Gaziantep İl Yıllığı*, 1968.
- Görgün, Tahsin, "İcî", *DİA*, İstanbul 2000, XXI, 410-414.
- Günay, Ünver, *Din Sosyolojisi*, İstanbul 2000.
- Gündüz, Mahmut, "Matbaanın Tarihçesi ve İlk Kurân'ı Kerim Basmaları", *Vakıflar Dergisi* XII, Ankara 1978.
- Güneş, Abdülbaki, *Aklî Tefsir Hareketi*, Ahenk Yayınları, Van 2003.
- Güngör, Zülfikar, "Mevlânâ Hüseyin Vâiz ve Tefsîr-i Hüseyinî", *Tasavvuf*, yıl 3, sy. 9, Temmuz-Aralık 2002, Ankara, s. 363-369.
- Gurabzâde, Ahmet Salih, *Zübedu Âsâri'l-Mevâhib ve'l-Envâr*, İstanbul 1292
- Hamidullah, Muhammed, *Kur'ân'ı Kerim Tarihi* (trc. Salih Tuğ), Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul 2000 (2. bs.)
- İbrahim Hilmi, *Türkçe Kur'ân-ı Kerim Tercümesi*, Mârifet Matbaası, İstanbul 1926.
- İbn Atiyye, Ebi Muhammed Abdülhak b. Galib el-Endelüsî, *el-Muharrerü'l-vecîz fi tefsîri'l-Kitâbi'l-Azîz* (thk. Abdüsselam Abdüşşâfi Muhammed), Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut 1422/2001.
- İbn Hacer el-Askalânî, Ahmed b. Ali b. Muhammed, *el-İsâbe fi temyîzi's-sahâbe*, Kahire 1328.
- İbn Hazm, Ebû Abdullah Muhammed b. Hazm, *Fî Mârifeti'n-nâsîh ve'l mensûh*, İstanbul ts. (Celaleyn kenarında).
- İbn Kesîr, Ebu'l-fidâ İsmail b. Ömer, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azim*, Beyrut 1385/1966.

- _____, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, Riyad 1966.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah İbn Müslim, *Te'vilü Muhtelifi'l-Hadis* (thk. Muhammed Zühri en-Neccâr), Mısır 1966/1386.
- İbn Mâce, Ebû Abdullah el-Kazvini, *Sünen* (thk. Muhammed Fuat Abdülbaki), Mısır 1953.
- İlmiye Sâlnâmesi*, Matbaa-i Âmire, İstanbul 1334.
- İsmâil Ferruh Efendi, *Tefsîr-i Mevâkib*, I-IV, Şirket-i Sahâfiye-i Osmâniye Matbaası, İstanbul 1320 [*Tefsîr-i Tibyân* ile birlikte].
- Kabacalı, Alpay, *Türk Yayın Tarihi*, Gazeteciler Cemiyeti Yayınları, İstanbul 1987.
- Kandemir, M. Yaşar, *Mevzû Hadisler: Menşei Tanıma Yolları Tenkidi*, Ankara 1987.
- Kara, İsmail, "Halkın Muteber Kitapları", *Osmanlı Ansiklopedisi*, İstanbul 1993, III, 156-7.
- Kara, Mustafa, "XIV. Ve XV. Yüzyıllarda Osmanlı Toplumunu Besleyen Türkçe Kitaplar", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, VIII, sy. 8, (1999) Bursa 2000, s. 29-58.
- Karabulut, Ali Rıza, *Kayseri Raşid Efendi Kütüphanesi Yazmaları Kataloğu*, Kayseri 1982.
- Karaman, Hayreddin, *İslâm'ın Işığında Günün Meseleleri*, İstanbul 1992.
- Karataş, Ali İhsan, Tereke Kayıtlarına Göre XVI. Yüzyılda Bursa'da İnsan-Kitap İlişkisi, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, VIII, sy. 8, (1999) Bursa 2000, s. 324.
- Karatay, Fehmi Ethem, *Topkapı Saray Müzesi Kütüphanesi Türkçe Yazmalar Kataloğu*, I-II, İstanbul 1961.
- Katip Çelebi, Hacı Halife Mustafa b. Abdullah, *Keşfü'z-zunûn*, I-II, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1971.
- Kaya, Murat, *Tanzimat'tan II. Meşrutiyet'e Kadar (1839-1908) Matbu Türkçe Kur'an-ı Kerim Tercüme ve Tefsirleri* (Yüksek Lisans tezi, 2001), MÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Kazıcı, Ziya, "Tarih Boyunca Câmi ve Gördüğü Hizmetler", *Diyanet Dergisi*, Ankara 1986, sy., XXII/4, s. 8-10.
- _____, *İslâm Müesseseleri Tarihi*, Kayıhan Yayınları, İstanbul 1991.
- Kehhale, Ömer Rıza, *Mu'cemü'l-müellifîn: teracimu musannifi'l-kütübi'l-Arabiyye*, I-XV, Dâru ihyâi't-türasi'l-Arabî, Beyrut 1957.
- Keskioğlu, Osman, *Kur'ân-ı Kerîm Bilgileri*, Ankara 1989.

- _____, "Türkiyede Matbaa Te'sisi ve Mushaf Basımı", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Ankara 1968, XV, s. 121-139.
- Kevserî, Muhammed Zâhid, *et-Tahrirü'l-Veciz fimâ yebtegîhi'l-müstecîz*, Mektebü'l-Matbûatü'l-İslâmiyye, Halep 1993/1413.
- _____, *Makâlâtü'l-Kevserî*, Humus 1388.
- Koçyiğit, Talat, *Hadis Tarihi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1997.
- Kufralı, Kasım, "Birgivi", *İA*, II, 634-5.
- Macit, Yaşaroğlu, *Kur'ân'ı Kerim'in Türkçe Tercümelelerinin Kronolojik Bibliyografyası*, Yağmur Yayınevi, İstanbul 1965.
- Mardin, Şerif, *Türkiye'de Din ve Siyaset*, İstanbul 1992, s. 160-1.
- Mecdî Efendi, Mehmed Mecdî Efendi el-Edirnevî, *Hadâiku's-Şakâik=Tercüme ve Zeyl-i Şakâik-i Numanıyye* (nşr. haz. Abdülkadir Özcan) Çağrı Yayınları, İstanbul 1989.
- Miras, Kamil, "Kur'an Tercümesi Hakkında Tarihi Hatıralar ve İlmî Hakikatler", *Sebilürreşâd*, II/38, (Nisan 1949), s.195.
- Muhammed Hayruddin Han, *et-Tefsîru'l-Cemâlî ale't-tenzili'l-Celâlî*, Bulak Matbaası, Mısır 1294/1877.
- Murâdî, Ebü'l-Fadl Muhammed b. Halil, *Silkü'd-dürrer*, I-IV, Bulak 1301.
- Müslim, Ebu'l-Huseyn b. el-Haccâc, *Sahih-i Müslim* (thk. Muhammed Fuat Abdülbaki), I-V, Dâru İhyai'l-Kütübi'l-Arabiyye, Lübnan 1374-5/1955-6.
- Müstakimzâde, Süleyman Sâdeddin, *Devhatü'l-meşâyih* (nşr. Kazıcı, Ziya), İstanbul 1978.
- Nafiz, Rıdvan-Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Sivas Şehri*, İstanbul 1928/1367.
- Namlı, Ali, *İsmail Hakkı Bursevî Hayatı, Eserleri ve Tarikat Anlayışı*, İnsan Yayınları, İstanbul 2001.
- _____, "İsmail Hakkı Bursevî", *DİA*, İstanbul 2001, XXIII, 102-106.
- Nüveyhiz, Âdil, *Mu'cemü'l-müfessirîn min sadri'l-İslâm hatta'l-asri'l-hadır*, I-IV, Beyrut 1406/1986.
- Ocak, Ahmet Yaşar, *Kültür tarihi Kaynağı Olarak Menâkibnâmeler*, Ankara 1992,
- _____, *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi* (ed. Ekmeleddin İhsanoğlu), İstanbul 1998.
- Okuyan, Mehmet, "Necmüddin Daye ve Tasavvufi Tefsiri", *OMÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 8, Samsun, 1996, s. 113-114.
- _____, "Bahru'l-Hakaik Tefsiri ve Müellifi Üzerine", *OMÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 12-13, Samsun, 2001, s. 97-129.

- _____, *Necmuddin Daye ve Tasavvufi Tefsiri*, İstanbul 2001, s. 65-123.
- Öngören, Reşat, *Osmanlılar'da Tasavvuf*, İz Yayıncılık, İstanbul 2000.
- Önkal, Ahmet, "Asr-ı Saadette Mescidin Önemi ve Yaptığı Görevler", *Diyanet Dergisi*, Ankara 1983, XIX/3, 49-55.
- Önkal, Ahmet-Bozkurt, Nebi, "Câmi", *DİA*, İstanbul 1993, VII, 46-56.
- Öz, Mustafa, "Kâzabâdî", *DİA*, Ankara 2002, XXV, 120.
- Özbilgen, Erol, *Bütün Yönleriyle Osmanlı*, İz Yayıncılık, İstanbul 2003.
- Özek, Ali, "el-Keşşâf", *DİA*, Ankara 2002, XXV, 329-330.
- Özel, Ahmet, *Hanefi Fıkıh Âlimleri*, Türkiye Diyânet Vakfı Yayınları, Ankara 1990.
- Öztürk, Mustafa, *Kur'ân'ın Mutezilî Yorumu: Ebû Müslim el-İsfahânî Örneği*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2004
- Pedersan, Jons, "Mescid", *İA*, İstanbul 1993, VIII, 74.
- es-Salih, Subhî, *Kur'ân İlimleri* (trc. M. Said Şimşek), Hibaş Yayınları, Konya, ts.
- Serinsu, Ahmet Nedim, *Kur'ân'ın Anlaşılmasında Esbâb-ı Nüzul'ün Rolü*, Şûle Yayınları, İstanbul 1994.
- Siddikî, Muhammed Zübeyr, *Hadis Edebiyatı Tarihi* (trc. Yusuf Ziya Kavakçı), İrfan Yayınevi, İstanbul 1966
- Süreyyâ, Mehmet, *Sicill-i Osmani*, I-IV, İstanbul 1308-1315.
- es-Süyûtî, Celâluddin Abdurrahman, *el-İtkân fi ulûmi'l-Kur'an*, I-II, Dâr-ı İbn-i Kesir, Dimeşk 2000.
- _____, *Lübâbü'n-nukûl fi esbâbi'n-nüzûl*, İstanbul ts. (Celaleyn kenarında).
- eş-Şâfii, Muhammed b. İdris, *er-Risâle* (trc. Abdülkadir Şener, İbrahim Çalışkan), Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1997.
- et-Taberî, Muhammed b. Cerîr, *Câmiü'l-beyân an te'vîli ayi'l-Kur'an*, (nşr. Muhammed Mahmud el-Halebî), I-XXX, Kahire 1388/1968
- Tâhirü'l-Mevlevî, "Mevlânâ Hüseyin Vâiz ve Tefsîr-i Hüseyinî", *Beyânü'l-Hak*, sy. 41, 21 Şaban 1327/24 Ağustos 1325, 915-917.
- Taşköprüzâde, İsameddin Ahmed Efendi, *eş-Şekâiku'n-Nûmâniyye fi ulemâi'd-devleti'l-Osmaniyye*, Dâru'l-Kütübü'l-Arabî, Beyrut 1395/ 1975.
- Tirmizî, Muhammed b. İsa, *el-Câmiu's-Sahîh* (nşr. Ahmet Muhammed Şâkir), I-V, Kahire 1962.
- Turan, Şerafettin, "Kemalpaşazâde", *DİA*, Ankara 2002, XXV, 238-240.
- Türkçeli Kur'ân-ı Kerim*, Ahmet Kamil Matbaası, İstanbul 1927.
- Yazıcızâde Ahmed Bîcan, *Envârü'-âşıkîn*, İstanbul 1306.

- Yazır, Elmalılı Muhammed Hamdi, *Hak Dini Kur'ân Dili Yeni Mealli Türkçe Tefsir*, I-IX, Diyanet İşleri Reislîği Neşriyatı, İstanbul 1935-38.
- Yediıldız, Bahaettin, "Sosyal Teşkilatlar Bütünü Olarak Osmanlı Vakıf Külliyyeleri", *Türk Kültürü*, yıl, 29, Ankara 1981, sy., 219, s. 268.
- Yıldırım, Enbiya, *Hadis Problemleri*, İstanbul 1996.
- Yıldız, Sakıp, *Molla Gürânî ve Tefsiri*, İstanbul 1987.
- _____, "Osmanlı Tefsir Hareketine Toplu Bakış", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. II, Bursa 1987, 1-8.
- Yılmaz, Necdet, *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf*, Osmanlı Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul 2001.
- Yüce, Nuri, "Zemahşerî", *İA*, XII, 509-514.
- ez-Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsü'd-din, *Tezkiretü'l-Huffâz*, I-IV, Haydarâbâd 1377/1958.
- ez-Zehebî, Muhammed Hüseyin, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, I-II, Dâru'l-Kütübî'l-Hadîs, Kahire 1976/1396.
- _____, *Tefsir ve Hadis'te İsrâiliyat*, (trc. Enbiya-Asiye Yıldırım), Rağbet Yayınları, İstanbul 2003.
- ez-Zerkânî, Muhammed Abdülazim, *Menâhilü'l-İrfân fi Ulûmi'l-Kur'ân*, I-IV, Mısır 1391/1972.
- ez-Zerkeşî, Bedreddîn Muhammed b.Abdillâh, *el-Burhân fi Ulûmi'l-Kur'ân* (thk. Muhammed Ebu'l-Fazl İbrahim), I-IV, Kahire 1391/1972.
- Zirikî, Hayruddîn, *el-A'lâm (Kâmûsu't-Terâcîm)*, I-XII, Beyrut 1969.

Özgeçmişim

1976 yılında Tokat'da doğdum. İlk öğrenimimi burada tamamladım. 1997'de Niksar İmam-Hatip Lisesi'nden, 2002'de İlahiyat Fakültesi'nden mezun oldum. 2003 yılında Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nün açtığı sınavla yüksek lisans öğrenimine başladım. Doç.Dr. Abdulhamit Birışık'ın danışmanlığında "Ayıntâbî Mehmed Efendi'nin Tibyân Tefsiri Ve Osmanlı Toplumundaki Yorum Değeri" teze başladım.

Recep ARPA